

Válka, Miroslav

Homo faber : tradiční zemědělství a lidová výroba v českých zemích z pohledu etnologie

Homo faber : tradiční zemědělství a lidová výroba v českých zemích z pohledu etnologie 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014

ISBN 978-80-210-7112-4; ISBN 978-80-210-7115-5 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131113>

License: [CC BY-NC-ND 3.0 CZ](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/)

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Homo faber

Tradiční zemědělství a lidová výroba

Miroslav Válka

Masarykova univerzita

Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Homo faber

Tradiční zemědělství a lidová výroba

Miroslav Válka

**Masarykova univerzita
Brno 2014**

esf evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

Recenzoval: PhDr. Miloš Melzer, CSc.

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-7112-4 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-7113-1 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-7114-8 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-7115-5 (online : Mobipocket)

Obsah

Úvod	4
HOMO FABER I	
TRADIČNÍ ZEMĚDĚLSTVÍ	7
1. Zemědělství jako zdroj obživy a forma zaměstnání	8
2. Historiografie české agrární etnologie	12
3. Získávání půdy, systémy jejího obdělávání a kultivační nářadí	28
4. Orební nářadí a jeho typologie a systematika	35
5. Pěstování obilí, jeho sklizeň, výmlat a uskladnění	41
6. Technické plodiny (textilní rostliny, okopaniny)	50
7. Vinohradnictví a vinařství	54
8. Chov dobytka. Zápřah. Karpatské salašnictví	62
9. Modernizace zemědělství a zánik tradiční agrární kultury	71
HOMO FABER II	
LIDOVÁ VÝROBA	81
1. Charakteristika lidové výroby a její systematika.	82
2. Vývoj bádání a odborná literatura.	91
3. Snahy o záchranu tradičních technologií a revitalizaci lidové výroby .	97
4. Přírodní pletiva (sláma, lýko, rákos, loubek, proutí)	104
5. Dřevo a jeho zpracování	111
6. Lidová keramika.	120
7. Lidový textil. Modrotisk. Krajkářství	130
8. Perspektivy lidových technologií	146

ÚVOD

Předkládaná studijní příručka „Homo faber“ koresponduje s dvěma stejnojmennými přednáškami, jejichž latinský název lze volně přeložit jako „Člověk pracující“ a jejichž posláním je seznámit studenty etnologie s problematikou tradičního zemědělství a lidové výroby, tedy se základními zdroji obživy lidových vrstev předindustriální společnosti.

Zemědělská výroba patří neoddělitelně k rurální kultuře. I když její počátky lze hledat v pravěkých pospolitostech a starověkých civilizacích, na vývoj tradičního zemědělství ve střední Evropě a v českých zemích měla zásadní vliv doba velké středověké kolonizace, která konstituovala sídelní a etnický obraz zemí a zavedla technologii zemědělských prací přežívající až do industriálního 19. stol. Kontinuální vývoj tradičního zemědělství, založený na rukodělných technikách a mezigenerační transmisi technologických poznatků a věrských představ, se uzavřel v první polovině minulého století, ale k jeho výrazné modernizaci docházelo už od poloviny 19. stol. I když zemědělství ztratilo své bývalé sociálně-ekonomické pozice, které mělo až do 19. stol., kdy agrární civilizaci nahradila civilizace industriální, vedle vlastní výrobní složky hraje zemědělská výroba stále nezastupitelnou roli také v souvislosti se zachováním kulturní krajiny, kde se zemědělec stává producentem tzv. veřejného zboží. Proto zůstává zemědělská politika stále citlivou oblastí ekonomiky nejen v České republice.

Agrární problematika představuje široký komplex otázek ekonomických, společenských i kulturních, jejichž výzkumem se zabývají různé technické i společenskovědní obory. Také etnologie od doby konstituování národopisu jako vědní disciplíny sleduje **tradiční zemědělství** v jeho materiální podstatě i v dopadu, který mělo do společenského a duchovního života vesnické pospolitosti. Zásadní role, jež zemědělství při formování tradiční kultury českého etnika sehrálo, vedla naše etnology k tezi o rolnickém charakteru lidové kultury v historických českých zemích. S uvedenou skutečností souvisí intenzivní studium agrární problematiky v jejích starších, rukodělných formách i sledování změn, které přinášel obecný civilizační pokrok, ale i diskontinuitní vývoj v druhé polovině 20. stol. S mechanizací zemědělské výroby se etnologický výzkum postupně přesouvá od problematiky materiální k otázkám společenským a kulturním také v návaznosti na projekt obnovy venkova, jehož cílem je prosperita venkova a revitalizace jeho specifických kulturních forem.

V úvodní kapitole objasňujeme charakteristické rysy *agrární civilizace*, která zahrnuje stěžejní část v dějinách lidstva. S druhým definovaným termínem – *agrární etnologie* – se snažíme vymezit badatelské pole oboru mezi ostatními vědeckými disciplinami a přiblížit etnologické metodické postupy při výzkumu tradiční agrární kultury od terénních výzkumů až po studium ikonografických a písemných pramenů. Výsledky etnologického výzkumu jsou shrnuty v kapitole „Historiografie české agrární etnologie“, která informuje o pramenné základně a počátečním výzkumu tradičního zemědělství v jeho rolnických formách s orientací na přežívající archaické jevy. Rozvoj bádání

po druhé světové válce už vedl k zpracování typologií vybraných druhů zemědělského nářadí nebo k vydání regionálních a tematických monografií a národních syntéz. Mezi přední české agrární etnografy 20. stol. můžeme jmenovat Karla Chotka, Jaroslava Kramaříka, Františka Šacha a Jaroslava Štiku. Další kapitoly přibližují jednotlivá badatelská témata agrární etnologie: získávání půdy a její obdělávání, typologie orného nářadí, pěstování a sklizeň obilí a technických plodin, vinohradnictví a vinařství, chov dobytka s typologií záprahu. Obor sledoval také současnou vesnici a proměny, k nimž došlo po druhé světové válce. Téma kolektivizace venkova, provedené v 50. letech minulého století podle sovětského vzoru, sledoval obor jako „revoluční“ zlom v sociálně-právním postavení rolníků, s dopady do společenského a kulturního života vesnice. S odstupem doby lze přímo hovořit o diskontinuitě ve vývoji agrární kultury. Druhý zásadní mezník představuje r. 1989 s obnovou soukromého vlastnictví a s možností různých forem zemědělského podnikání. Tato obnova soukromovlastnických vztahů však neznamena návrat k tradičním formám zemědělského hospodaření, které se v polovině minulého století víceméně uzavřely a odešly s poslední generací rolníků, samostatných hospodářů na zděděném rodovém majetku. Nekonvenční formy zemědělského hospodaření uplatňuje jen malá část farmářů hlásících se k myšlence biopotravin.

Druhý díl předkládaného učebního textu přibližuje problematiku **tradiční lidové výroby**, která byla rovněž integrálně propojena s rurálním světem, i když některé její formy byly svázány svou genezí s urbánním prostředím. Proto úvodní kapitola charakterizuje obecně pojem lidové výroby a uvádí její typologii na základě výrobně-komerčních kritérií, tedy zda výrobek spotřebovává sám výrobce (domácí výroba), nebo se ke spotřebiteli dostává prostřednictvím trhu (domácká a řemeslná výroba). Složitý vývoj ve 20. stol. provázený různými pokusy o sanaci a revitalizaci lidové výroby vedl ke vzniku produkce označované jako lidová umělecká výroba, kde byl kladen důraz na výtvarnou stránku a včlenění produkce do soudobé kultury. Jednotlivé vývojové fáze a formy lidové výroby sledoval obor s různou intenzitou, jak je patrné z kapitoly o vývoji etnologického bádání a z odborné literatury, která k tomuto tématu byla vydána. Mezi přední badatele se specializací na jednotlivé druhy lidové výroby můžeme uvést pracovníky bývalého Ústředí lidové umělecké výroby Vladimíra Boučka, Josefa Jančáře nebo Helenu Šenfildovou, stejně jako vědce z Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV Jitku Staňkovou, Vlastu Svobodovou a Vladimíra Scheuflera. Snahy o záchranu lidových technologií a o revitalizaci rukodělné produkce s jejím uplatněním v soudobé oděvní a bytové kultuře vyvolaly různorodé aktivity, které lze dokumentovat od druhé poloviny 19. stol.: od snah po „národním“ kroji přes svérázové hnutí a činnost Renáty Tyršové až k založení Ústředí lidové a umělecké výroby v r. 1945. Stejně jako současná státní podpora lidové výroby jsou náplní samostatné kapitoly, která uvedené snahy rekapituluje.

Následující kapitoly přináší faktografické informace o jednotlivých druzích lidové výroby řazených podle zpracovávaného materiálu přírodního původu. Toto třídění je jedno z možných, které se v etnologické literatuře objevuje. Začínáme přírodními

pletivy, která byla rozšířena ve všech kulturách na světě. I když vzhledem ke krátké životnosti přírodních pletiv je pramenná základna nedostatečná, lze s pomocí etnografických paralel a funkčních tvarů předpokládat jejich pravěké kořeny. V české lidové kultuře se jako přírodní pletiva uplatnily sláma, orobinec, lýko, loubek a proutí. Neméně rozšířený materiál lidové výroby představovalo dřevo. Neobyčejně široká škála výrobků, které vznikají jednou ze tří základních technik opracování, ukazuje, že v minulosti nebo v oblastech s dostatkem materiálu bylo ze dřeva vyrobeno nejen veškeré zemědělské nářadí a vybavení domácnosti, ale také obydlí a technické provozy. Nerovnoměrný vývoj vedl k tomu, že v některých zemích se určité výroby staly doménou cechovně organizovaných řemesel (stolařství, bednářství, kolářství), jinde měly formu domácí či domácí práce. Důležitou oblastí lidové výroby bylo zpracování textilních materiálů rostlinného nebo živočišného původu. V této kapitole vedle vlastního zpracování vláken na přízi přibližujeme rudimentální předtkalcovské technologie pracující jen s jednou nití. Dokonalejší tkaní na tkalcovském stavu mohlo mít různou zpracovatelskou formu, které se až do 19. stol. prolínají. Vedle řemeslné, manufakturní a tovární produkce domácí tkalci zhotovovali pro lidového spotřebitele některé látky (plátno, kanafas, šerka), které našly uplatnění v hospodářství i v bytové a oděvní kultuře. Zákazníci z řad vesnické populace využívali rovněž služeb barvířů a modrotiskařů. Do oblasti lidové textilní výroby náleží ještě krajkářství, i když ne tak svými produkty, které byly převážně určeny vyšším společenským vrstvám, jako z hlediska profesní základny, která se rekrutovala z řad ženské vesnické populace a organizovala se formou domácí práce. Naproti tomu výroba lidové keramiky měla v českých zemích od ranného středověku podobu řemeslnou, organizovanou v hrnčířských ceších, jak vyplývá z kapitoly zaměřené na tuto produkci. Hrnčina, jako základní druh lidové keramiky stolní i k přípravě pokrmů a ke skladovacím účelům, je tvarově i z hlediska své povrchové úpravy neobyčejně pestrá a pro tradiční lidovou kulturu v českých zemích typická. Z novokřtěnských tradic vyrostlo moravské džbánkařství, které se uplatnilo od 18. stol. v oblasti reprezentativního stolního nádobí. V 19. stol. se objevují technicky dokonalejší druhy střepů, které však postrádají umělecké kvality hrnčířských a džbánkařských výrobků a uzavírají rukodělnou keramickou produkci lidové provenience.

Jak už jsme konstatovali, od 19. stol. se objevují snahy o záchranu rukodělných technologií, protože nebyly schopny konkurovat sériové tovární výrobě. Na konci 20. stol. se iniciativy ujala světová kulturní organizace UNESCO, která vyzvala své členy k péči o tradiční kulturu a o její nositele. Jak tyto závazky plní Česká republika a jaké jsou perspektivy lidových technologií v současném globalizovaném světě, je náplní poslední kapitoly naší učební příručky.

Obrazová příloha, která obě části publikace uzavírá, přináší ukázky lidových technologií, používané nářadí a jeho typologické řady, stejně jako lidové nositele a jejich produkci.

Homo faber I

Tradiční zemědělství

1. ZEMĚDĚLSTVÍ JAKO ZDROJ OBŽIVY A FORMA ZAMĚŠTNÁNÍ

Agrární kulturou rozumíme formu lidské existence založenou na zemědělské výrobě jako základním zdroji obživy. Sám termín kultura vycházející z latiny znamenal ve svém původním významu obdělávání, kultivaci půdy. Protože převážná část obyvatelstva pracovala v zemědělství, zemědělská produkce zajišťuje bohatství společnosti. K uvedeným změnám dochází v neolitu, v mladší době kamenné (4.–6. tis. př. n. l.), kdy pravěký člověk přešel od přisvojovacího (kořistného) hospodářství, tj. od lovu, rybolovu a sběru rostlinné potravy, k výrobním (produkčním) formám obživy. Nástup zemědělství znamenal převrat v hospodářském a společenském životě, neboť umožnil větší koncentraci lidí, hustší osídlení a možnost trvalejší obživy. S domestikací zvířat a s pěstováním kulturních plodin, hlavně obilí, se tak formuje **agrární civilizace**,¹ jež zahrnuje časové rozmezí v rozsahu víc jak šest tisíciletí existence lidstva. K charakteristickým rysům agrární civilizace náležejí převážně rukodělné formy zemědělských prací a výrobní technologie založené na extenzivních formách obdělávání půdy a chovu dobytka.

Počátky zemědělské výroby jsou kladeny na Přední východ, do oblasti tzv. úrodného půlměsíce, jež se rozkládal od Egypta, Palestiny, Jordánska, Libanonu, Sýrie k Černému moři a na východ přes Kavkaz ke Kaspickému moři a do Perského zálivu. Nejstaršími pěstovanými plodinami byly obilniny (pšenice, ječmen) a luštěniny (hrách, čočka); z textilních rostlin len. Mezi první domestikovaná zvířata náležela ovce, později koza, hovězí dobytek a kuň. Podle archeologických dokladů člověk patrně dříve domestikoval zvířata (ovce, pes) a pak se naučil pěstovat kulturní plodiny, především obilniny.²

Na evropském kontinentu se nejstarší zemědělské kultury rozvíjely v Řecku a Makedonii, odtud se šířily na Balkán, Ukrajinu a do Podunají. Zemědělské osídlení bylo soustředěno do úrodných oblastí s lehkými sprašovými půdami. Postupně jsou osídlovány vyšší, méně úrodné oblasti; během velké středověké kolonizace jsou dosídleny i horské lesnaté oblasti a vytváří se sídelní struktura, která byla více méně stabilní a přetrvala do současnosti. Zároveň se konstituuje systém hospodaření, označovaný jako úhorová (trojpolní) soustava, jež přetrval do 19. stol., kdy agrární civilizaci nahrazuje civilizace industriální. Nerovnoměrný vývoj způsobil, že agrární civilizace podléhá v zápase s civilizací průmyslovou na evropském kontinentu v různých časových etapách. V českých zemích, které představovaly v rámci rakouské monarchie její industriálně nejvyspělejší část, k tomu dochází v průběhu 19. století, i když proces industrializace byl nastartován už ve století předcházejícím. Jiné evropské země si agrární charakter udržely až do 20. století.³

1 TOFFLEROVI, A. a H.: *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha 2001.

2 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980.

3 SLAVKOVSKÝ, P.: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava 2009.

Zemědělství představuje složitý komplex problémů ekonomického, sociálního a kulturněhistorického charakteru. Vedle technických a přírodovědných disciplin se jeho výzkumu věnují také discipliny společenské, a to jak na bázi historické metodologie, tak na bázi současného empirického výzkumu prováděného kvalitativními metodami. Mezi nimi zaujímá významné pozice také **agrární etnologie** (etnografie), která se snaží vlastními metodickými přístupy⁴ založenými na terénním výzkumu a s využitím historických pramenů o rekonstrukci vývoje zemědělské techniky a agrárních výrobních technologií používaných v tradičním prostředí předindustriální vesnice, tj. u rolníků, kde přetrvávají rukodělné formy předávané mezigenerační transmisí. Sledované jevy obor zasazuje do širokých geografických, společenských, kulturních a etnických souvislostí. Protože tvůrcem agrárních kulturních forem je člověk, výzkumy agrární etnologie sledovaly rolníka v rámci proměňujícího se životního prostředí, jeho biorytmy a pracovní činnost cyklicky se opakující v nezměněné podobě, i projevy duchovní, jejichž smyslem bylo zajištění úrody a zdaru v práci. V této oblasti přžívají představy doprovázené úkony rituální povahy společné různým etnikům, které mají kořeny v předkřesťanských představách.⁵ Protože ani v českých zemích nebyl hospodářský vývoj rovnoměrný, zejména v českých horských oblastech, na jihovýchodní Moravě a ve východomoravské a slezské karpatské oblasti přžívaly tradiční formy zemědělského hospodaření a chovu dobytka do poloviny minulého století, kdy zanikly v souvislosti se socializací vesnice.⁶

Ze širokého diskurzu agrární etnologie uvádíme jen stěžejní témata, která obor v průběhu své více jak stoleté historie řešil.⁷ Předpokladem zemědělské výroby bylo získání půdy, která se kultivovala pomocí ručních kopacích a rycích nástrojů, žďáření nebo orebního nářadí taženého dobyt看em. Typologie orebního nářadí patřila mezi stěžejní otázky oboru, k jehož řešení přispěli také čeští badatelé J. Kramařík a Fr. Šach. Proto se jí podrobně věnujeme stejně jako systémům obdělávání půdy od pravěkého žárového hospodaření přes středověkou úhorovou soustavu až ke střídavému osevnímu systému, jenž se stal univerzálním v druhé polovině 19. stol. Pěstování obilí, jeho sklizeň a výmlat náležely mezi ústřední, cyklicky se opakující práce rolníka, jimž byla věnována intenzivní pozornost, protože na nich závisel život rodiny až do příští sklizně. Uvedená problematika zahrnuje nejen techniku výsevu obilí a jeho sklizně spolu s používaným ručním nářadím a od 19. stol. stroji, ale také různé iracionální praktiky, které měly zajistit stávající úrodu, stejně jako příští. Vedle obilí, které hrálo v lidové agronomii ústřední roli, běžně se na rolnických usedlostech pěstovaly také staré technické plodiny len a konopí a od 19. stol. také brambory, důležitá složka okopanin. Pěstování a zpracování textilních plodin byla věnována v autarkním rolnickém hospodaření velká pozornost, protože představovaly zdroj materiálu pro základní látku, plátno, k zhotovení pracovního i svátečního oděvu,

4 LOZOVIUK, P.: *Evropská etnologie ve střeoevropské perspektivě*. Pardubice 2005.

5 PETRÁŇNOVI, J. a L.: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000.

6 BERANOVÁ, M. – KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010.

7 KRAMAŘÍK, J.: Zemědělství. In: *Československá vlastivěda III. Lidová kultura*. Praha 1968, s. 29–53.

popřípadě byly předmětem obchodu. Specifickou oblast agrární výroby představuje vinohradnictví a vinařství vázané jen na určité klimatické podmínky, které splňují v českých zemích jižní Morava a střední Čechy (Mělnicko). Pěstování vinné révy je starým kulturním fenoménem spojovaným v Podunají s pobytem římských legií. Základní pracovní nástroje, jako vinohradnické nože nebo vinařské lisy, umožňují zpracování typologií napovídajících o šíření uvedených kulturních jevů mezi jednotlivými zeměmi. Úzké historické vazby mělo moravské vinařství s vinařstvím dolnorakouským a slovenským, jak dokumentuje etnografický materiál.

Rovnocennou složkou k rostlinné produkci byl v tradičním zemědělství chov dobytka. Starý kulturní fenomén řešený agrární etnologií představuje forma zápřahu dobytka. Rozšířený párový zápřah hovězího dobytka se stal předmětem typologických šetření, z nichž byla akceptována klasifikace W. Jacobeita a J. Kramaříka volící za základní typologické kritérium místo na těle zvířete, odkud byla snímána tažná síla. Obsáhlá etnografická literatura provází vysokohorský chov lehkého dobytka, ovcí a koz, pro který se ujal termín salašnictví. V českých zemích se s ním setkáváme na východní Moravě a na těšinském Slezsku, tedy v karpatské oblasti, s níž svou genezí souvisí. Výzkum karpatského salašnictví probíhal ve všech zemích, jimiž karpatský oblouk prochází, a byl institucionálně zajištěn Mezinárodní komisí pro výzkum lidové kultury v Karpatech a na Balkáně. V České republice stěžejní roli sehrálo badatelské dílo J. Štíky, jenž problematiku uzavřel monografií zasazující valašské salašnictví na východní Moravě do širších nadregionálních souvislostí karpatských a balkánských. Vedle vysokohorské formy měl chov ovcí také nížinnou podobu, která souvisela se středověkou úhorovou soustavou a orientovala se hlavně na produkci vlny.

Etnologie sledovala nejen historické formy agrární kultury, ale zaměřila se také na modernizaci zemědělství spojenou se zánikem tradiční agrární kultury, jehož jsme svědky ve 20. stol.⁸ Diskontinuitu ve vývoji znamenala kolektivizace zemědělství, která odstranila individuální zemědělské hospodaření na půdě zděděné po předcích, likvidovala dosavadní vesnické elity, provedla výrazné scelení půdy a nastartovala velkovýrobní formy obdělávání půdy a chovu dobytka často s negativními dopady do životního prostředí. Další koncentrace a intenzifikace zemědělské výroby byla realizována v období normalizace v sedmdesátých letech minulého století a jejím výsledkem byly agrokomplexy propojené často s nezemědělskou, tzv. přidruženou výrobou. Nová zásadní změna přichází po r. 1989 s transformačními zákony umožňující i nekonvenční formy zemědělského hospodaření, které se stávají předmětem etnologického výzkumu stejně jako agroturistika, jedna z forem šetrného turistického ruchu zaměřující se na poznání lokální kultury a tradičního vesnického života. Tyto zásadní proměny obor intenzivně zkoumá metodami kvalitativního empirického výzkumu spolu s dalšími společenskými vědami.⁹

8 VÁLKA, M. s kol.: *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno 2007.

9 VÁLKA, M.: *Sociokulturní proměny vesnice*. Brno 2011, s. 11–40.

Literatura

KRAMAŘÍK, Jaroslav: Zemědělství. In: *Československá vlastivěda III. Lidová kultura*. Praha 1968, s. 29–53; BERANOVÁ, Magdalena: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; PETRÁŇNOVI, Josef a Lydia: *Ročník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000; TOFFLEROVI, Alvin a Heidi: *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha 2001; LOZOVIUK, Petr: *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice 2005; VÁLKA, Miroslav s kol.: *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno 2007; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava 2009; BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet rolníka. Agrárna kultúra Slovenska ako predmet etnografického výskumu*. Bratislava 2011; VÁLKA, Miroslav: *Sociokulturní proměny vesnice*. Brno 2011; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Slovenský rolník. Pramene k štúdiu spôsobu života*. Bratislava 2013.

2. HISTORIOGRAFIE ČESKÉ AGRÁRNÍ ETNOLOGIE

Obecně lze konstatovat, že pramennou základnu výzkumu pravěkých a starověkých forem agrární kultury vytvářejí archeologické nálezy, ikonografické doklady ze starověkého Egypta, Mezopotámie, skandinávského prostředí i z jiných evropských zemí¹⁰ a písemné zprávy antických autorů, všímajících si domácího prostředí či cizích barbarických národů. Od antických autorů máme i první poznatky o technologii zemědělských prací a o používaném náradí¹¹ a v antice se vytváří literární obraz rolníka, pokojně obdělávajícího půdu, nebo pastýře pasoucího stáda, dávanými do protikladu k jiným profesím a společenskému antagonismu v městském prostředí.¹² Uvedený stereotyp se objevuje rovněž v pozdějších dobách, zejména v těch, které nacházely svou uměleckou inspiraci v antice.¹³

Zemědělské hospodaření slovanských předků v zakarpatské pravlasti i v oblastech, kam se dostávají migrací od 6. stol., bylo v syntetické podobě zpracováno **Luborem Niederlem** v *Životu starých Slovanů*,¹⁴ kulturním oddílu *Slovanských starožitností*. Vedle archeologického a historického materiálu Niederle využil svých znalostí filologických a s pomocí etnografických paralel vytvořil komplexní obraz slovanského zemědělství, podobně jako v případě ostatních odvětví slovanské kultury. O nové poznatky, získané analýzou archeologického materiálu, se opřela **Magdalena Beranová** v *Zemědělství starých Slovanů* (1980), kde nejdříve zasadila praslovanské zemědělství do širokých historických a geografických souvislostí, jako je neolitická zemědělská revoluce a šíření zemědělských inovací z oblasti úrodného půlměsíce. Agrární kulturu slovanských předků Beranová rekonstruuje zejména na materiálu velkomoravském a poukazuje na postupné vyrovnání s ostatní Evropou.¹⁵ Technologii zemědělských prací objasňuje také s využitím etnografických paralel. Kapitulu o zemědělské produkci obsahují také pozdější publikace Beranové věnované Slovanům a jejich kultuře.¹⁶

Ve srovnání se slovanským obdobím lze pro rekonstrukci agrární kultury středověkých českých zemích využít už širší pramennou bázi, rozšířenou o ikonografické a písemné doklady. Zemědělské pracovní motivy se objevují na výtvarných artefaktech

10 Doklady k problematice orného náradí viz ŠACH, F.: Soustava oradel Starého světa a zařazení náradí z území Československa. *Vědecké práce Zemědělského muzea* 1963, s. 173–231.

11 KATO, M. P.: *O zemědělství*. Praha 1959. Přel. V. Zamarovský; ŠMELHAUS, V.: Antický žací stroj a jeho původ. *Československá etnografie* 8, 1960, s. 313–316.

12 VERGILIUS, P. M.: *Zpěvy rolnické a pastýřské*. Praha 1959. Přel. O. Vaňorný.

13 Zemědělství zušlechťuje povahu lidí, kteří je provozují. Xenofón: *Vzpomínky na Sokrata. O hospodářství*. Přeložil V. Bahník. Praha 1972.

14 NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů III/1. Hospodářství a ves*. Praha 1921, s. 1–186.

15 Literaturu přináší BERANOVÁ, M.: *Evropské zemědělství v archeologii. Bibliografie 1945–1965*. Praha 1969.

16 BERANOVÁ, M.: *Slované*. Praha 1988¹, 2000².

různé provenience, v knižních iluminacích, na gotických deskových obrazech či na nástěnných malbách. Jejich reprezentativní výběr najdeme v již klasickém obrazovém díle *Homo faber* (1967),¹⁷ doplněném fundovaným výkladem historiků. Zemědělská výroba, tj. polní práce jako orba, sklizeň a výmlat obilí, senoseč, práce vinohradnické, na chmelnicích, stejně jako chov dobytka, mají zde převážně vrcholně středověké až raně novověké formy. Mezi nejstarší ikonografické doklady agrární kultury českých zemí náleží scéna povolání Přemysla Oráče na pražský knížecí stolec, nacházející se v rotundě sv. Kateřiny ve Znojmě (r. 1134). Vyobrazené rýlcové rádllo a nárožní jho u volského záprahu, i přes možné zkreslení při pozdějších restaurátorských zásazích, ukazují formy používané před dobou velké středověké kolonizace. Otázkou zůstává, zda jde o domácí formu náradí. Pro jeho český původ nesvědčí žádné paralely, naopak vykazuje vazby k oradlům a záprahu v alpské oblasti, kam na základě stylové analýzy směřuje podle jedné z interpretací uměleckých historiků.¹⁸

Následující doba velké středověké kolonizace má ve vývoji agrární kultury zásadní význam, protože se během ní rozšířily konstrukční typy zemědělského náradí a systémy obhospodařování půdy, které přetrvaly do 19. stol. Dalo by se říci, že jejím symbolem se stává záhonový pluh s asymetrickou radlicí tažený koňským záprahem. Vliv velké středověké kolonizace na vývoj zemědělské výroby a rozdíly mezi zemědělstvím raně a vrcholně středověkým postihla M. Beranová v *Zemědělské výrobě v 11.–14. stol. na území Československa* (1975).¹⁹

Etnografickou analýzu ikonografického materiálu ze středověkého nebo raně novověkého období najdeme u Drahomíry Stránské, která upozornila na nezastupitelnost starých miniatur při studiu agrární kultury, a to na příkladu Žaltáře kláštera v Oseku z doby kolem r. 1300, knihy Petra de Crescentiis *De ruralium commodorum libri decem* (počátek 15. stol.) a *Bible krále Václava IV.* (počátek 15. stol.).²⁰ V analýze pramenné základny pokračovala **Věra Trkovská**, jež vyhodnotila iluminace v dalších rukopisech a zpracovala přehled problematiky.²¹ Pozornost byla věnována ze strany etnografů také ikonografickému materiálu z mladších časových období.²²

17 HUSA, V. – PETRÁŇ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*. Praha 1967.

18 Viz KRAMAŘÍK, J.: Die ethnographische Problematik in der Abbildung der Přemysl-Szene in der St.-Katharinakapelle zu Znojmo. *Ethnologia slavica* 6, 1974, s. 89–108; VÁLKA, M.: Středověké a raně novověké ikonografické doklady jako pramen k poznání agrární kultury. In: *Ikonografické prameny ke studiu tradiční kultury*. Brno 2011, s. 12.

19 K otázkám sociálním viz GRAUS, F.: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*. I, II. Praha 1953–1957.

20 STRÁNSKÁ, D.: Český lid v starých miniaturách. *Český lid* 6, 1951, s. 67–70.

21 TRKOVSKÁ, V.: Iluminace v rukopisech 11.–17. stol. jako národopisné prameny. *Český lid* 50, 1963, s. 257–269.

22 ŠMELHAUS, V.: Ikonografie krajiny a života lidu. *Český lid* 52, 1965, s. 352–359. Autor se zaměřil na analýzu kreseb J. Willenberga z přelomu 16. a 17. stol., kvaše v broumovském urbáři (1676), plány segregace židovského obyvatelstva (1727), historicko-malířská alba z 18. a 19. stol. aj.; ŠMELHAUS, V. – TLAPÁK, J.: Mapová parerga jako pramen pro studium hmotné kultury našeho lidu. *Český lid* 54, 1967, s. 231–234.

Komparační ikonografický materiál agrární povahy z evropského prostředí shromáždil archeolog Ludvík Belcredi,²³ protože zahraniční doklady obsahují některé závažné informace, které v domácí ikonografii bohužel absentují. Obrazové paralely k nálezům zemědělského nářadí a nástrojům ze zaniklých středověkých osad umožňují blíže poznat všední život vesnice a interpretovat pracovní rytmus během celého hospodářského roku. Blízký slovenský ikonografický materiál vyhodnocuje Soňa Kovačevičová. Zatímco *Človek tvorca* (1987)²⁴ se orientuje na lidové vrstvy, poddané a řemeslníky, v druhém, volně navazujícím díle je prezentován ikonografický materiál zahrnující všechny sociální vrstvy obyvatel země.²⁵ Za neobyčejně inspirativní zdroj poznání mediéválního zemědělství lze označit nástěnné **kalendárium** v obytné věži Porta Aquila městského hradu v jihotyrolském Tridentu s vazbami jejich tvůrce na bohemikální prostředí. Kalendárium vzniklo na počátku 15. stol. a představuje na svou dobu detailní zobrazení různorodých agrárních prací a používanou techniku, jež má vedle lokálních, tj. alpských znaků také obecně středoevropské konotace.²⁶

Ikonografických dokladů a pramenného materiálu přibývá k agrární problematice v období renesance. Souvisí s humanistickým zájmem o člověka a o jeho pozemský život. I když byl společenský a kulturní vývoj v českých zemích po husitských válkách specifický ve srovnání s jižní či západní Evropou, objevují se i zde výtvarná díla profánního charakteru, která se inspirovala každodenním životem člověka. S vynálezem a rozšířením knihtisku nastupuje nový zdroj ikonografického materiálu, a to knižní ilustrace. Přímo instruktážní jsou dřevořezy **Jana Willenberga**, kterými doprovodil kalendář vydaný v Plzni r. 1604, kde jednotlivé měsíce roku jsou symbolizovány zemědělskými pracemi, zasazenými do sídelní krajiny různého charakteru – od opevněného města, přes hradní architekturu až po vesnici. V bohaté produkci Willenbergových kreseb a dřevořezů zachycujících česká a moravská sídla objevíme doklady zemědělské produkce krajově signifikantní, jako jsou chmelnice, vinice a zahrady, nebo různé hospodářské stavby.²⁷ Vysokou vypovídající hodnotu mají rovněž dřevoryty v jazykových dílech **Jana A. Komenského** (1592–1670), které vznikly metodou přímého poz-

23 BELCREDI, L.: Přínos ikonografie k poznání inventáře a všedního života na středověké vsi. *Archaeologia historica* 15, 1990, s. 43–55; Z německy mluvících zemí se lze také opřít o obrazový dokumentační materiál v knižní práci PÖTTLER, V. H.: *Bäuerliche Fahrzeuge und Arbeitsgeräte*. Stübing 1998.

24 KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Človek tvorca. Pracovné motívy Slovenska vo vyobrazeniach z 9.–18. storočia*. Bratislava 1987.

25 KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Človek a jeho svet na obrazoch od stredoveku až na prah súčasnosti. Ikonografia Slovenska*. Budmerice 2006.

26 VÁLKA, M.: K ikonografii středověké vesnice. In: *Středověké a novověké zdroje tradiční kultury*. Brno 2006, s. 27–44.

27 PODLAHA, A. – ZAHRADNÍK, I.: *Jana Willenberga Pohledy na města hrady a památné stavby král. českého z počátku XVII. století ...* Praha 1901; SKRUŽNÝ, L.: Willenbergův Strahovský skicář z roku 1602 jako významný pramen poznání vzhledu a uspořádání staveb ve městech, na předměstích a podhradích vrcholného středověku. *Archaeologia historica* 13, 1988, s. 144–145.

rování a přibližují různá sociální prostředí tehdejší společnosti včetně života rolníků. Dílo *Orbis sensualium pictus* (1658) zobrazením zemědělských prací, používaného náradí a nástrojů, vybavení domácnosti i hospodářských provozů umožňuje vytvořit si přesný obraz o technologii zemědělských prací a způsobů chovu dobytka. Komenský připomíná, že za starodávna se orbou a chovem dobytka zabývali králové a rekové, ale nyní je má na starosti nejnižší stav.²⁸ Vlastní problematiku zemědělské výroby v 16. stol. a v době před třicetiletou válkou zpracovali spolu s postavením poddaných historikové Alois Míka²⁹ a Josef Petráň,³⁰ dobu třicetileté války a 17. stol. Josef Pekař.³¹

Třicetiletá válka, druhé znevolenění a rekatolizace českých zemí spolu s barokním stylem vytvořily nové kulturní formy, neboť pobělohorská doba měla jiné ideové priority. Zdrojem poznatků o agrární kultuře se vedle vrchnostenské agendy³² a odborné literatury³³ postupně stává také neoficiální literární tvorba, zápisy lidových písmáků a maloměstských či vesnických kronikářů, jejichž sociální původ předznamenal zapsané informace o zemědělském hospodaření, cenách komodit, počasí a neúrodách, nešťastných událostech a válečných akcích, které se přímo dotýkaly života vesnice. Výbor *Paměti starých písmáků moravských*, dává nahlédnout do světa poddaných 17. a 18. stol. na západní a východní Moravě.³⁴ O situaci v Čechách informují později *Paměti Františka Jana Vaváka* (1741–1816), sedláka a rychtáře v Milčicích na Poděbradsku.³⁵ Jeho popis vesnického života, selské práce a roboty je zasazen do dobového politického kontextu, jako jsou tereziánské a josefínské reformy, francouzská revoluce a nakonec napoleonské války.

První odborná literatura a syntetické práce

Šíření osvěcenských myšlenek a péče státu o poddané, plátce daní, bylo provázeno snahami o racionalizaci zemědělské výroby. K propagování a šíření nových metod a technologií zemědělských prací sloužily učené společnosti, které vydávaly odbornou literaturu. V Praze působila *Vlastenecká hospodářská společnost*, jejíž sekretář **Johann Mehler** založil sbírku zemědělského náradí a zpracoval instruktážní dvousvazkové dílo

28 KOMENSKÝ, J. A.: *Orbis sensualium pictus*. Praha 1991, s. 36.

29 MÍKA, A.: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha 1960.

30 PETRÁŇ, J.: *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*. Praha 1963; PETRÁŇ, J.: *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetiletí války*. Praha 1964.

31 PEKAŘ, J.: *Kniha o Kosti I, II*. Praha 1909, 1911. Významné dílo agrárních dějin zahrnující oblasti hospodářské, sociální i kulturní života na vesnici.

32 Edice pramenů ze života vesnice viz KALOUSEK, J.: Řády selské a instrukce hospodářské. In: *Archiv český XXII–XXV, XXIX*. Praha 1905–1910, 1913. Autor zahájil moderní etapu českého agrárního dějepisectví.

33 FISCHER, K.: *Knihy hospodářské*. Praha 1706.

34 PRASEK, V. (ed.): *Paměti starých písmáků moravských. Soustavné vydávání starých moravských kronik rodinných, obecních atd. I. Velké Meziříčí* [1916].

35 HORÁK, J.: *Paměti F. J. Vaváka*. Národopisný věstník československý 8, 1913, s. 1–14; KUTNAR, F.: *František Jan Vavák*. Praha 1941; KUTNAR, F.: *Paměti sedláka Josefa Dlaska*. Praha 1941.

o oradlech v českých zemích.³⁶ Mehlerova „sbrírka“ dokumentuje přetrvávání regionálních typů plazových a bezplazových rádel (háků) vedle záhonového pluhu, univerzálního oradla od středověkého období. Obdobné aktivity vyvíjela *Moravskoslezská společnost pro zvelebení orby, přírodovědy a vlastivědy*, jejímž sekretářem byl Christian K. André.³⁷

Snahy o modernizaci zemědělské výroby pokračují v 19. stol. Propagátory inovací jsou hospodářští úředníci a správci panských dvorů; u poddaných naráží šíření novinek na tradiční konzervatismus vesnice. I když k rozkladu trojhonného hospodaření přispívalo pěstování okopanin,³⁸ průmyslových plodin a používání umělých hnojiv, zásadní změny proběhly až po zrušení roboty v r. 1848 a po uvolnění politických poměrů v Rakousku po pádu Bachova absolutismu.³⁹ Propagování nových myšlenek bylo dílem uvědomělých jedinců, hospodářských spolků a odborných škol. Ve středomoravském prostředí jsou uvedené snahy spojeny s působením **Františka Skopalíka** (1822–1891), hanáckého sedláka, ale také poslance zemského sněmu a říšské rady. Jeho hospodářské aktivity, k nimž patřilo první scelování pozemků, jsou podrobně zpracovány.⁴⁰ Skopalík byl i literárně činný. Trvalou hodnotu si udržují jeho *Památky obce Záhlinic* (1884, 1885), monografie rodné obce, jejíž druhá, topografická část popisuje selskou práci nejen v její recentní podobě, ale také z historické perspektivy.⁴¹

S formováním vědeckého národopisu na konci 19. stol. vznikají první syntetické práce, které k agrární problematice přistupují jako k integrální součásti studia tradiční kultury vesnice. Iniciační roli sehrála výstavní doba v 90. letech 19. stol. zejména **Národopisná výstava československá 1895**. Její oddíl, „Byt lidu československého“, zahrnoval výstavní dědinu, která se snažila návštěvníkům přiblížit vesnickou architekturu včetně hospodářského zázemí v jednotlivých regionech českých zemí a zčásti i na Slovensku. Z fondů Národopisné výstavy ponechaných v Praze bylo založeno r. 1896 Národopisné muzeum československé a o něco později také zemědělské oddělení (1908). Jeho posláním bylo v retrospektivě dokumentovat zemědělské práce a domáckou výrobu.⁴²

36 MEHLER, J.: *Erste Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Prag 1784; MEHLER, J.: *Zweyte Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Dresden 1794.

37 HRDÁ, J.: Československé zemědělské muzeum. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 2*. Praha 2007, s. 107.

38 KUTNAR, F.: *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod 1963.

39 Problematice se v několika studiích věnoval F. Kutnar. Viz KUTNAR, F. – MAREK, J.: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví*. Praha 1997, s. 796–801.

40 SOBEK, F.: *František Skopalík (1822–1891). Jeho život a dílo*. Brno 1946; VÁLKA, M.: K stému výročí úmrtí Františka Skopalíka (1822–1891). *Národopisná revue* 1, 1991, s. 108–109; FIŠER, Z.: *František Skopalík (1822–1891). Písmák, vlastenec a hospodář rodného kraje*. Kroměříž 1991.

41 KUNZ, L.: Prvá národopisná monografie hanácké vesnice. *Národopisný věstník* čl. 5, 1988, s. 40–41.

42 SMRČKA, V.: Národopisné muzeum československé. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 2*. Praha 2007, s. 612–613.

V reprezentativním sborníku, který byl o Národopisné výstavě vydán, najdeme *Zaměstnání lidu* od Josefa Kafky,⁴³ jež je prvním novodobým pokusem o syntetické zpracování agrární problematiky v českých zemích z etnografického hlediska. Autor zběžně pojednal o rostlinné výrobě, větší pozornost věnoval chovu dobytka, a to salašnictví, kde uvádí na Rožnovsku a Vsacku ještě přes padesát salaší. Popisuje horskou kolibu, zpracování mléka, používané nářadí. Od zemědělského hospodaření se dostává k domácí výrobě a řemeslu. Druhou syntézu představují kapitoly v kompendiu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, konkrétně ve svazcích *Böhmen* (1894)⁴⁴ a *Mähren und Schlesien* (1897).⁴⁵ Zemědělská výroba je zpracována komplexně včetně velkovýrobních forem hospodaření a se zaměřením na současný stav demonstrováný statistickými údaji.

Tiskovou platformou národopisu, nově konstituovaného oboru, se ve výstavní době r. 1891 stává *Český lid*, sborník věnovaný studiu lidu českého. Časopis za dobu své existence otiskl množství příspěvků regionálních autorů k rolnickému hospodaření zejména s ohledem na zaniklé formy zemědělských prací, chovu dobytka a používaného ručního nářadí.⁴⁶ Vyšší vědecké ambice měl *Národopisný věstník československý*, který vznikl spojením dvou starších periodik v r. 1906. V tomto časopise otiskl L. Niederle příspěvky o orebním nářadí v českých zemích a u slovanských národů.⁴⁷ Přímou na historický výzkum venkova se zaměřil časopis *Selský archiv* založený Vincencem Praskem v r. 1902, který později splýnul s *Časopisem pro dějiny venkova*.⁴⁸

Institucionalizace oboru je spojena se založením *Národopisné společnosti československé* (1891). Zaštitila Národopisnou výstavu a po jejím skončení se podílela na organizaci vědeckého výzkumu, jehož jedním z cílů byla příprava národopisné encyklopedie československého lidu. Materiál měly shromáždit regionální monografie, které začaly být připravovány podle *Programu soupisu národopisného*; ten zpracoval a publikoval v r. 1914 Niederlův žák K. Chotek, ale realizace Programu se uskutečnila až po první světové válce v nových politických a společenských podmínkách samostatného československého státu.

Střediska vědecké práce a agrární výzkum v samostatném státě

Se vznikem Československa se konstitovala další střediska vědecké práce na nově založených univerzitách v Brně a Bratislavě. S Univerzitou Komenského v Bratislavě je

43 KAFKA, J.: Zaměstnání lidu. In: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Praha [1897], s. 207–214.

44 LAMBL, J. B.: Landwirtschaft. In: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Böhmen II*. Wien 1896, s. 461–502.

45 PROSKOWETZ, M.: Landwirtschaft, Weinbau und Viehzucht. In: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Mähren und Schlesien*. Wien 1897, s. 405–425.

46 Viz KUNZ, L.: *Soupis prací Zibrtova Českého lidu. Ročník I–XXXII, 1892–1932*. Praha 1960.

47 NIEDERLE, L.: Nejstarší české pluhy. *Národopisný věstník československý* 11, 1916, s. 1–3; NIEDERLE, L.: Radlo a pluh. Příspěvek k poznání starého slovanského zemědělství. *Národopisný věstník československý* 12, 1917, s. 1–19.

48 Fúze se uskutečnila r. 1924.

spojeno působení prof. **Karla Chotka** (1881–1967),⁴⁹ v Brně se r. 1933 habilitoval Antonín Václavík a vedl zde výběrové přednášky.⁵⁰ Dalším střediskem odborné práce se stalo Československé zemědělské muzeum založené v Praze už v r. 1918, které jako ústav pro studium a povznesení venkova mělo pobočky v zemských městech. Duší podniku byl prof. **Josef Kazimour** (1881–1933), který od r. 1927 redigoval muzejní periodikum *Věstník Československého zemědělského muzea*.

Etnografické výzkumy probíhaly i na půdě Slovanského ústavu založeného r. 1922, v jeho Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi. Ke sledovaným tématům náleželo např. karpatské salašnictví. Specifické postavení mezi badateli měl rumunský stipendista, filolog a historik **Dumirtu Crânjală** (1907–1971). Kriticky zhodnotil dosavadní literaturu o karpatském pastevectví a na základě filologické analýzy „údajných“ rumunismů ostře odmítl dosud převládající názor o rumunském původu prvních východomoravských valachů.⁵¹

V meziválečné době začal být realizován *Program soupisu národopisného* vydáváním regionálních monografií. Z hlediska agrární kultury je přínosný druhý díl *Moravského Slovenska* (1922), kde tradiční zemědělství jihovýchodní Moravy zpracoval Jan Húsek, jihomoravské vinařství Josef Klvaňa. Agrární problematice byla věnována větší pozornost také ve svazku *Plzeňsko* (I, II; 1934, 1938), v kolektivním díle pod vedením Ladislava Lábka. Zemědělskou problematiku objasnil Miroslav Karel.⁵² Také v dalších regionálních a lokálních monografiích se tradiční zemědělství objevuje v podobě samostatně koncipovaných kapitol. Jmenovat můžeme *Luhačovské Zálesí* (1930), které dedikoval A. Václavík rodnému kraji, přechodné oblasti mezi Hanou, Valašskem a Moravským Slovenskem, nebo lokální monografii *Rusava. Život valašské dědiny* (1928) od Františka Táborského.

Další ze syntéz tradiční agrární kultury vznikla v rámci *Československé vlastivědy*, kompendia, které mělo reprezentovat vědu nového, svobodného státu Čechů a Slováků. Řada II. obsahuje svazek *Národopis* (1936), kde kapitolu o obživě lidu zpracoval profesor K. Chotek, působící v době vydání díla už na Karlově univerzitě. Spoluautorkou vlastivědy byla etnografka a muzejní pracovnice **Drahomíra Stránská** (1899–1964), která mj. objasnila genezi hospodářských obyčejů. Nové přístupy k agrární problematice uplatnila D. Stránská už ve své habilitační práci zaměřené na téma setí obilí.⁵³ Magické praktiky k zajištění úrody interpretuje ze širokého srovnávacího pohledu jako pozůstatky starých mytologií a animistických představ, jejichž rozbor je důležitý pro studium také

49 PODOLÁK, J.: Seventy Years of Ethnology at Comenius University in Bratislava (1921–1991). In: *Ethnologia Slavica* 23, 1991, s. 221–241.

50 VÁCLAVÍK, A.: 10 let etnografického semináře university v Brně. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university*, řada E, 8, 1959, s. 101–107.

51 CRÂNJALĂ, D.: *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku*. Praha 1938.

52 KAREL, M.: *Plzeňsko 2. Zemědělství*. Praha 1938.

53 STRÁNSKÁ, D.: Lidové obyčeje hospodářské. Zvyky při setí. Příspěvky k srovnávacímu rozboru. *Národopisný věstník československý* 23, 1930, s. 380–408; 24, 1931, s. 41–91, 253–385; 25–26, 1932–1933, s. 160–244.

dalších výročních obyčejů jarního období, i když jejich původní hospodářský podtext ustoupil do pozadí.⁵⁴ Jiná práce D. Stránské, metodická příručka *Rukověť lidopisného pracovníka* (1936), obsahuje také kapitulu k výzkumu tradičního zemědělství, doplněnou o podrobnou bibliografii, z níž lze dedukovat závěry o profilu výzkumu agrární kultury od 90. let 19. stol. do let třicátých minulého století.

Poválečné studium agrárních přežitků

Po druhé světové válce došlo v obnoveném Československu k rozmachu etnografického výzkumu také v oblasti tradiční agrární kultury. Vedle badatelské práce v rámci Národopisné společnosti čsl. a na stávajících vysokoškolských pracovištích v Praze a Bratislavě se nově konstitovalo výzkumné centrum v Brně na Masarykově univerzitě, kde byl ustaven seminář pro etnografii a etnologii⁵⁵ zásluhou profesora **Antonína Václavíka** (1891–1959).⁵⁶ Na počátku padesátých let vznikly v souvislosti s budováním Československé akademie věd také samostatné Kabinety pro národopis a pro lidovou píseň a jejich sloučením v r. 1954 Ústav pro etnografii a folkloristiku s pracovišti v Praze a v Brně, kde agrární problematika náležela rovněž k nosným tématům. Publikační platformou oboru se stal obnovený *Český lid*, v padesátých letech *Československá etnografie* a *Národopisný věstník československý*, jehož periodicitu však byla z politických důvodů vážně narušována. Od r. 1964 začaly být vydávány *Národopisné aktuality*, společné periodikum českých a slovenských etnografů a folkloristů.

Etnografický výzkum agrární problematiky lze v druhé polovině minulého století charakterizovat jako záchranný, protože v souvislosti s násilnou kolektivizací venkova mnohé tradiční jevy mizí. Na základě terénních výzkumů vznikly práce zaměřené jak na analýzu vybraných jevů, např. orné náradí nebo salašnictví, tak pokoušející se o syntézu, o sumarizaci dosavadních poznatků.⁵⁷

Z výzkumů prováděných ještě na Slovensku vyšel ve svých studiích K. Chotek. Pojednal o starém způsobu obdělávání půdy, o žďáření, které zdokumentoval ještě v padesátých letech minulého století ve východoslovenských Karpatech.⁵⁸ Toto zemědělské žďáření spojené následně s obděláváním polí ručními kopačnými nástroji, odlišil od žďáření kolonizačního, jehož cílem bylo získat půdu k obdělávání orným hospodářstvím. Prak-

54 Téma zemědělských kultů zpracoval německý germanista MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*. Berlin 1875. Obdobně k tématu přistupoval BYSTRONĚ, J. S.: *Zwyczaje żniwarskie w Polsce*. Kraków 1916.

55 JEŘÁBEK, R.: Die Volkskunde an der Brünnener Universität. Zum 100. Geburtstag Antonín Václavíka. *Ethnologia slavica* 23, 1991, s. 243–254; VÁLKA, M. (ed.): *Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 1945–2005*. Brno 2006.

56 K publikovanému dílu viz personální bibliografie *Antonín Václavík (1891–1959)*. Sestavil R. Jeřábek. Bibliografická příloha *Národopisné revue* č. 1. Strážnice 1991.

57 Etnografové se mohli opřít o syntetické historické práce, jako bylo druhé doplněné vydání KROFTA, K.: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949. Dílo zaměřené na kulturní, sociálně-právní a náboženské otázky, méně na problematiku zemědělské výroby a dobu po r. 1848.

58 CHOTEK, K.: Kopiancový a žďárový způsob přípravy půdy v československých Karpatech. *Archeologické rozhledy* 13, 1961, s. 391–426.

tikovalo se při zakládání vesnických sídel. Jiným Chotkovým tématem byla žatva obilí.⁵⁹ Zrekonstruoval vývojovou řadu používaného náradí od pravěkých pazourkových srpů až k hrabičné kose, jejímuž pronikání na vesnici v 19. stol. bránil konzervatismus selských vrstev. Komplexně byl na problematiku pěstování obilí ve středoevropském a východoevropském prostoru zaměřen sborník, vydaný v Budapešti v r. 1972 jako výsledek mezinárodní kooperace etnografů ze socialistických zemí.⁶⁰

K předním českým poválečným agrárním etnografům náležel **Jaroslav Kramařík** (1923–1974).⁶¹ Pracovně byl spojen s Ústavem pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze, v šedesátých letech vykonával funkci redaktora *Českého lidu*, angažoval se v Národopisné společnosti a externě přednášel na Karlově univerzitě. Ve své badatelské práci se zaměřil na dvě základní témata, na orné náradí a na zápřah dobytka. K problematice orného náradí publikoval studie o pluzici⁶² a o historii českých rádel, obě pojednané ze širokého srovnávacího pohledu.⁶³ V práci o dřevěných rýčích s železným okutím polemizoval s rakouským národopiscem L. Schmidtem.⁶⁴ Výsledkem zájmu o problematiku zápřahu dobytka je vedle několika studií⁶⁵ návrh na jednotnou terminologii a typologii párového zápřahu dobytka, který publikoval spolu s německým badatelem Wolfgangem Jacobeitem.⁶⁶ Rozsáhlá badatelská práce založená na terénním výzkumu a archivním studiu umožnila Kramaříkovi syntetické zpracování tradičních forem zemědělské výroby v českých zemích, uveřejněné jako jedna z kapitol v *Československé vlastivědě III*, svazek **Lidová kultura** (1968). Společné dílo českých a slovenských akademiků dokládá stav poznání tradiční kultury a její historicky orientovaný výklad. Protože Kramařík náležel také k propagátorům etnokartografie, stál u zrodu prvního svazku *Etnografického atlasu* (1978),⁶⁷ kde byla uveřejněna jeho bohužel už nedokončená studie o regionální diferenciaci starších forem české lidové kultury na příkladu orného náradí a setí obilí.

Na vzniku *Etnografického atlasu I* se podílel další přední představitel české poválečné agrární etnografie, zemědělský inženýr a pracovník Zemědělského muzea **František Šach** (1897–1979). Ústředním výzkumným tématem F. Šacha bylo orné náradí. Vedle

59 CHOTEK, K.: Staré způsoby práce v československém zemědělství. *Československá etnografie* 7, 1959, s. 275–290.

60 BALLASA, I. (ed.): *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest 1972.

61 Publikované práce podchyceny v personální bibliografii *Jaroslav Kramařík (1923–1974)*. Sestavil M. Válka. Bibliografická příloha Národopisné revue č. 11. Strážnice 1998.

62 KRAMAŘÍK, J.: Pluzice v jihozápadních Čechách. *Český lid* 47, 1960, s. 62–68.

63 KRAMAŘÍK, J.: Příspěvek k historii českých rádel. *Český lid* 52, 1965, s. 321–332.

64 KRAMAŘÍK, J.: Dřevěné rýče se železným okutím v českých zemích. *Československá etnografie* 7, 1959, s. 244–261.

65 KRAMAŘÍK, J.: Zápřah skotu v Pošumaví. *Československá etnografie* 8, 1960, s. 253–273; KRAMAŘÍK, J.: Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslaven. In: *Vznik a počátky Slovanů* 6, 1966, s. 295–334.

66 Typologie je zpracována z hlediska, odkud je snímána tažná síla zvířete. Viz JACOB EIT, W. – KRAMAŘÍK, J.: Zápřah skotu (18.–20. století). Rinderanschierung (18.–20. Jahrhundert). Einleitung. *Národopisný věstník československý* 3–4 (36–37), 1969, s. 11–13.

67 VAŘEKA, J. a kol.: *Etnografický atlas I*. Praha 1978, s. 39–125.

zpracování domácího materiálu do řady studií⁶⁸ sledoval orební techniku na evropském kontinentu a ve světě, aby mohl vytvořit jednotnou typologii orného nářadí aplikovatelnou na veškerý materiál. Jeho typologie založená na konstrukci nářadí a na její primární složce obsahuje devět kategorií.⁶⁹ Ve zmíněném *Etnografickém atlasu I* F. Šach publikoval etnokartografické vyhodnocení tří témat: 1) Počátky orebního nářadí v českých zemích (od pravěku do 15. stol.); 2) Typy rádel v Čechách a na Moravě; 3) Rozšíření ruchadla v českých zemích po jeho vynálezu ve dvacátých letech 19. stol. Problematiku orebního nářadí řešil také zemědělský inženýr **Zdeněk Tempír**.⁷⁰ Věnoval se analýze pracovních ploch historických oradel i moderních pluhů,⁷¹ vynálezu a vývoji ruchadla a orební technice na Slovensku. Množství jeho příspěvků pojednává o problematice rostlinné výroby, a to jak na základě archeologického materiálu, tak také s využitím recentních dokladů a se zaměřením na použitou techniku.⁷² K jeho badatelským okruhům náleželo také včelařství a v posledních letech problematika chmelařská.

V poválečné době se výzkum agrární kultury zaměřil také na problematiku chovu dobytka, na vysokohorské pastevectví východní Moravy a horské části těšínského Slezska. Téma salašnictví sledovali jak historikové,⁷³ tak etnografové. Vrátil se k němu také D. Krandžalov. Jeho nová knižní práce *Valaši na Moravě* (1963)⁷⁴ zůstala v intencích předválečných premis. Podle Krandžalova existoval chov ovcí v českých zemích už před valašskou kolonizací a k jeho rozšíření do hor došlo v důsledku politického a hospodářského vývoje země. Moravské Valašsko nebylo nikdy rumunskou etnickou enklávou, nýbrž oblastí, kde vlivy rumunské pastevecké terminologie zasáhly nejdále na západ, a proto jsou tam také nejslabší.⁷⁵ Z českých etnografů se problematikou karpatského salašnictví nejhluběji zabýval **Jaroslav Štika** (1931–2010), vědecký pracovník Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, od r. 1972 ředitel Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm. Důkladně analyzoval pramennou základnu⁷⁶ a rozbořením teritoriálního rozšíření jevů valašské salašnické kultury na východní Moravě doložil, že maximální koncentrace artefaktů se objevuje v „zadních“ horách panství hukvaldského, rožnovského a vsetínského.⁷⁷ J. Štika zpracoval rovněž realie salašnické kultury, jako bylo obydlí pastýřů, valachů, kde důležitou roli hrálo otevřené

68 ŠACH, F.: Rádlo a pluh na území Československa. *Vědecké práce Zemědělského muzea* 1961, s. 25–155;

69 ŠACH, F.: Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa. *Vědecké práce Zemědělského muzea* 1963, s. 173–231.

70 VAŘEKA, J.: Životní jubileum Zdeňka Tempíra. *Národopisný věstník* 23 (65), 2006, s. 116–117.

71 FRIEDMAN, M. – TEMPÍR, Z.: *Studie pracovních ploch radlic moderních pluhů a historických oradel*. Praha 1989.

72 TEMPÍR, Z. s kol.: *Vývoj techniky sklizně obilnin*. Praha 1986.

73 MACŮREK, J.: *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. století*. Ostrava 1959.

74 KRANDŽALOV, D.: *Valaši na Moravě. Materiály, problémy, metody*. Praha 1963.

75 Tamtéž, s. 235.

76 ŠTIKA, J.: Bádání o karpatském salašnictví a valašské kolonizaci na Moravě. *Slovenský národopis* 9, 1961, s. 513–548.

77 ŠTIKA, J.: Rozšíření karpatské salašnické kultury na Moravě. *Český lid* 48, 1961, s. 97–105.

ohniště, vatra,⁷⁸ i typologii forem košárů, ohrad na ustájování ovčích dobytka.⁷⁹ Zaměřil se také na otázky etnické.⁸⁰

Salašnictví bylo sledováno jako jedno z ústředních témat **Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně**⁸¹ s cílem jeho komplexního zpracování. Proto byla vydána mezinárodní bibliografie *Pastýřská kultura* v edici *Bibliographia ethnographica carpatobalcanica* (1984),⁸² ale plánovaná syntéza karpatského salašnictví zpracována nebyla vyjma národní syntézy slovenské⁸³ a polské edice *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala I–VIII* (1959–1970). Vedle vysokohorského salašnictví badatelé ve středoevropském prostoru sledovali také nížinné formy chovu dobytka a výsledky publikovali ve dvou rozsáhlých sbornících, vydaných péčí maďarských etnografů a redaktora L. Földese.⁸⁴ Pastýřská kultura je v nich prezentována v širokých historických, etnických a hospodářských souvislostech. Z bývalého Československa zde najdeme příspěvky J. Macůrka, J. Štiky, D. Krandžalova, L. Kunze a J. Podoláka.

Specializovanou oblastí tradičního zemědělství starého původu je v českých zemích také vinohradnictví, rozšířené v oblastech s příznivými klimatickými podmínkami na jižní Moravě nebo ve středních Čechách. Jihomoravské vinařství zpracoval **Václav Frolec** (1934–1992) v několika speciálních studiích a završil dvěma monografiemi: tu první, *Tradiční vinařství na Moravě* (1974),⁸⁵ zaměřil na rolnickou formu vinařství 19.–20. stol., kterou zasadil do historických a teritoriálních souvislostí středoevropských. Sleduje jak jevy materiální kultury, tak právní a obyčejové projevy a folklor, jenž víno a jeho konzumaci provází. K počátkům jihomoravského vinařství přinesli důležité poznatky archeologové.⁸⁶

Vedle tematicky zaměřených studií a monografií se v oblasti agrární kultury objevují také práce orientované na zemědělství určitého regionu. **Jaroslav Šťastný** v *Tradičním zemědělství na Valašsku* (1971) zpracoval karpatskou oblast východní Moravy, protože o zemědělskou problematiku byl zde ve srovnání se salašnictvím jen okrajový zájem.

78 ŠTIKA, J.: Ohniště v karpatských salašnických kolibách. *Český lid* 54, 1967, s. 267–284.

79 ŠTIKA, J.: Salašnické ustájování dobytka a košarování na moravsko-slovenském pomezí. *Český lid* 45, 1958, s. 67–74.

80 ŠTIKA, J.: Bádání o Valaších a Vlaších. *Národopisný věstník* 23 (65), 2006, s. 36–67. (S obsahlou bibliografií.)

81 Založena 1959. Viz FROLEC, V.: *30 Years of the International Commission of the Study of Folk Culture in the Carpathians and Balkans (MKKKB)*. *Ethnologia slavica* 23, 1991, s. 255–263.

82 KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. (ed.): *Bibliographia ethnographica carpatobalcanica 2. Pastýřská kultura*. Brno 1984

83 PODOLÁK, J.: *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. Bratislava 1982.

84 FÖLDES, L. (ed.): *Viehztucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studie*. Budapešť 1961; *Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien*. Budapešť 1969.

85 FROLEC, V.: *Tradiční vinařství na Moravě. Národopisný obraz*. Brno 1974; Druhé dílo – *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984 – rozšiřuje dokumentační základnu.

86 MĚŘÍNSKÝ, Z.: Vinařský nůž z římské stanice u Mušova. *Národopisný věstník československý* 7, 1972, č. 1–2, s. 103–112.

Časově práci vymezil dobou druhé poloviny 19. stol. a počátkem století dvacátého, kdy došlo k podstatným změnám v technologii zemědělských prací a k zániku archaických projevů v souvislosti s přechodem k intenzivním formám hospodaření. **Josef Jančář** monograficky zpracoval typicky rurální oblast jihovýchodní Moravy, Slovácko, kde zemědělství bylo dominantním zaměstnáním obyvatel od slovanské doby.⁸⁷ Autor využil materiál shromážděný v regionálních monografiích *Moravské Slovensko* (1922), *Luhačovské Zálesí* (1930) a *Horňácko* (1966) a podal přehled lidové agronomie a agrotechniky na Slovácku v historickém přehledu od doby středověké kolonizace, s důrazem na období 18. a 19. stol.

K tématu tradičního zemědělství vznikla v české etnografii také lexikografická příručka **Vlastimila Vondrušky** *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750–1914)*,⁸⁸ jejíž ideou bylo sjednocení používané terminologie. Do širších kulturních souvislostí a se zaměřením na každodenní život v minulosti je agrární problematika prezentována v syntetickém díle historika Josefa Petráňe *Dějiny hmotné kultury* (1985).⁸⁹ Obdobné dílo starší provenience vzniklo i v Polsku.⁹⁰

Výzkum agrární kultury po roce 1989

Demokratizace české společnosti po r. 1989 a pluralita metod vědecké práce bez předem daných ideologických doktrín vedla k rozvoji vědeckého bádání ve všech oborech společenských věd. V etnografii došlo k několika významným inovacím. Nejen v bývalém Československu, ale také v ostatních střeoevropských zemích proběhla v akademické sféře změna názvu oboru na etnologii, případně úzeji na evropskou etnologii, které lépe vystihují současný diskurz disciplíny. Starší termíny „etnografie – národopis“ zůstaly dál v názvu některých muzejních institucí či časopisů, ale vysokoškolská a akademická pracoviště korporativně do svého názvu včlenila nové označení. Vedle změny názvu se obor začal orientovat na studium současných sociálních jevů a na fenomény duchovní povahy, naopak pokles zájmu provázal problematiku materiální (hmotné) kultury včetně agrární oblasti.

Diskurz oboru v devadesátých letech minulého století ovlivnilo také etablování kulturní a sociální antropologie, vědního oboru, ke kterému má etnologie blízko už společnými výzkumnými metodami.⁹¹ Překlady antropologické literatury zahraniční i domácí antropologická produkce se snažily vyplnit vakuum, vzniklé během uplynulého půlstoletí, kdy se ve východním bloku stala antropologie nežádoucí disciplínou.⁹² Vztah

87 JANČÁŘ, J.: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987.

88 VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750–1914) I, II*. Roztoky u Prahy 1989.

89 PETRÁŇ, J. a kol.: *Dějiny hmotné kultury I/1, II/1*. Praha 1985, 1995.

90 *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*. Warszawa 1978–1979.

91 SKALNÍK, P.: Politika sociální antropologie na české akademické scéně po roce 1989. *Sociologický časopis* 38, 2002, s. 101–115.

92 NAHODIL, O.: *Anglo-americká ethnografie ve službách imperialismu*. Praha 1953.

mezi antropologií a etnologií byl předmětem polemik, z nichž jedna probíhala na stránkách *Českého lidu*.⁹³

Přesto i po r. 1989 vznikla díla, která naše poznání agrární kultury posunula dále.⁹⁴ Historický vývoj agrární kultury v evropském kontextu sledovali Josef a Lydia Petráňovi v díle *Rolník v evropské tradiční kultuře* (2000), a to od „stvoření rolníka“ v období neolitické zemědělské revoluce až po sklonek evropské tradiční kultury ve 20. stol. Neomezují se jen na sledování technologie zemědělských prací, ale snaží se přiblížit i další složky rurálního světa materiálního (obydlí), společenského (sedlák versus měšťan, poddaný versus vrchnost) a duchovního (rituály, magie). I když se rolník ze skladby současné společnosti vytratil, pozůstatky tradiční rolnické kultury lze v životě venkova stále dokumentovat, uzavírají autoři svůj zasvěcený výklad.⁹⁵

Odlišně svou syntézu zemědělské výroby koncipovali Magdalena Beranová a Antonín Kubačák. Jejich *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě* (2010) rekonstruují vývoj agrární kultury od pravěkých období do r. 1989 na základě společenského vývoje českých zemí. Zaměřují se na materiální složku, na výrobní technologie, náradí a pěstované plodiny, ale od 18. stol. informují i o potravinářském průmyslu, zemědělském školství a osvětě; v období po r. 1948 se nevyhnuli ani združstevňování a problematice socialistického zemědělství. Tradiční rolnické formy, které jsou předmětem zájmu etnologie, stojí v pozadí, protože autoři sledují hlavní vývojové trendy.

Užší zaměření jen na moravský materiál a historické formy najdeme v *Lidové kultuře na Moravě* (2000), desátém svazku nové řady *Vlastivědy moravské*, v níž tradiční polní hospodářství a chov dobytka zpracoval Josef Jančář. Stručně hodnotí předchozí výzkum a vyjmenovává důležité historicko-právní mezníky v životě poddaných, od r. 1848 svobodných rolníků. Zemědělskou výrobu rostlinnou sleduje v závislosti na systému hospodaření, uvádí pěstované plodiny, technologii obdělávání půdy a další polní práce v průběhu roku. Do kapitoly zařadil také oddíl věnovaný ovocnářství, vinohradnictví, pěstování chmele a zeleniny. U chovu dobytka se zaměřil na problematiku pastvy a chov ovcí. Autor konstatuje, že zemědělství bylo téměř do konce 19. stol. základním zdrojem obživy většiny obyvatel Moravy, proto se od zemědělství odvíjely důležité jevy kultury a způsobů života lidí na moravském venkově.⁹⁶

Materiál pramenné povahy je soustředěn v řadě lokálních a regionálních monografií. Jiří Pokorný k vydání připravil rukopis kronikáře a vlastivědného pracovníka Františka Kopřivy, v němž popisuje život v obci Malá Roudka na severozápadní Moravě, kde pod-

93 NEŠPOR, Z. R. – JAKOUBEK, M.: Co je a co není kulturní/sociální antropologie po dvou letech. Závěr diskuse. *Český lid* 93, 2006, s. 71–85.

94 Agrární problematikou se zabývaly také další obory, viz KUBAČÁK, A: *Dějiny zemědělství v českých zemích. I, II.* Praha 1994.

95 PETRÁŇOVI, J. a L.: *Rolník v evropské tradiční kultuře.* Praha 2000, s. 205.

96 JANČÁŘ, J.: Zaměstnání a obživa. In: *Lidová kultura na Moravě. Vlastivěda moravská X.* Brno – Strážnice 2000, s. 55.

statnou část tvoří informace o zemědělských pracích během hospodářského roku, jak se prováděly v první polovině minulého století před socializací vesnice.⁹⁷

Specifická témata agrární kultury monograficky zpracoval **Ludvík Kunz** (1914–2005). Vrátil se ke svým starším výzkumům, vyhodnotil je a publikoval v ediční řadě Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm „Rolnictví na východní Moravě od baroka do II. světové války“. Pravěkému způsobu ukládání obilí do podzemních jam v eurosibiřské a mediteránní zóně a jeho přetrvávání ještě během novověkého období se věnoval v publikaci *Obilní jámy* (2004).⁹⁸ Podstatně rozšířil starší časopiseckou práci⁹⁹ o nové poznatky a souvislosti. Obdobný přístup lze zaznamenat v tématu chovu tzv. valašského dobytka na východní Moravě. Monografie *Rolnický chov ovcí a koz* (2005)¹⁰⁰ obsahuje historiografický úvod s textem Slováka H. Gavloviče¹⁰¹ a s popisem vývoje chovu ovcí na Moravě od 17. stol. Další část díla má charakter terminologického slovníku, v němž autor objasňuje realie související s chovem ovcí a koz, jak je zaznamenal během svých terénních výzkumů v poválečné době. Text doplňují četné dokumentární kresby Karla Langra. Sociální struktura předindustriální vesnice je tématem knižní práce *Osedlý rolník* (2006).¹⁰²

Novou syntézou *Valaši a Valaško* (2007)¹⁰³ uzavřel problematiku salašnického pastevectví J. Štika. Vysokohorské salašnictví je mu bází k objasnění celé karpatské kolonizace a k vysvětlení četných paralel ve způsobu života karpatských a balkánských pastevců. I když centrem pozornosti je východní Morava autor předkládá paralely z jiných karpatských zemí, popřípadě též z balkánského prostředí s cílem poznat genezi a migraci tohoto specifického lidového zaměstnání, jehož nejzápadnější výspu najdeme právě u nás. Součástí práce je mapová příloha, kde jsou kartograficky vyznačeny sledované jevy na celém prostoru jihovýchodní Evropy, tak jen se zaměřením na oblast moravského Valaška.

Znovu se obor vrátil také k problematice tradičního vinařství a vinohradnictví. Jitka Matuszková a Věra Kovářů v díle *Vinohradnické stavby na Moravě* (2004)¹⁰⁴ procházejí jihomoravské vinohradnické obce, ve výběru se pak těm nejvýznamnějším detailně věnují a přinášejí podrobnou dokumentaci a stavebně historickou analýzu vinných sklepů a lisoven. Spolu s pedologickými poměry vinařských oblastí od brněnské až po znojenskou a s historickými fakty autorky uvádějí statistické údaje o počtu vinařů,

97 KOPŘIVA, F.: *Život a práce našeho lidu*. Malá Roudka 2010.

98 KUNZ, L.: *Obilní jámy. Konzervace obilí na dlouhý čas v historické zóně eurosibiřského a mediteránního rolnictví*. Rožnov p. Radh. 2004.

99 KUNZ, L.: Historické zprávy o zemních silech v zóně mediteránního a eurosibiřského obilnářství. *Časopis Moravského muzea* 50, 1965, s. 143–182.

100 KUNZ, L.: *Rolnický chov ovcí a koz*. Rožnov p. Radh. 2005.

101 GAVLOVIČ, H.: *Valaská škola mravov stodola*. Trnava 1830 (rkp. 1755).

102 KUNZ, L.: *Osedlý rolník*. Rožnov p. Radh. 2006.

103 ŠTIKA, J.: *Valaši a Valaško. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valaška a také o karpatských salaších*. Rožnov p. Radh. 2007.

104 MATUSZKOVÁ, J. – KOVÁŘŮ, V.: *Vinohradnické stavby na Moravě / Viticultural Buildings of Moravia*. Šlapanice 2004.

rozloze vinohradů a vypočítávají vinařské obce, které do oblasti náležejí. Údajům o stavu vinohradnických staveb v jednotlivých lokalitách předchází informace o historickém vývoji vinařství na Moravě, typologii vinohradnických staveb, stavebních materiálech a konstrukci, zpracovatelských technologiích a o používaném nářadí (lisy) až se dostávají k právním normám (horenské právo) a k zvykovým a folklorním projevům. Zaměření na současnost podtrhují informace o vinařských stezkách včetně instruktážních mapek jednotlivých tras. Publikace prezentuje nejen situaci jihomoravských vinohradnických staveb na počátku 21. stol., ale je zároveň názorným svědectvím o proměnách tradiční vesnické kultury ve dvacátém století. Na negativní dopad tzv. vinařské turistiky poukazuje sborník *Sklepy, budy, presúzy* (2011), a to nejen v jihomoravském prostředí, ale také na situaci dolnorakouské a maďarské.¹⁰⁵

Syntetizující pohled na problematiku agrární kultury českého etnika představují hesla v lexikálním kompendiu *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (2007).¹⁰⁶ Texty, jejichž autorem je v převážné většině Zdeněk Tempír, prezentují současný stav poznání jevů agrární kultury v jejích tradičních, většinou již historicky uzavřených formách. Vedle obecně koncipovaných hesel (tradiční zemědělství), převažuje zpracování konkrétních jevů, jako zemědělského nářadí a strojů, pěstovaných plodin, druhů dobytka apod.

Tradiční formy agrární kultury jsou v posledních letech předmětem badatelského zájmu Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Jeho výsledky byly publikovány v několika sbornících v rámci jeho ediční řady *Etnologických studií*. Jejich zaměření je různorodé, od problematiky historiografické a ikonografické k jednotlivým specifickým oblastem jako je orné nářadí nebo chov dobytka.¹⁰⁷ Zatím poslední svazek sleduje agrární problematiku v kontextu střední Evropy a Balkánu.¹⁰⁸

Mezi autory se objevují slovenští etnologové, kteří sledují otázky tradiční agrární kultury soustavně, jak dokazují monografie vydané v poslední době. Obsáhlé dílo **Petra Slavkovského** se snaží postihnout hlavní typologické znaky tradičního slovenského zemědělství¹⁰⁹ a srovnáním s vývojem agrární kultury slovenských vystěhovalců na Dolní zemi se pokouší určit etnicitu a civilizační trendy v této oblasti materiální kultury.¹¹⁰ Agrární problematiku sleduje i z hlediska historiografického.¹¹¹ Monografie **Jána**

105 MATUSZKOVÁ, J. (ed.): *Sklepy, budy, presúzy – kudy dál?* Bořetice – Brno – Hustopeče 2011.

106 BROUČEK, S. – JERÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 1–3*. Praha 2007.

107 VÁLKA, M. (ed.): *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno 2007.

108 KŁODNICKI, Z. – LUKOVIĆ, M. – SLAVKOVSKÝ, P. – STOLIČNÁ, R. – VÁLKA, M.: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012.

109 SLAVKOVSKÝ, P.: *Tradičná agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava 1998; SLAVKOVSKÝ, P.: *Slovenský rolník. Pramene k štúdiu spôsobu života*. Bratislava 2013.

110 SLAVKOVSKÝ, P.: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej Európe*. Bratislava 2008.

111 SLAVKOVSKÝ, P.: *Slovenská etnografia. Kompendium dejín vedného odboru*. Bratislava 2012.

Podoláka, materiálově neobyčejně hutná, představuje završení autorova celoživotního zájmu o agrární problematiku. Vzhledem k omezenému rozsahu publikace (chov dobytka zpracoval ve starších publikacích) se zaměřil na problematiku rostlinné produkce a s ní související formy získávání půdy a systémy jejího obdělávání. Rozsáhlá úvodní kapitola sleduje v historickém průřezu osudy slovenských rolníků do čtyřicátých let minulého století.¹¹²

Vedle historicky orientovaného výzkumu agrární problematiky se objevily práce zaměřené na změny ve způsobu života, jak je přinesla jednak kolektivizace a socializace venkova, jednak transformace po r. 1989. Jim věnujeme pozornost v závěrečné 9. kapitole.

Jak lze konstatovat, různé badatelské přístupy – historický, etnologický i sociokulturně antropologický – pomáhají vytvořit komplexní obraz agrární kultury a představují směry, kterými je možno pokračovat ve společenskovědním výzkumu agrární problematiky do budoucna.

Literatura

NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů III/1. Hospodářství a ves*. Praha 1921, s. 1–186; KROFTA, Kamil: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949; BERANOVÁ, Magdalena: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; HUSA, Václav – PETRÁŇ, Josef – ŠUBRTOVÁ, Alena: *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*. Praha 1967; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Rolník a jeho práca*. Bratislava 1988; VONDRUŠKA, Vlastimil: *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750–1914) I, II*. Roztoky u Prahy 1989; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Tradičná agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava 1998; JANČÁŘ, Josef: *Zaměstnání a obživa*. In: *Lidová kultura na Moravě. Vlastivěda moravská X*. Brno – Strážnice 2000; PETRÁŇOVI, Josef a Lydia: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000; BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 1–3*. Praha 2007; VÁLKA, Miroslav (ed.): *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno 2007; PODOLÁK, Ján: *Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku*. Bratislava 2008; BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet roľníka. Agrárna kultúra Slovenska jako predmet etnografického výzkumu*. Bratislava 2011; KŁODNICKI, Zygmunt – LUKOVIĆ, Miloš – SLAVKOVSKÝ, Peter – STOLIČNÁ, Rastislava – VÁLKA, Miroslav: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Slovenský roľník. Pramene k štúdiu spôsobu života*. Bratislava 2013.

112 PODOLÁK, J.: *Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku*. Bratislava 2008.

3. ZÍSKÁVÁNÍ PŮDY, SYSTÉMY JEJÍHO OBDĚLÁVÁNÍ A KULTIVAČNÍ NÁŘADÍ

Předpokladem zemědělské výroby je půda, která byla ve středoevropském prostoru získávána kultivací travnatých (stepních) ploch nebo žďářením a klučením lesních porostů. Nejstarší způsob představovalo překopání travnaté a zadrnné země pomocí ručních kopacích a rycích nástrojů. I když v prvním roce byla kultivace značně pracná – proto se uvažuje zapojení větších kolektivů – v dalších letech šlo o méně náročnou činnost, protože se mohlo sít do strniště, do slabé vrstvy popele ze spálené slámy, či mohlo dojít jen k slabšímu přerytí či překopání již zkultivované půdy. Takto získaná pole mohla být užívána dva až tři roky, někdy i více podle kvality půdy. Pak se půda nechala ležet ladem (20 i více let), aby nabyla původní úrodnosti.¹¹³

Jiný způsob získávání půdy představovalo spalování porostu ohněm, tzv. **žďářením**, během kterého mohl být vypalován les a křoviny, nebo hustá tráva (stepní porosty) či drn za pomoci jiného přineseného spalného materiálu. Z hlediska budoucí úrody se jako nejvýhodnější jeví vypalování lesa, ale to vyžadovalo větší lesní plochy. Les se nepálil nastojato, ale pokácený, protože bylo možno použít i kamenné sekerky, nebo oloupat prstenec kůry a přerušením toku živin do koruny strom uschnul. Po čase přírodní živly strom povalily, ale trvalo to delší dobu (5–15 let). Kmeny rozprostřené po celé ploše pozemku při spalování nesměly hořet vysokým plamenem, ale spíše doutnat několik dní.

Snazší a rychlejší bylo vypalování nízkých stromů a křovin. Plocha po vyčerpání mohla být přeměněna v pole za kratší dobu, ale po čase se objevil problém s obnovovacím porostu. Vysekaný křovinný porost se rozprostřel po celé ploše budoucího pole a po částečném proschnutí se spálil.¹¹⁴ Spalování drnu se provádělo za pomoci doneseného hořlavého materiálu, jako dřeva, chrastí, slámy, suché trávy. Drn uvolněný nástroji (oradlo, motyky) byl nahrnut na hromadu paliva, kde pomalu doutnal a rozpadal se.

Vypalováním porostu (žďářením) byla získávána půda, ale také popel sloužící jako hnojivo. Spálená horní vrstva půdy se sice zbavila plevele a trávy, což byl pozitivní rys, ale negativním důsledkem mohla být sterilizace půdy, která snižovala klíčivosti obilí, pokud spalovaný materiál hořel vysokým plamenem.

Extenzivní formy obhospodařování půdy

Vypalování porostů nebylo jen způsob jak získat půdu, ale také forma jejího obdělávání, tzv. **žárové zemědělství**, protože popel a minerální látky v něm obsažené zúrodnily pole a oheň ničil plevel a trávu. Nicméně taková pole nebyla trvalá, ale jen

113 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980, s. 26.

114 CHOTEK, K.: Kopanicový a žďárový způsob přípravy půdy v československých Karpatech. *Archeologické rozhledy* 13, 1961, s. 419–420.

dočasná, neboť po vyčerpání živin a snížení úrodnosti byla opuštěna a nechala se opět zarůst porostem, aby došlo k její regeneraci, během které nabyla původní úrodnost. Žárové hospodářství představuje sice pravěkou formou obdělávání půdy, která přetrvala v některých východoevropských oblastech až do 19. a 20. století, kdy byla dokumentována etnografickým výzkumem.

V odborné literatuře se objevuje několik hypotéz, kdy se vyžďářené pole osévalo. Podle M. Beranové se selo ještě do teplého popelu, aby nebyl přírodními živly odnesen.¹¹⁵ Agronomové tuto možnost vylučují, protože spálená (sterilizovaná) půda ztěžovala klíčivost a další růst rostliny. K. Moszyński popisuje žďáření na základě terénních výzkumů na Polesí jako proces, který trval tři roky: v prvním roce rolníci pokáceli les a kmeny nechali uschnout. Ve druhém roce je spálili a ve třetím roce rozbili větší zuhelnatělé kusy a potom seli.¹¹⁶ K. Chotek zaznamenal žďáření křovinatých porostů, tj. obdělávání dočasných polí ještě po druhé světové válce v karpatských oblastech na východním Slovensku jako pravidelně se opakující práci v jarním období, která byla spojena s motykovým (kopaničářským) hospodařením.¹¹⁷

Jinou extenzivní formou obdělávání půdy je **divoká trávopolní soustava**, pravidelné střídání polí a travnatých ploch, které převyšují plochy obdělávané. Pole se osévají několik let, ale kratší dobu, než po kterou zůstávají ležet ladem a regenerují (15–20 let). Uvedená soustava se rozšířila v oblastech, kde byl dostatek travnatých ploch přirozených nebo vzniklých činností člověka. Označuje se také jako **přílohové zemědělství**.¹¹⁸ Pole se obdělává oradlem, ale i zde se vypaluje suchá tráva nebo sláma. Divoká trávopolní soustava je známa ze středního a jižního pásu Evropy a Ruska. K. Moszyński ji označuje u východních Slovanů jako jedno- a dvoupolní hospodaření stepní.¹¹⁹ Ve střední Evropě se místy provozovala vedle pokročilejších systémů obdělávání půdy.

Žárové zemědělství i divoká trávopolní soustava se používaly, pokud bylo k dispozici neomezené množství půdy. Při minimálním vynaložení lidské práce dávaly maximální výnosy. Růstem počtu obyvatel se zkracovala doba regenerace půdy, což vedlo ke ztrátě úrodnosti a produkce. Východiskem byla kvalitativní změna a tou byla úhorová soustava, univerzální způsob obdělávání půdy ve středověku a raném novověku.

Podstatou **úhorové soustavy** obdělávání půdy byl trojhonný (trojpolní, trojstranný) osevní systém, pravidelná rotace ozimu (žito, pšenice jen v nižších polohách), jařin (ječmen, oves, pohanka) a úhoru, který sloužil jako pastvina. Pozemky rozdělené do tří stran (*dílů, honů*) musely být plodinami osety tak, aby se na společném úhoru mohl pást dobytek. Pokrok trojpolní soustavy není ve vyšších výnosech, ale ve zvýšení osevních ploch, protože půda odpočívala jen každý třetí rok. Objevují se intenzifikační faktory, jako je

115 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*, c. d., s. 25.

116 MOSZYŃSKI, K.: *Polesie wschodnie*. Warszawa 1928.

117 CHOTEK, K.: Kopanicový a žďárový způsob přípravy půdy v československých Karpatech, c. d., s. 418.

118 Termínem příloh je označována odpočívající půda, která neztratila charakter kulturní půdy. Novina, celina označuje novou, dosud neobdělávanou půdu.

119 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Słowian I. Kultura materjalna*. Kraków 1929, s. 142.

hnojení a zlepšení orby těžkým záhonovým pluhem. Tato univerzální soustava spojená se středověkým feudálním hospodařením přetrvala do 19. století, ale už před jejím zánikem docházelo v úrodných oblastech, např. k omezování plochy úhory (*čtveření*).

Na velkostaticích se začala nová hospodářská soustava prosazovat od počátku 19. stol., ale ke konečnému rozkladu trojhonné soustavy dochází na vesnici po r. 1848; v řepařských oblastech zaniká v 60. letech 19. stol., v horských regionech o deset let později. Proti působil selský konzervatismus a tradicionalismus vesnice. Zánik způsobilo pěstování cukrovky a píce, dokonalejší kultivační nářadí a používání umělých hnojiv. Propagátory nových forem hospodaření byly velkostatky, spolky a tisk.

Posledním univerzálním systémem obdělávání půdy se tak stalo **střídavé hospodaření**,¹²⁰ které bylo založeno na rotaci obilnin (žito, pšenice, ječmen, oves), okopanin (brambory, řepa) a pícnin. Uvedená inovace je považována za počátek zemědělsko-technické revoluce, spojené s dalšími intenzifikačními faktory, jako byla eliminace pastvy dobytka a jeho celodenní ustájení, provádění meliorací, používání statkových i umělých hnojiv a postupné zavádění strojové mechanizace. Patřilo mezi ně i scelování pozemků realizované v úrodných zemědělských oblastech od poloviny 19. stol. Charakterizované změny jen postupně pronikaly na rolnická hospodářství, kde narážely na selský konzervatismus a vedly k různě dlouhému přežívání starých forem obdělávání půdy zejména v karpatských regionech.¹²¹

Vedle obdělávání polí měly důležitou roli v rolnickém hospodaření i **luční porosty a pastviny**. Kosení luk a sklizeň sena a otav náležely ke každoročním hospodářským pracím, jejichž cílem bylo zajištění krmiva na zimu. Louky byly součástí každé selské usedlosti (pastviny zůstaly ve společném užívání obce) a kosení luk, sušení a odvoz sena náležely k základním poddanským povinnostem. Dostatek pastvin a úhory byly nezbytné pro nížinný chov ovcí, jehož rozšiřování feudálními vrchnostmi od 16. století vedlo ke konfliktům s poddanými. Rozsáhlé horské pastviny umožnily rozvoj salašnictví po celém karpatském oblouku i v karpatské kotlině, kde došlo k rozmachu uherské formy dobytkařství.¹²² S přechodem na střídavé hospodářství, pěstováním pícnin a ustájením dobytka význam pastvy poklesl a luční hospodářství se racionalizuje.

Péče o louky spočívala v pravidelné jarní úpravě drnu, regulaci vodních poměrů pomocí stružek či podpovrchovými melioracemi a v hnojení. Travní kosa, základní nástroj při senoseči, je doložena už v pravěkých obdobích, regionální rozdíly se objevují ve tvaru dřevěného kosiště a v toulcích na brousek.¹²³ Pokosená tráva se podle klimatic-

120 Střídavý systém je označován také jako norfolkský osevňovací postup, podle anglického hrabství Norfolk, kde se začal poprvé praktikovat v 18. stol. Viz BERANOVÁ, M. – KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství na Moravě a ve Slezsku*, c. d., s. 244.

121 LOM, F.: Zánik trojhonného hospodaření po r. 1848. *Český lid* 3, 1948, s. 157–1964, 200–208; PODO-LÁK, J.: Die Bedeutung der Wörter „úhor“ und „prieloh“ auf dem Gebiet des slowakischen Ethnikums. *Ethnologia Slavica* 7, 1975 (1977), s. 105–116.

122 KOVÁCS, K. L.: *A magyar állattartás kutatása* [Výzkum maďarského dobytkařství]. Budapest 1948.

123 Vyhodnocení slovinského materiálu obsahuje katalog SMERDEL, I.: *Oselniky. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana 1994.

kých poměrů sušila obracením a skládáním do kopek či na dřevěné podpůrné konstrukce. Suché seno se odváželo do selských usedlostí na žebřinovém voze potahem, na drobných hospodářstvích a v nepříznivém terénu za pomoci lidské síly na trakařích, na bidélkách, smykem a na zádech v plachtách, nůších a v krosnách. K ukládání sena sloužily speciální seníky a kůlny na selských statcích, podstřeší chalup a chlévů, v karpatské oblasti horské roubené seníky nebo oboroxy, odkud se seno transportovalo podle potřeby do usedlosti až v zimě. Nejjednodušší způsob uložení sena je v kopách poblíž usedlosti, kde seno udusané kolem středové tyče leželo přímo na zemi na větvích nebo deskové podlážce. Způsob je doložený po celé karpatské i panonské oblasti.

Nářadí k obdělávání půdy

Nářadí, které předcházelo oradlům taženým potahem, byly **ruční brázdiče** (ruční rydla). V archeologické literatuře se přímo hovoří o teorii ručních brázdičů.¹²⁴ Dřevěné nebo rohové (kostěné) hole měly být tlačeny nebo taženy tak, aby rozrývaly půdu a vytvářely brázdy. Nebyly ovšem jediným a dostačujícím kultivačním nástrojem, protože např. nerozrušily drn. Proto se předpokládá použití různých kopacích a rycích nástrojů, jako motyky, rýče, lopaty ze dřeva, rohů a parohů.

Dokonalejší a výkonnější nástroje na obdělávání půdy představují **dřevěná oradla** tažená potahem. Nejstarší doklady se objevují ve starším eneolitu (3. tis. př. n. l.), ale nejde o samotné nástroje, nýbrž o stopy po orbě, o brázdy pod mohylami (Polsko, Dánsko, Norsko, Anglie).¹²⁵ Ikonografické doklady nejstarších oradel (piktografické nápisy) jsou doloženy z Babylónie a z Egypta, hmotné artefakty, jako zápřah hovězího dobytka do nárožního jha je vymodelovaný na uchu nádoby nalezené v Polsku.

Důsledky používání oradel nebyly v kvalitě práce, ale v kvantitě (produktivitě). Došlo ke zvětšení obdělávané půdy, mohly být využívány i méně hodnotné půdy, s čímž se obyvatelstvo přesouvalo do méně úrodných oblastí. Oradlo se užívalo v rámci divoké travoplní soustavy, v žárovém zemědělství (systému) je novodobou záležitostí. Došlo ke změnám v organizaci zemědělské výroby, protože obdělávání půdy se stalo záležitostí malého kolektivu. Jiným důsledkem bylo, že tažná zvířata se stávají předmětem kultovního uctívání a do popředí vystupuje úloha muže ve společnosti (pracuje s dobytkem).

Objevení bronzu¹²⁶ nemělo v zemědělské výrobě převratné důsledky. Bronzové radlice prakticky neexistovaly, oradla zůstala celodřevěná; v depotech se objevují jen bronzové srpy a kosy. Od zemědělců se oddělila vrstva řemeslníků, obchodníků a bojovníků v souvislosti se vznikem osobního majetku a rozkladem prvobytně pospolné společnosti.

Zlepšení obdělávání půdy pomocí železných pracovních částí nasazených na dřevěnou kostru oradla bylo spojeno až s dobou železnou (750 př. n. l.–0). Železná **radlice** se dostaly do Evropy z Předního východu (Palestina), nejdříve na jih do Itálie a na Sicí-

124 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980, s. 22.

125 Tamtéž, s. 42.

126 Doba bronzová je datována do let 1800–750 př. n. l.

lii. Tvar měly podlouhlý a list ve tvaru protáhlého trojúhelníku zakončený tulejkou (objímkou). V Evropě se rozšířily díky Keltům. K pohánění dobytka a k seškrabávání hlíny z radlice sloužila **otka**, nástroj tvořený dřevěnou násadou a s železnou částí, bodcovitou nebo plochou (listovou). Objevuje se i železné **krojidlo**, které se jako podlouhlý masivní nůž připevňovalo před radlici do hřídele oradla a sloužilo k rozřezání půdy. Usnadňovalo tak orbu.

Inovačními zónami evropského zemědělství koncem starého letopočtu a na počátku prvního tisíciletí se stalo zemědělství keltské, dácko-trácké a illyrské. Vysoká úroveň keltského zemědělství, rozšířeného v Evropě západní (Anglie, severní Francie, jižní Německo, Švýcarsko), jižní (Itálie, část Balkánu) a střední (České země, Karpatká kotlina), vede některé autory k hypotéze o Keltech jako zakladatelích středoevropského zemědělství.¹²⁷ Nevelká keltská pole, dokumentovaná v západní a severozápadní Evropě, oddělovaly kamenné nebo hliněné meze či terasy (valy) o šířce i několik metrů, proto sloužily jako cesta nebo k obrácení potahu. K obdělávání půdy sloužilo Keltům rádlo s dlouhou úzkou radlicí upevněnou v šikmé poloze. Vedle toho používali také ruční kultivační nástroje, jako motyky a rýče se železným okutím

V oblasti západního Balkánu (bývalá severní Jugoslávie, jižní Maďarsko), původně v oblasti illyrského zemědělství kulturně převrstveného Kelty, se objevuje oradlo se širokou klenutou radlicí. Mělo připojeno krojidlo a kolesový předek pomocí hřídelového řetězu nebo železného oka, tedy součásti oradla typu pluhu. Z tradic keltských, dáckých a illyrských vyrůstalo zemědělství římských provincií. Obchodní styky a míšení etnik v rámci římské říše vedlo rychle k přijímání inovací. Obdělávání půdy se provádělo pomocí rádla se železnou radlicí několika tvarů, došlo k rozšíření krojidla, oradlo mělo kolesový předek. Nové oradlo, **pluh**, se objevuje v oblasti illyrského zemědělství ve 3. stol. n. l.¹²⁸ Základním znakem pluhu je asymetrická radlice, dále krojidlo a odvalová deska. Při orbě krojidlo půdu kolmo rozřízlo, radlice v horizontální poloze podřízla a odvalová deska převrátila na jednu stranu.

Mimo dosah keltského a římsko-provinčního zemědělství stálo slovanské zemědělství v původních sídlech nad Karpaty. Oradla byla dřevěná bez železných pracovních částí. Patrně větší důraz kladen na chov dobytka. V nových sídlech dochází k vyrovnávání s evropským vývojem, protože např. na Velké Moravě jsou doložena rádla s různě tvarovanou železnou radlicí (5 typů).¹²⁹ Dokladů asymetrických radlic, svědčících o užívání pluhu, není mnoho, navíc jen z Moravy a jihozápadního Slovenska, nicméně jde o domácí spojovací článek k středověkému záhonovému pluhu.

Pro středověké zemědělství se stal univerzálním orebním nástrojem **záhonový pluh**. Vedle něho přetrvávají rádla plazová i bezplazová (háky), která ustupují do pozadí a slouží ke speciálním pracím. Také nejstarší ikonografický doklad oradla z českých zemí, který nacházíme v rotundě sv. Kateřiny ve Znojmě (1134) ve scéně povolání Přemysla Oráče

127 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*, c. d., s. 71.

128 Tamtéž, s. 116.

129 Tamtéž, s. 186.

na knížecí stolec, zobrazuje bezplazové rádllo s okovaným pracovním hrotem. Středověké ikonografické doklady dokumentují téměř výhradně již záhonový pluh.¹³⁰

Těžký záhonový pluh vyžadoval silný potah, proto docházelo ke spráhování zvířat, jak je patrné z řady ikonografických dokladů (tři koně, pár volů a kůň). Oradlo mělo dřevěnou kostru, na nosu plazu byla nasazena asymetrická radlice. Levá hrana jejího listu (čepele) zesilovala do lišty z důvodu tření o půdu; měla výrazný pravý lalok, k upevnění na plazu sloužila tulejka. Krojidlo vsazené kolmo do hřídele zpevňovala železná objímka. Dřevěná odvalová deska připevněná na slupici a pravé kleči, hrnula zeminu jen na jednu stranu. Plužní kolečka sloužila k upevnění hřídele a k připojení zápřahu. Otká jako symbol orače se dostává s přemyslovskou pověstí do národní slovesné tradice.

Zdokonalení orební techniky souvisí se středověkou kolonizací a s úhorovou soustavou hospodaření (trojpolní systém).¹³¹

Oradla tažená zvířaty znamenala při obdělávání půdy určitou mechanizaci, která byla postupně technicky zdokonalovaná, ale vedle toho se dále používalo ruční nářadí, které oradlům předcházelo. Sloužilo ke kultivaci nově získané půdy, k obdělávání menších ploch, při pracích zahradnických, na chmelnicích a ve vinohradech. Univerzálním kopacím nástrojem byla **motyka**, která dala název počátečním obdobím ve vývoji zemědělství, kdy hlavní kultivační nástroj představovalo toto ruční nářadí. Nepříznivé sociální a přírodní podmínky vedly k přetrvávání tzv. **motykového hospodaření** v karpatské oblasti až do 20. stol.¹³²

Během historického vývoje se vyvinula celá řada druhů motyk lišících se tvarem listu, který odpovídal lokálním půdním podmínkám. Varianty nesly speciální názvy: vedle běžného označení motyka, to byla *klučovnice* s úzkým silným listem sloužící ke kultivaci lesních pozemků přeměňovaných na pole, nebo krace (*graca*) se širokým listem rozšířená v nížinných oblastech s kvalitní půdou bez kamení. Speciální motyky sloužily ke kultivaci máku a zeleniny.¹³³ Motyky byly výrobkem vesnických kovářů, ale vedle toho se vyráběly sériově ve velkém v hamrech či dílensky a byly určeny na export. Takovým známým výrobním střediskem byl Medzev na východním Slovensku.¹³⁴

Dalším ručním kultivačním nástrojem starého původu byl **dřevěný rýč se železným okutím**, doložený už v keltském zemědělství. Archeologický materiál, historické zprávy a ikonografické doklady svědčí o jeho používání u Slovanů před velkou středověkou

130 HUSA, V. – PETRÁŇ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*. Praha 1967.

131 BERANOVÁ, M.: *Zemědělská výroba v 11.–14. století na území Československa*. Praha 1975.

132 URBANCOVÁ, V.: Motykové hospodárenie v slovenskom poľnohospodárstve 19. a 20. storočia. *Slovenský národopis* 13, 1965, s. 3–32.

133 VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*. Roztoky u Prahy 1989, s. 21–27.

134 MARKUŠ, M.: Motyky z Medzeva. Tradície železiarskeho priemyslu v oblasti VSŽ. *Slovenský národopis* 14, 1966, s. 378–435.

kolonizací, jak to doložil J. Kramařík v prostoru od českých zemí až na Kyjevskou Rus.¹³⁵ Ve 14. stol. se okuté rýče objevují v inventářích panských dvorů, od 16. stol jsou běžné také na české vesnici až do 19. stol., kdy je nahrazují rýče s celoželezným listem. Kramařík ve své polemice s rakouským etnografem L. Schmidtem zpochybnil jeho hypotézu, že se do střední Evropy dostávají ze západu v raném středověku s německými kolonisty, zejména s horníky.¹³⁶

Literatura

LOM, František: Zánik trojhonného hospodaření po r. 1848. *Český lid* 3, 1948, s. 157–164, 200–208; KRAMAŘÍK, J.: Dřevěné rýče s železným okutím v českých zemích. *Československá etnografie* 7, 1959, s. 244–261; CHOTEK, Karel: Kopanicový a žďárový způsob přípravy půdy v československých Karpatech. *Archeologické rozhledy* 13, 1961, s. 391–426; URBANCOVÁ, Viera: Motykové hospodárenie v slovenskom poľnohospodárstve 19. a 20. storočia. *Slovenský národopis* 13, 1965, s. 3–32; LOM, František: *Přehled dějin zemědělské výroby v českých zemích*. Praha 1972; KRAMAŘÍK, Jaroslav: Několik poznámek o získávání zemědělské půdy v Pošumaví. In: *Acta ethnologica slovacica* 1, 1974, s. 173–181; BERANOVÁ, Magdalena: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; VONDRUŠKA, Vlastimil: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*. Roztoky u Prahy 1989; BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství na Moravě a ve Slezsku*. Praha 2010.

135 KRAMAŘÍK, J.: Dřevěné rýče s železným okutím v českých zemích. *Československá etnografie* 7, 1959, s. 244–261.

136 SCHMIDT, L.: Der randbeschlagene Holzspaten in Ostmitteleuropa. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 3, 1957, s. 388–406.

4. OREBNÍ NÁŘADÍ A JEHO TYPOLOGIE A SYSTEMATIKA

V různých kulturách na světě se setkáváme s odlišnými i shodnými typy oradel. Je otázkou, zda vznikly na jednom místě a odtud se šířily dále, nebo vznikly autochtonně na různých územích. První variantu podporují kulturní styky národů nebo válečná tažení spojená s odváděním obyvatel do otroctví včetně nářadí, se kterým pracovalo. Výzkum orného nářadí od 19. stol. shromáždil velké množství dokumentačního materiálu a recentních dokladů z celého světa. Řada badatelů se pokusila vytvořit systematiku a určit základní typy nářadí a jejich vývojové řady.

Jeden z prvních badatelů byl německý národohospodář Karl H. Rau.¹³⁷ Rádlo podle něho vzniklo z ručního nářadí (motyka, lopata) na různých místech světa. Jeho vývojová řada zahrnuje sedm stádií. Mladší Richard Braungart určil rovněž sedm vývojových stupňů oradel, ale jinak než Rau. Na jedné straně nacionalisticky přeceňoval význam Germánů pro evropské zemědělství, na straně druhé shromáždil velké množství dokumentačního (obrazového) materiálu.¹³⁸ Na vznik a rozšíření pluhu se zaměřil Paul Leser.¹³⁹

Problematicke orného nářadí u Slovanů se věnoval L. Niederle. Opíral se o archeologický materiál, ale také o písemné a obrazové doklady a o filologický rozbor terminologie. Analyzuje základní druhy orného nářadí: rádla, sochy a pluhy.¹⁴⁰ K typologii slovanských oradel se znovu vrátil polský badatel K. Moszyński. Jako kritérium klasifikace zvolil rozdíly v pracovní části oradla, zda je rozvidlená (sochy), nebo nerozvidlená (rádla, pluhy). Opíral se jen o doložená oradla.¹⁴¹ V meziválečné době provedl analýzu jen polského materiálu Eugeniusz Frankowski.¹⁴²

Důležitou roli v typologii orného nářadí sehrálo dílo chorvatského etnografa Branimira Brataniće. Jeho *Oraće sprave u Hrvata. Oblici, nazivlje, raširenje* (Zagreb 1939) rozlišuje mezi **agrotechnickým druhem** nářadí podle tvaru radlice a jeho **konstrukčním typem**. Konstrukční typy stanovuje na základě: 1) tvaru hřídele; 2) spojení hřídele s klečí nebo plazem; 3) spojení kleče s plazem. Podle uvedených kritérií stanovil pět základních konstrukčních typů orebního nářadí. Bratanić vypracoval také systém značek pro kartografické zpracování oradel.

V poválečné době do výzkumu oradel zasáhli Francouzi André G. Haudricourt a Mariel J. Brunhes Delamare. Jejich *L homme et la charrue à travers le monde* (1955)

137 RAU, K. H.: *Geschichte des Pflugs*. Heidelberg 1845.

138 BRAUNGART, R.: *Die Ackerbaugeräthe in ihren praktischen Beziehungen wie nach ihrer urgeschichtlichen und ethnographischen Bedeutung*. Heidelberg 1881.

139 LESER, P.: *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*. Münster 1931.

140 NIEDERLE, L.: Radlo a pluh. Příspěvek k poznání starého slovanského zemědělství. *Národopisný věstník československý* 12, 1917, s. 1–19, 153–174.

141 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Słowian*. Kraków 1939, s. 178.

142 FRANKOWSKI, E.: *Sochy, radla, pluzyce i plugy w Polsce*. Poznań 1929.

vychází z vedoucí části náradí, k níž připojují další konstrukční komponenty. Zpracovali materiál z celého světa jak pravěký, tak středověký a recentní a stanovili tři základní typy podle dominantní části oradla. Problematické je, že v jednom typu se sešlo náradí odlišného profilu a z rozdílných oblastí světa.

František Šach ve své studii *Soustava oradel Starého světa a zařazení náradí z území Československa* (1963)¹⁴³ určuje podobně jako Bratanić agrotechnický druh náradí podle tvaru orebního tělesa (radlice): 1) Oradla se symetrickou radlicí (rádla); 2) Oradla s asymetrickou radlicí (pluhy). Vlastní typologii vypracovává podle dominantní části náradí, kterým může být hřídel, kleč nebo plaz. Šachova typologie tak zahrnuje 9 typů podle konstrukce oradla, tj. propojení pracovní části s kostrou náradí. Na základě druhotných kritérií lze podle Šacha stanovit skupiny orného náradí: 1) S konstrukcí čtyřúhelníkovou (hřídel, kleč, plaz, slupice) nebo trojúhelníkovou (hřídel, plaz, slupice); 2) Náradí jednoklečové nebo dvouklečové; 3) Se slupicí předkloněnou nebo zakloněnou apod. Přehlednou mapu s geografickým rozšířením jednotlivých regionálních forem plazových rádel, háků a pluhu v českých zemích publikoval v *Československé vlastivědě*, ve svazku *Lidová kultura* (1968).

Srovnávací materiál z dalších zemí středoevropského areálu lze najít v pracích Ulricha Bentziena z německého prostředí,¹⁴⁴ u Hanse Korena¹⁴⁵ z Rakouska a slovinský u Inji Smerdel.¹⁴⁶ Polským oradlům se jako poslední věnoval Zygmunt Kłodnicki.¹⁴⁷ Počátky odborného zájmu o problematiku slovenského orného náradí jsou spojeny se jménem Jána Podoláka,¹⁴⁸ pramennou základnu zprostředkoval Ján Hyčko katalogem sbírky orného náradí Slovenského národního muzea v Martině,¹⁴⁹ ale základní práce k systematice orného náradí publikovala pracovnice Národopisného ústavu Slovenské akadémie věd Viera Urbancová.¹⁵⁰

Druhy orného náradí v českých zemích

I. Oradla s asymetrickou radlicí

Pomocí asymetrické radlice a odvalové desky nebo křídlovité radlice hrnou zeminu na jednu stranu a vytváří brázdou. Jako přídatné zařízení sloužily původně plužní

143 ŠACH, F.: *Soustava oradel Starého světa a zařazení náradí z území Československa. Vědecké práce Zemědělského muzea* 1963, s. 173–231.

144 BENTZIEN, U.: *Haken und Pflug*. Berlin 1969.

145 KOREN, H.: *Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte*. Salzburg 1950.

146 SMERDEL, I.: *Orala. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana 2008.

147 KŁODNICKI, Z.: „Lidé orají s nadějí...“. Polské tradiční náradí k obdělávání půdy ve světle etnografických pramenů a etnologických metod. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012, s. 53–112.

148 PODOLÁK, J.: Príspevok k štúdiu oracích nástrojov na Slovensku. *Slovenský národopis* 4, 1956, s. 45–77.

149 HYČKO, J.: *Orné náradie*. Martin 1962.

150 URBANCOVÁ, V.: *Návod na etnografický výskum slovenského poľnohospodárstva*. Zvolen 1964; URBANCOVÁ, V.: *Klasifikácia slovenského orného náradia*. *Slovenský národopis* 9, 1961, s. 25–45.

kolečka, ke kterým se připřahala tažná síla. V době velké středověké kolonizace se univerzálním oradlem této kategorie stává těžký záhonový pluh, od 19. stol. ruchadlo a novodobé pluhu různých konstrukcí. K speciálním pracím se v horských oblastech stále užívala rádla. Asymetrická radlice, otka a krojidlo jako symboly selského stavu se objevují ve znaku řady obcí.

1. Pluh záhonový (pražský, děčínský, chebský, středočeský) – od středověku univerzální orební nářadí pro hlubokou orbu a podmítání. Jako jediné oradlo bylo rozšířeno v nížinných oblastech. Orné nářadí užívané od mladší doby hradištní (nebyl přinesen kolonisty). Těžké oradlo vyžadující silný potah, proto docházelo ke spřáhání zvířat. Konstrukce: rovný hřídel zasazen do levé kleče, plaz s asymetrickou radlicí v horizontální poloze, odvalová deska, slupice propojující plaz a hřídel, krojidlo zasazeno před radlicí do hřídele; pomocí potykače upevněna k hřídeli plužní kolečka. Otká (*botka*) sloužila k odstraňování hlíny a plevle z radlice a kostry oradla.¹⁵¹

2. Ruchadlo – pluh zkonstruovaný bratraci Veverkovými z Rybitví na Pardubicku ve 20. letech 19. stol. Došlo k spojení radlice a odvalové desky do jednoho tělesa, železné radlice křídlovitého tvaru, která půdu nejen obracela, ale i mísila. Z důvodu ostření radlice byla později spodní část připevňovaná šrouby, ale horní část (křídlo) spočívala napevno na dřevěné kostře oradla. Postupně jsou však dřevěné části nahrazovány kovovými, když oradlo už nevyrobili vesničtí kováři a koláři. Ruchadlo se rozšířilo nejen v českých zemích, ale dostalo se také za jejich hranice. Na Slovensku se nazývalo „moravský“ pluh. Ruchadlo se stalo základem novodobých pluhů vyráběných továrně.¹⁵²

3. Pluhu novodobé – tříklečový pluh s dvěma radlicemi (*škobrták*) nebo obrativé pluhu (*obracák*) představují konstrukční spojení dvou pluhů, které umožňovalo orbu stále na jednu stranu. Víceradličné pluhu měly vyšší výkon, ale vyžadovaly silný potah. Souvisí s novými způsoby orby.

II. Oradla se symetrickou radlicí – rádla a háky (bezplazová rádla)

Symetrická radlice hrnula zeminu na dvě strany, proto musela být praktikována orba do kříže, ve svažitém terénu po vrstevnici a diagonálně, aby pole bylo dokonale zkultivováno. Rádel se používalo k zpracování vykloučené lesní půdy, k podmítání či k zaorávání ručně setého obilí.

II/1 Rádla bezplazová (háky)

1. Háč valašský – rýlcové bezplazové rádlu se symetrickou trojúhelníkovitou radlicí nasazenou na pracovním sloupku. Jeho hřídel spočívala na plužních kolečkách. Byl rozšířen v oblasti Valašska a východního Slezska, jako staré oradlo, které se

151 VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*. Rožtoky u Prahy 1989, s. 67–77.

152 ŠACH, F.: Vývoj pluhu a české ruchadlo. *Československá etnografie* 3, 1955, s. 37–45.

uplatnilo v 15. a 16. stol. při kolonizaci horských oblastí, od 19. stol. sloužilo ke kultivaci okopanin.¹⁵³

2. Hák horský (trutnovský, krkonošský, krušnohorský, orlický) – rýlcové bezplazové rádlo se symetrickou lopatkovitou radlicí nasazenou na pracovním sloupku. Hřidel spočívala na botkovitém chodáku (*noha, koza, čapa*), k propojení hřidele se zápřahem sloužila *krpadla*. Horský hák byl rozšířen v oblasti severních a východních Čech (na jihu až k Labi), na severní Moravě a ve Slezsku (až k Ostravě a Hranicím, na Dražanskou vrchovinu). Toto mladší oradlo, které se rozšířilo ve 14. a 15. stol, se užívalo až do 20. stol. Sloužil k orbě v kopcovitém terénu, protože bylo nenáročné na tažnou sílu (orba lidskou samotíhou).¹⁵⁴

3. Hák slezský – vylepšená varianta horského háku. Hřidel oradla byla vsazena do pracovního sloupku jen volně a pomocí dřevěné (železné) kliky (páky) bylo možno sloupkem a radlicí natáčet, tj. regulovat zaklápění orané půdy. Tím se dosáhlo jednostranné orby jako u pluhu. Slezský hák byl vynalezen v 18. stol. na severní Moravě a ve Slezsku, odtud se rozšířil na západ do oblasti horského háku. Užíval se až do 20. stol. ke kultivaci okopanin.

4. Percák – bezplazové rádlo s malou symetrickou lopatkovitou radlicí a velkými odvaly (dvě desky). Remeslný výrobek písemně doložený v 15. a 16. stol. se užíval od Žatce k Plzni a Klatovům, na sever do Krušnohoří. Původně kultivační nářadí užívané ve chmelnicích sloužilo i pro orbu pro obiloviny a ke kultivaci okopanin.¹⁵⁵

II/2 Rádla plazová

1. Rádlo českomoravské (západomoravské, čáslavské, berounské) – plazové rádlo se symetrickou radlicí a čtyřúhelníkovou konstrukcí. Rozšířilo se západně od Brna až do středních Čech (Beroun), na jih k Vltavě. Mělo rovnou hřidel s jednou klecí, označovanou socha (*soška*), ale objevují se i varianty se dvěma klečemi. O slupici a nos plazu se opíralo ořební těleso (*násada, náradlí*) s mírně vyklenutou radlicí (*náradník*); po stranách byly připevněny krátké *rozhoňy* k rozhrnování půdy. Vedle plužních koleček se užíval kolesový chodák (*rádelní kolečko*). Jako staré oradlo sloužilo do 20. stol. ke kultivaci okopanin a k podmítání.¹⁵⁶

2. Rádlo západočeské (doupovské, planské, krahulík) – plazové oradlo čtyřúhelníkové konstrukce s dvěma odhrnovacími deskami. Používalo se v západních Čechách u německého i českého etnika. Toto poměrně mladé oradlo je prvními písemnými zprávami doloženo v 18. stol. Sloužilo rovněž ke kultivaci okopanin (brambor).¹⁵⁷

153 VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*, c. d., s. 33–36.

154 Tamtéž, s. 36–42.

155 Tamtéž, s. 42–46.

156 Tamtéž, s. 46–52.

157 Tamtéž, s. 52–54.

3. Nácolesník – plazové rádllo trojúhelníkové konstrukce s výrazně zakřiveným hřídelem zaklínovaným do zadní části plazu.¹⁵⁸ Je doloženo v oblasti jihozápadních Čech (Klatovy, Písek, České Budějovice). Vedle charakteristického zakřiveného hřídele (původně ze samorostu) mělo jen jednu kleč (*socha*) začepovanou do zadní části hřídele. Vyskytuje se i lokální varianta s dvěma klečemi. Na nosu plazu byla situována násada sloužící k upevnění radlice (*náradník*); po stranách násady se nacházely dvě malé odhrnovací desky (*křídla*). Násada do hřídele byla zaklínována *pašklínem*, který soužil k regulaci hloubky orby. Stejnou funkci plnil i hřeb (*dlace*) s klínem propojující plaz a hřídel. Přes *potykač* se k hřídeli připevňovala plužní kolečka. Toto univerzální oradlo od 18. stol. sloužilo ke kultivaci okopanin a k některým speciálním pracím, jako zaorávání jarní setby. Tvarem sice navazuje na oradla z doby laténské (železné), ale pro nedostatek dokladů nelze prokázat kontinuitu.¹⁵⁹

4. Plužice – plazové rádllo se symetrickou radlicí. Jako mladší varianta nácolesníku se objevuje v jižních Čechách v širším okolí Prachatic (povodí Volyňky). Hřídel, téměř rovný, byl zaklínován do jedné kleče (*socha*). Důležitá součást nářadí – *kolínko* – ve tvaru obloukovitého trámce propojovalo zadní část plazu a hřídel. Otvorem v kolínku procházela *násada*, na jejímž konci se upevnila radlice (*náradník*) a po stranách křídla. Oradlo jako řemeslný výrobek (kolářský) se objevuje v 18. stol. na území nácolesníku. Sloužilo k podmítání strnišť, zaorávání jařin (oves); ke kultivaci okopanin (brambor) se používalo ještě ve 20. stol.¹⁶⁰ Termín *plužice* je známý i u Poláků, Srbů a Bulharů, ale jako deminutivum od pluhu. Česká plužice má symetrickou radlici a je druhem rádllo.

5. Oborávadlo (*hrobkovač, kopčák, kopčidlo, hornák, ploužek*) – novější oradlo se symetrickou radlicí a dvěma odvalovými deskami, konstrukčně vycházející ze starých plazových rádel. Jako řemeslný (díleňský, tovární) výrobek se v 19. stol. rozšířil s pěstováním brambor v regionech, kde se rádllo a háky nedochovaly.

Literatura

NIEDERLE, Lubor: Radlo a pluh. *Národopisný věstník československý* 12, 1917, s. 1–19, 153–174; BRATANIČ, Branimir: *Orače sprave u Hrvata*. Zagreb 1939; STARÁ, Mirjam: K otázce vzniku oracího nářadí „sochy“. *Národopisný věstník československý* 33, 1956, s. 278–299; PODOLÁK, Ján: Nomenklatura pluhu na území slovenského etnika. *Slovenský národopis* 5, 1957, s. 307–335; STARÁ, Mirjam: Soudobé způsoby studia slovanských oradel. *Československá etnografie* 7, 1959, s. 206–215; ŠACH, František: Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa. *Vědecké práce Zemědělského muzea* 1963, s. 173–231; BERANOVÁ, Magdalena: *Zemědělská výroba v 11.–14. století na území Československa*. Praha 1975; BERANOVÁ, Magdalena: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; VONDRUŠKA, Vlastimil: *Slovník sta-*

158 VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914)* I, c. d., s. 54–60.

159 KRAMAŘÍK, J.: Příspěvek k historii českých rádel. *Český lid* 52, 1965, s. 321–332.

160 KRAMAŘÍK, J.: Plužice v jihozápadních Čechách. *Český lid* 47, 1960, s. 62–68.

rého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I, II. Roztoky u Prahy 1989; BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě.* Praha 2010; KŁODNICKI, Zygmunt: „Lidé orají s nadějí...“ Polské tradiční nářadí k obdělávání půdy ve světle etnografických pramenů a etnografických metod. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu.* Brno 2012, s. 53–112.

5. PĚSTOVÁNÍ OBI LÍ, JEHO SKLIZE Ň, VÝMLAT A USKLADNĚNÍ

Obilí, jeho výsevu a sklizni úrody byla v lidové agronomii věnována primární pozornost vzhledem k pozici obilnin v tradiční stravě rolníka, pro kterého bylo obilí „boží dar“. Badatelé sledovali věrské složky, jež provázely setí obilí nebo jeho sklizeň spojenou s dožínkovým rituálem. Zájem směřoval k pěstovaným druhům obilí, k výsevu, vlastní sklizni a k roli muže a ženy při ní, k používanému náradí nebo k formám dosoušení obilí na poli. Objevují se studie o mlácení obilí pomocí cepu, ale vyšlapávání obilí dobyt看em, rozšířené po celém panonském prostoru a na Balkáně se v českých zemích nepraktikovalo. Mezi odbornou literaturou najdeme díla věnovaná způsobům ukládání obilí do zásobnic z různých přírodních materiálů nebo do podzemních sil, obilních jam, doložených nejen v panonském kulturním areálu, kde byly příznivé klimatické a půdní podmínky. Ze středoevropského pohledu je problematika pěstování obilí komplexně zpracována ve sborníku *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* (1972) redigovaném Ivánem Balassou, z hlediska české agrární kultury v *Lidové kultuře, Národopisné encyklopedii Čech, Moravy a Slezska* (2007).

Pěstované obilniny

Mezi základní obilniny pěstované v českých zemích náležely obecně žito, pšenice, ječmen a oves; jako jen regionálně rozšířené nebo historické druhy obilnin lze uvést také proso, bér, pohanku, tatarku a kukuřici.¹⁶¹ Některé byly základní složkou lidové stravy, jiné tvořily nepostradatelné krmivo pro koně, dobytek a drůbež.¹⁶² Rozdíly v pěstování obilnin vyplývaly z klimatických a půdních podmínek, které vyžadovaly. V horských oblastech se pěstovalo ozimé žito a jako jař oves, v teplejších regionech pšenice a ječmen. Stejně tak se kukuřice původně pěstovala jen na jižní Moravě, na Hané proso a v Karpatech pohanka. Od 1. pol. 19. stol. se obecně zvyšovalo zastoupení pšenice a ječmene na úkor žita s ovsem také z důvodů ekonomických. Přesto až do 2. pol. 20. stol. bylo nejvýznamnější chlebovou obilninou **žito** (na Moravě *rež*, *ryž*). Na východní Moravě a v karpatské oblasti se v rámci pasekářského hospodaření selo dvouleté žito lesní či horské, tzv. *křibice* s dlouhým stéblem a drobnými obilkami.¹⁶³ Žito se pěstovalo jako ozim, seklo se kosou a dosoušelo v panácích. Dlouhá žitná (*režná*) sláma sloužila na vázání došků a povřísel. **Pšenice** (na východní Moravě *žito*) se pěstovala v nižších, úrodných oblastech, byla cennější a pšeničná mouka sloužila na pečení bílého pečiva

161 TEMPÍR, Z.: Obilniny. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3. Praha 2007, s. 651–653.

162 STOLIČNÁ, R.: Obilniny – základ tradiční výživy. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012, s. 197–214.

163 VAŘEKA, J.: Zemědělské techniky na Valašsku (druhy obilí a střídání plodin). *Český lid* 38, 1951, s. 555–559.

(koláče, buchty). **Ječmen** patřil rovněž ke starým obilninám s uplatněním v lidové stravě (kroupy, mouka), ale od 19. stol. převážilo jeho uplatnění v potravinářském průmyslu, ve sladovnictví. Na moravsko-slovenském pomezí se do 20. stol. pěstoval tzv. *gengel* (*cenkel*, *tenkel*), dvouřadový nahý ječmen vzpřímený, nahrazující v lidové stravě pšenici.¹⁶⁴ **Oves** nalezl uplatnění hlavně jako krmivo pro koně a další hospodářská zvířata, jen okrajově v potravě. Často se sel ve směskách, pokosený sušil obrácením na strništi než byl svázán. Ovesná sláma patřila mezi nejkvalitnější a sloužila jako ceněné krmivo. Ještě v 19. stol. oves tvořil vedle žita druhou nejrozšířenější plodinu; ve 20. stol. jeho plochy poklesly až za pšenici a ječmen.

Proso, stará plodina pěstovaná od pravěkých období nikdy nedosáhla významu shora uvedených obilnin. Pěstovalo se na menších plochách, v 19. stol. v teplejších regionech moravských, jako Haná. Z prosných jáhel se vařila kaše a prosem se krmila drůbež. Zkrmovala se i kvalitní prosná sláma. Místy se v českých zemích pěstoval od 16. stol. teplomilný **bér**; v 19. a 20. stol. jen jako pícnina. Od středověku byla ve střední Evropě pěstována **pohanka** původem ze střední Asie. Mlela se na mouku, kaši i krupky, sloužila jako krmivo i zelené hnojení. Příbuzná **tataraka**, nenáročná na pěstitelské podmínky, je doložena od 18. stol. Obě se pěstovaly i ve vyšších polohách, ale s nástupem střídavého hospodaření ustupovaly výnosnějším druhům. V oblastech s teplým klimatem se vedle uvedených obilnin rozšířilo v novověku pěstování **kukuřice**. Jako import ze zámoří se sem dostala z italského nebo tureckého prostředí, jak o tom svědčí její lidové označení (*turecké žito*, *turkyň*). Intenzivnímu pěstování na polích od 18. stol. předcházelo pěstování v zahradách; z panonské oblasti se pěstování kukuřice rozšířilo na jižní Moravu v 1. polovině 19. stol. Kukuřičné zrno sloužilo jako krmivo pro dobytek, v menší míře také jako součást lidové stravy (kukuřičné kaše). Významnou roli kukuřice v maďarské tradiční kultuře monograficky zpracoval I. Balassa.¹⁶⁵

Výsev obilí

Výsev obilí se prováděl ručně z **plachty rozsívky** z hrubého domácího plátna (strana 80–120 cm) zavěšené přes rameno na krku. Ikonografické doklady z Velislavovy bible (kolem r. 1340) zobrazují vysévání obilí z nádob a z proutěných košíků zavěšených na krku, v 18. stol. jsou doloženy rozsévací zástěry, od 20. stol. plechové rozsívky sloužící k rozhazování umělých hnojiv. Technika výsevu vyžadovala synchronizaci pohybu rukou a nohou, protože rovnoměrný výsev stále stejného množství obilí po přibližně stejné ploše měl zabránit vzniku neosetých ploch (*kanafas*). Po ručním výsevu následovalo zavláčení zrna do půdy branami nebo zaorání rádlím.

První pokusy s mechanizací výsevu pomocí **secího stroje** se objevují v 18. stol., ale rozšíření strojové techniky nastupuje až v 2. pol. 19. stol., kdy postupně vytlačilo ruční setí. To se udrželo jen v horských oblastech na nepřístupných pozemcích, na malých

164 TEMPÍR, Z.: Pěstování gengelů na Moravě a na Slovensku. *Agrikultúra* 2, 1963, s. 93–97.

165 BALASSA, I.: *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány* [O maďarské kukuřici. Etnografická studie]. Budapest 1960.

plochách a u drobných zemědělců, kteří na zakoupení secího stroje neměli finanční prostředky. Cenným zdrojem pro poznání dobové situace představují kronikářské záznamy. Kronika Jana Škorpíka z Borače na Tišnovsku uvádí konkrétní časové údaje o zavádění mechanizace jak při orbě, tak také při setí a sklizni obilí: „*Na poli, jak jsem již psál, selo se jen radlem,¹⁶⁶ to se naběhal. V roce 1910. jsem koupil secí stroj, s kterým je zaseto brzy, pohodlně a pěkně.*“¹⁶⁷

Secí stroj (*mašina*) byl konstruován na principu: 1) Širokosecí stroj rozsával zrno po povrchu pole, a to se muselo zavlaččet do půdy; 2) Řádkový stroj vyséval zrno do řádků a pomocí malých radliček zapravil přímo do země. Tento druhý konstrukční princip zvítězil. Základní součásti secího stroje tvořily kolový podvozek, dřevěná skříň s vysévacím zařízením uváděným do chodu pomocí převodů od zadních kol, plechové výsevné roury a radličky.¹⁶⁸

Ruční výsev obilí jako začátek rolníkovy práce byl spojen s řadou **věerských představ**, rituálů a magických praktik, které měly zajistit vzejití zrna a bohatou úrodu. Doloženy jsou od starověkých dob v podobě antických mystérií, mytologických představ různých národů (plodivá síla ženy) a praktik propojených s křesťanskou tradicí (svěcení zrní, posvěcené jehnědy z Velikonoc, pronášení modliteb a zaříkání).

Doklady z různých historických období a zemí shromáždil J. G. Frazer ve *Zlaté ratolesti* (1895).¹⁶⁹ Roční období, tj. růst a zánik vegetace byly ve starých mytologiích vysvětlovány jako epizody v životě bohů (truchlivá smrt, šťastné vzkříšení), proto jarní rituály měly zajistit novou obrodu rostlin a zmnožení zvířat. V řecké mytologii jde o příběh Dionýze (Bakcha) a o příběh o Démétér a Persefoně. Česká etnografka D. Stránská se zaměřila na domácí materiál, na lidové zvyky při setí obilí, které zasadila do širších slovanských a evropských souvislostí.¹⁷⁰ Problematice se věnovali také J. a L. Petráňovi v rámci hospodářského roku rolníka.¹⁷¹

Sklizeň obilí

Žně představovaly vyvrcholení celoročního snažení rolníka, proto jsou provázeny snahou o včasnou sklizeň veškeré úrody a o minimalizaci ztrát. Sklizeň se řídila klimatickými podmínkami sídla, proto v nižších polohách začínala dříve než v horských oblastech. S uvedenou skutečností souvisely zemědělské **sezónní práce**, na které před žněmi odcházely z hor sociálně slabé vrstvy vesnického obyvatelstva a které pro ně znamenaly

166 Selo se ručně a vyseté obilí se zaoralo rádlem.

167 Viz VÁLKA, M.: *O našem rodě. Rodinná kronika Jana Škorpíka*. In: *Museum vivum. Supplementum*. Rožnov p. R. 2007, s. 20.

168 VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*. Roztoky u Prahy 1989, s. 148–151.

169 FRAZER, J. G.: *The golden Bough*. London 1895; čes. *Zlatá ratolest*. Praha 1994.

170 STRÁNSKÁ, D.: *Lidové obyčeje hospodářské. Zvyky při setí. Národopisný věstník československý* 23–26, 1930–1933, (též separát Praha 1933).

171 PETRÁŇOVI, J. a L.: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000, s. 128–146.

důležitý přivýdělek. Před rozpadem Rakouska-Uherska směřovaly na střední a jižní Moravu, do Dolních Rakous, na jižní Slovensko či hlouběji do Uher.

Technika sklizně obilí se dlouhá staletí neměnila. Trhání (olamování) klasů, které se předpokládá v počátcích zemědělské výroby, se objevuje jen jako rezidua v dobách neúrody, kdy bylo obilí vytrháváno i s kořínky. Běžně používanou technikou bylo žnutí obilí **srpem** doložené v neolitu pazourkovými srpy nebo srpy s dřevěnou čepelí a se vsazenými pazourkovými zuby.¹⁷² Srpy bronzové jsou zastoupeny v depotech. Srp železný se vyvíjí od původního otevřeného nástroje k uzavřenější formě středověké a novověké.¹⁷³ Recentní doklady mají obloukovitě prohnutou čepel, která se zužuje ve špicí; ostří má hladké (*kosák*) nebo zubaté, pilovité (*srp*, *zubák*) používané jen v Podkrkonoší a na východní Moravě, i když v minulosti bylo rozšířené i jinde.¹⁷⁴ Podle středověkých ikonografických dokladů se obilí žnulo spíše ve středu stébla a ponechávalo se vysoké strniště, od 19. stol. se žne těsně u země z důvodu potřeby slámy pro ustájený dobytek, takže ženci museli při práci klečet nebo se hodně sehnout. Zatímco ve středověku šlo o mužskou práci, od 18. stol. žnou srpem obilí ženy. Na Balkáně a ve Středozeří se při žnutí obilí používala dřevěná „rukavice“ (bulharsky *palamarka*) s jedním prstem chránící žence před poraněním trnů.

Žnutí obilí **kosou** se v širším měřítku objevuje na velkostatech od 18. stol., na rolnických usedlostech až v druhé polovině 19. stol.¹⁷⁵ Používala se kosa s hrabíci (*hrabica*) opatřená několika dřevěnými pruty (rožni) upevněnými na kosišti. Mladší kosa s obloukem (*lepač*, *motél*) měla na ohnutém prutu drátěný výplet nebo pytlou. Nedůvěra k použití hrabice při sklizni obilí byla způsobena obavou z velkých ztrát při kosení, jak je doloženo kronikářskými záznamy publikovanými L. Kunzem¹⁷⁶ z Valašska a K. Chotkem z Chomýže u Holešova z 80. let 19. stol.: „*Letos náš souseď poprvé žal obilí hrabíci. Pán Bůh ho potrestá, že tak neuctivě s božím darem zachází*“.¹⁷⁷ Na západní Moravě popisuje zavedení hrabice ve své kronice J. Škorpík: „*Když můj otec se sem dostal,*¹⁷⁸ *tak v Borači ve žních se všechno obilí žalo srpem, což je práce velmi zdlouhavá, otec přinesl hrabice první do obce, pak se tak rozšířily, za čas je měl každý rolník.*“¹⁷⁹

Mechanizaci žňových prací představují **žací stroje**, jejichž první předchůdci se objevují už v antice.¹⁸⁰ Vývojová řada novodobých žacích strojů počíná v 2. pol. 19. stol.

172 CHOTEK, K.: Staré způsoby práce v československém zemědělství. *Žatva srpem. Československá etnografie* 7, 1959, s. 275–290.

173 BERANOVÁ, M.: Slovanské žňové nástroje v 6.–12. století. *Památky archeologické* 48, 1957, s. 99–117.

174 SLAVKOVSKÝ, P.: Srp a kosák. *Slovenský národopis* 26, 1978, s. 597–600.

175 SLAVKOVSKÝ, P.: Kosa. *Slovenský národopis* 26, 1978, s. 83–94.

176 KUNZ, L.: Staré zemědělství na Valašsku. *Valašsko* 5, 1956, s. 12.

177 CHOTEK, K.: Staré způsoby práce v československém zemědělství. *Žatva srpem*, c. d., s. 287.

178 Přiženil se do Borače ze Zlatkova u Bystřice n. P. r. 1860.

179 Bylo to způsobeno také dostatkem levné pracovní síly. Do Borače chodily na žně ženy z hor, z výše položených oblastí Českomoravské vrchoviny, od Bystřice n. P. a Nového Města n. M. Viz ŠKORPÍK, Z.: *Borač. Geograficko-historicko-národopisný obraz obce*. Brno 2005, s. 37.

180 ŠMELHAUS, V.: Antický žací stroj a jeho původ. *Československá etnografie* 8, 1960, s. 312–316.

továrními výrobky, které obilí jen pokosily (*žačka*). Jejich základní součást tvořily dvě pohyblivé lišty se žacími noži trojúhelníkového tvaru, jež se pomocí převodu z kol pohybovaly proti sobě a řezaly stébla obilí, padající na desku (*vál*) za žacím ústrojím, odkud se v pravidelných intervalech shrabovala na pole. Technicky dokonalejší byly stroje opatřené zařízením na hrstování pokoseného obilí (*lopaťák*). Po r. 1945 se rozšířily samovazy, které automaticky provedly svázání obilí do snopů, a vývojovou řadu sklízecí techniky uzavírají kombajny spojené se socialistickým zemědělstvím.

I když se ručně kosilo spíše přezrálé obilí, bylo třeba ho dosoušet.¹⁸¹ Přímo na poli, na zemi se sušil v horských oblastech jen oves; obracel se a pak teprve vázal do snopů. Ostatní obiloviny se vázaly přímo do snopů. Povřísla byla připravena přes zimu z žitné (*režné*) slámy nebo přímo na poli je zkroucením ze dvou svazků slámy vytvářela žena, která pokosené obilí odebírala.¹⁸² Obilí svázané do snopů se skládalo v sušících, nižších oblastech do mandelů po 15 snopech,¹⁸³ jinde do panáků s různým počtem snopů. K vázání obilí sloužil dřevěný kolík (*knutla, róbl, vrúbl*), pomocí kterého bylo povříslu pevně utaženo. V horských oblastech (Šumava, Valašsko) se obilí sušilo na kůlech (*kolce, ostrévky, mandelštoky*), které se v případě deštivého počasí odnášely pod střechu. Suché obilí se transportovalo do usedlostí různým způsobem. V horských oblastech je doloženo snášení snopů v plachtách na zádech nebo na bidélkách. Na selských usedlostech byl běžný transport pomocí vozu s žebřinami, kde byl náklad zajištěn trámecem (*póz*) nebo lanem.

Slavnost na ukončení žatvy, **dožínky**, se z původního rituálu transformovala na lidovou festivity s pevnou dramaturgií a ustálenými slovními projevy (*říkáním*), písněmi a se speciálními rekvizitami, jako byly poslední snop nebo dožínkový věnec.¹⁸⁴ Byla organizována pozemkovou vrchností na panských dvorech, na větších usedlostech, postupně i rolnickými spolky a politickými stranami. V dožínkových obyčejích najdeme pozůstatky starých představ, personifikujících obilí do postav zvířecích a lidských (obilní démoni). Důležitou roli hrály poslední klasy ponechávané na poli, poslední snop a dožínkový věnec, který byl obřadně předáván hospodáři a uchován do příští úrody. Germánský materiál zpracoval W. Mannhardt,¹⁸⁵ polský, etnograf J. S. Bystron¹⁸⁶ a český kulturní historik Č. Zíbrt.¹⁸⁷

181 KRAMAŘÍK, J.: Z historie stavění snopů na poli a dosoušení obilí na území Čech a Moravy. *Český lid* 57, 1970, s. 84–99.

182 KRAMAŘÍK, J.: Žena a muž při sklizni obilí. *Český lid* 56, 1969, s. 53–63

183 KRAMAŘÍK, J.: Obilní mandele. Formy horizontální. *Národopisný věstník československý* 5–6, 1970–1971, s. 201–220.

184 VEČERKOVÁ, E.: Dožínky. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 2. Praha 2007, s. 153–155.

185 MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*. Berlin 1875; MANNHARDT, W.: *Antike Wald- und Feldkulte*. Berlin 1877 (1904²).

186 BYSTROŇ, J. S.: *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce*. Kraków 1916.

187 ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1886.

Výmlat obilí

Pravěkou formu získávání zrna z klasů představuje jejich ruční drcení. Po žních před vlastním mlácením, v době nedostatku obilí na usedlosti jsou doloženy příležitostné formy výmlatu, jako vyklepávání zrna hůlkou nebo přes sud (*sudování*) či přes trám ve stodole. Tradiční způsob mlácení představuje až do 19. stol. výmlat pomocí **cepu** prováděný obvykle na mlatě ve stodole. Cep čepicový se skládal z hůlkovitého držáku z měkkého dřeva a silnějšího válcovitého bijáku ze dřeva tvrdého (buk, habr, jasan). Obě části byly opatřeny ohlávkami, koženým ošitím, propojeným koženým okem (*svora*). Vedle této nejběžnější formy se objevují různé regionální varianty cepu bez ošití nebo s dřevěným či kovovým okem na držáku.¹⁸⁸

Technika ručního mlácení cepem měla zavedené postupy prověřené tradicí. Nejprve se omlátily nahrubo svázané snopy, pak se rozvázaly a rozprostřely po mlatě, a to klasy do středu a stěbly (*řitovím*) po obvodu. Vzhledem k tomu, že se mlácení účastnil různý počet mlatců, bylo třeba jejich pohyby synchronizovat, aby práce probíhala plynule. K tomu sloužily rytmické veršované průpovídky, které jako „hlasy cepů“ uvádí sbírky lidové slovesnosti.

Instituce najatých mlatců je známa od 16. stol. Pracovali na panských dvorech a u větších sedláků za odměnu stanovenou v naturáliích, v 19. stol. i za peníze. Mlátilo se od podzimu často až do jara podle bohatosti úrody a počtu mlatců. Práce byla ukončena **domlatkem** spojeným s pohoštěním, případně i hudbou s tancem.

V 2. pol. 19. stol. začala ruční práci nahrazovat strojová. **Mlátičky** nejdříve jen na ruční pohon nahradily výkonnější stroje na pohon zvířecí, parní a po elektrifikaci vesnice poháněné elektrickým motorem. Vzhledem k ceně mlátičky se nejdříve objevují na velkostatkách; na vesnicích vznikají družstva na zakoupení stroje nebo mlátičku kupují obce a pak ji jednotlivým hospodářům zapůjčují. Mlátička pracovala na principu otočného bubnu a pevného pláště (*lubu*). Z hlediska konstrukčního se vyvinuly dva základní typy: 1) Mlátička nýtová měla buben i plášť opatřeny železnými hřeby (nýty). Obilí se vkládalo do stroje kolmo na osu bubnu, který ho vtáhl dovnitř a protáhl mezi hřeby. Došlo tak k polámaní slámy, která se dále nemohla použít na došky apod.; 2) Mlátička lištová byla opatřena po obvodu bubnu i pláště lištami, které narážely na klasy a vymlátily je. Obilí bylo možno vkládat jak napříč, tak podélně, takže sláma vypadávala rovná, použitelná k dalšímu zpracování (došky, povřísla, slamníky).

Na počátku 20. stol. se ruční výmlat obilí udržel jen v horských oblastech Šumavy, v Krkonoších a na východní Moravě, kde se sláma stále používala jako střešní krytina a v hospodářství na povřísla.

Při mlácení cepy i ručními mlátičkami bylo získáno zrna znečištěné úlomky slámy a klasů, plevami a semeny plevelů, proto se muselo vyčistit. K odstranění hrubých nečistot sloužila **síta** s různě velkými oky. *Ouhrabečnice* měla obdélníkový tvar a byla upevněná na rozvidlené násadě, řešeto (*řičice*, *řitice*) bylo kulaté s pláštěm z lubu a vý-

188 VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I.*, c. d., s. 196–202.

pletem z loubku či drátu. Podle hustoty pletiva se rozlišovaly jednotlivé typy sloužící k speciálním prosévacím úkonům. Po hrubém vyčištění se obilí dále čistilo **vátím**, přehazováním v průvanu na mlatě dřevěnou lopatou (*vějačka*). Nejlepší, nejtěžší zrno padalo nejbližší, dál pak méně kvalitní a *zadina* spolu s plevy a plevelem nejdále.

Od 2. pol. 19. stol. se na vesnici objevují různé mechanismy, které čištění obilí měly usnadnit a urychlit. Dlouhé, šikmé síto na dřevěné konstrukci se označovalo jako žejbrovina (*žejbro*, *valach*). Síto na dně koryta mělo různé velké otvory, násypný koš v horní části nástroje nesl záklopkou regulující množství obilí pouštěného po nakloněné ploše síta. Práce urychlovalo třesení sítem nebo konstrukce s hřídely a dřevěnými palci, které uváděly do pohybu dřevěná kladívka. Ta po dopadu klepaly do síta a urychlovaly čištění. Žejbrovina se objevuje na rolnických hospodářstvích od 16. stol., ale v 2. pol. 19. stol. byla nahrazena technicky dokonalejšími **čisticími mlýnky** (*fukar*, *fofr*, *větrník*) vyráběnými v jednoduchých formách podomácku hospodáři, dokonalejší výrobky řemeslníky a od 4. čtvrtiny 19. stol. průmyslově v továrnách. Konstrukci mlýnku tvořil dřevěný buben s násypným košem opatřeným záklopkou regulující množství propadávajícího obilí. Uvnitř bubnu se otáčela hřídela se čtyřmi i více lopatkami, které vytvářely proud vzduchu potřebný k čištění. K dočišťování obilí sloužil mlýnek bez sít, protože nejtěžší obilí padalo svisle dolů a lehčí (*zadina*) proud vzduchu odnášel stranou do zvláštního koryta. Čisticí mlýnek se síty třídil obilí podle jakosti. Zrno procházelo přes soustavu sít upevněných šikmo nad sebou nebo pohyblivých pomocí pružin. Různé velké oka v sítích prováděla selekci zrní podle velikosti; jinam vypadávaly zadina, plevy a nečistoty.

Na konci 19. stol. se objevily čisticí stroje **triery**, které obilí třídily podle velikosti, váhy nebo tvaru. Pracovaly na principu kombinace soustavy sít, proudů vzduchu a samospádné a odstředivé síly. K pohonu sloužily různé motory. Užívaly se v případě tržního obilí a v uměleckých mlýnech k čištění obilí před vlastním mletím.

Postup mechanizace výmlatu obilí přibližují na příkladě konkrétní zemědělské usedlosti kronikářské zápisy J. Škorpíka ze západní Moravy (naroz. v Borači u Tišnova r. 1862). Za jeho mladých let se všechno obilí mlátilo cepy. V 80. letech 19. stol. se začaly používat mláticí stroje, ale jen na ruční pohon. Mechanizaci, která ulehčila lidskou práci, představoval až žentour poháněný koněm, zakoupený na hospodářství J. Škorpíka v r. 1900. „V roce 1936. koupil syn Vladimír motor elektrický, to je ještě lepší, neboť pohání sečkovici, pilu okružní a mláticí,¹⁸⁹ komentuje kronikář svou víru v technický pokrok usnadňující manuální práci.¹⁹⁰

Analogické doklady nářadí k výmlatu obilí ze slovenského prostředí obsahuje katalog Slovenského národního muzea v Martině. Zahrnuje také nářadí žatevní.¹⁹¹ Výmlat obilí pomocí vyšlapávání dobyt看em, rozšířený na jižním Slovensku a po celém panonském prostoru, se v českých zemích neprovozoval.

189 Sečkovice – řezačka na slámu, sečku. Mlátice – mlátička na obilí.

190 VÁLKA, M. (ed.): Rodinná kronika Jana Škorpíka. In: *Agrární kultura*. Brno 2007, s. 133.

191 HYČKO, J.: *Žatevné a mlatobné náradie*. Martin 1973.

Ukládání obilí

Vymláčené obilí se ukládalo na sýpky a komory, do zásobnic z různých přírodních materiálů nebo do obilních podzemních sil, obilních jam, doložených v panonském kulturním areálu, kde byly příznivé klimatické a půdní podmínky.¹⁹² Ukládání obilí do **obilních zásobnic** má pravěké kořeny. Recentní nálezy obilních jam hruškovitého nebo vejčitého tvaru jsou situovány v rámci usedlosti (jizba, stodola) nebo mimo sídlo, jak dokládají pomístní jména. F. Skopalík uvádí zprávy ze 17. a 18. stol. z napajedelského panství o jejich hloubení a o placení dělníků. Poznámává, že na přelomu 18. a 19. stol. byl tento způsob uskladnění obilí opuštěn a na selských usedlostech začali budovat patrové (horní) komory.¹⁹³ Stejnou funkci plnily i hanácké žudry, malohanácké žundry (*žondry*) nebo samostatně stojící **sýpky**, v Čechách označované jako špýchary. V těchto prostorách v rámci domu a v samostatných stavbách se obilí ukládalo volně na dřevěné podlaže v příhradách oddělujících jednotlivé druhy. Ve větším měřítku se sýpky budovaly na vesnici od 18. stol. se zvýšením produkce obilí, jež bylo předmětem obchodu a významnou součástí výnosu hospodářství.

Menší množství obilí se skladovalo v pravěku v hliněných sudovitých zásobnicích, které v historických dobách nahradily různé dřevěné dlabané nádoby nebo truhly vyrobené tesařskými technikami. S karpatským kulturním okruhem je spojen **kadlub**, dřevěná nádoba válcovitého tvaru vyrobená z vyhlazeného nebo vydlabaného špaluku. Dno měla samorostlé nebo bylo vsazené do drážky na vnitřní straně pláště. Stojaté kadluby dosahovaly výšky přes 1,5 metru a průměr až okolo jednoho metru. Rozměrnější byly ležaté kadluby, které měly oba konce kmene zadeštěny a otvor opatřený dvířky v plášti.

Tesařskými technikami se konstruovaly dřevěné zásobní truhly (*žigla*) dlouhé až 3 m s deskovými nohami s víkem. Uvnitř byly rozděleny několika přepážkami. Podobná truhla se používala také na mouku (*moučnice*). Specifickou konstrukci měl **súsek**, truhla spojená s karpatskou, ale i s panonskou kulturou. Rohové sloupky s drážkami umožňovaly zasunutí štípaných desek opracovaných jako šindel. Vznikly těsně spojené stěny, jimiž ani při seschnutí nepropadávalo obilí. Charakteristickou součástí tvořilo klenuté víko. Stejně funkce plnily od středověku i sudy, vyrobené bednářskými technikami. V 19. stol. sloužily k uskladnění obilí na malých usedlostech, kde nebyla samostatná sýpka, ale jen přízemní komora. Malé množství obilí (např. na setí) se uskladňovalo v nádobách pletených ze slámy (*baně*).¹⁹⁴ Měly kulovitý nebo válcovitý tvar, rovné dno a samostatné víko. Vzhledem k dobrým izolačním vlastnostem slámy sloužily k ukládání i dalších produktů vyžadujících suché prostředí.

192 KUNZ, L.: *Obilní jámy*. Rožnov p. R. 2004.

193 SKOPALÍK, F.: *Památky obce Záhlinic*. Část topografická. Brno 1885.

194 MRUŠKOVIČ, Š.: *Obilné zásobnice*. Martin 1974.

Literatura

ZÍBRT, Čeněk: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1886; BYSTROŇ, Jan S.: *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce*. Kraków 1916; STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidové obyčeje hospodářské. Zvyky při setí. *Národopisný věstník československý* 23–26, 1930–1933 (též separát, Praha 1933); BERANOVÁ, Magdalena: Slovenské žňové nástroje v 6.–12. století. *Památky archeologické* 48, 1957, s. 99–117; CHOTEK, Karel: Staré způsoby práce v československém zemědělství. Žatva srpem. *Československá etnografie* 7, 1959, s. 275–290; HYČKO, Ján: *Žatevné a mlatobné náradie*. Martin 1973; MRUŠKOVIČ, Štefan: *Obilné zásobnice*. Martin 1974; SLAVKOVSKÝ, Peter: Kosa. *Slovenský národopis* 26, 1978, s. 83–94; SLAVKOVSKÝ, Peter: Srp a kosák. *Slovenský národopis* 26, 1978, s. 597–600; VONDRUŠKA, Vlastimil: *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*. Roztoky u Prahy 1989; KUNZ, Ludvík: *Obilní jámy*. Rožnov p. R. 2004; TEMPÍR, Zdeněk: Obilniny. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3. Praha 2007, s. 651–653; STO-LIČNÁ, Rastislava: Obilniny – základ tradičnej výživy. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012, s. 197–214.

6. TECHNICKÉ PLODINY (TEXTILNÍ ROSTLINY, OKOPANINY)

Textilní rostliny

Vedle obilovin důležitou roli hrály v lidové kultuře textilní plodiny – len pěstovaný v horských oblastech a konopí charakteristické pro teplé regiony pomoravské (Haná, Slovácko) a podunajské. Po domácím zpracování sloužily textilní rostliny k výrobě plátna, základní látky určené podle své kvality ke zhotovování lidového oděvu, bytových a hospodářských textilií. Podomácky vyčesaný nebo spředený len mohl být rovněž předmětem obchodu a sloužil k řemeslnému a industriálnímu zpracování; lnářství a plátenictví se pro horské regiony staly natolik rozšířené, že byly důležitým zdrojem obživy obyvatel. Konopí se většinou zpracovávalo doma a charakteristická konopná plátna se uplatnila v panonském typu lidového oděvu. Další textilní komodita rostlinného původu, bavlna, se do českých zemí dovážela a většího významu nabyla od 18. stol.

Problematicke lnu a konopí se obor věnoval jednak v souvislosti s lidovým oděvem a textilem, jednak jako součásti agrární či lidové výroby. Etnografický materiál z českých zemí byl soustředěn v Zibrtově *Českém lidu* a v regionálních¹⁹⁵ a lokálních monografiích.¹⁹⁶ V poválečné době téma z historického a etnografického hlediska zpracovaly vědecké pracovnice Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze a v Brně. J. Staňková řadu časopiseckých studií završila monografií o textilní a lnářské problematice v Čechách a na západní Moravě;¹⁹⁷ na moravský materiál se soustředila V. Svobodová, která zdokumentovala jak pěstitelskou složku, tak výrobní produkci manufakturní, řemeslnou i posledních domácích tkalců.¹⁹⁸

Při pěstování lnu se uplatňovala sousedská výpomoc, šlo převážně o ženskou práci vyjma setí. To se řídilo přírodními podmínkami a probíhalo od poloviny dubna do poloviny června. Termín stanovila lokální tradice včleněná do různých pranostik a přísloví.¹⁹⁹ Semeno se používalo z vlastní sklizně, od 18. stol. v souvislosti s úsilím rakouského státu o zkvalitnění domácí produkce se kvalitní semeno dováželo ze severovýchodní Evropy (Pobaltí, Rusko). Protože len vyžadoval dobře pohnojené pole, selo se po žitu (*do režnisek*) nebo po bramborách (*do jablisek*). Výměra oseté plochy souvisela

195 HÚSEK, J.: Zaměstnání obyvatelstva na Moravském Slovensku IV. Polní hospodářství. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 302–303.

196 KOPŘIVA, F.: *Život a práce našeho lidu*. Malá Roudka 2010.

197 STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989.

198 SVOBODOVÁ, V.: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983.

199 Z Malé Roudky u Velkých Opatovic: *Zasít len a jít na jarmark (do Jevíčka, býval na počátku května), vytrhat len a jít znovu na jarmark (slaven v pondělí po sv. Bartoloměji 24. srpna). Jiní zase se řídili příslovím, kdo v Jáně (16. května) len zasívá, stěbla lokte zděli mívá. Kdo držel na pozdní len, hájil zase svoje: Na svatý Antonín (13. června), len zaset neprodím*. In: KOPŘIVA, F.: *Život a práce našeho lidu*. M. Roudka 2010, s. 234.

s velikostí usedlosti: domkáři vysévali pro svou potřebu jen malou plochu (1 měřici²⁰⁰), na selských usedlostech, kde se lnem obchodovali, to bylo až třináct měřic.²⁰¹ Technologie výsevu se nelišila od setí obilí. Lněné semeno ještě na počátku 20. stol. vyséval muž ručně z plachty rozsívky do kříže, tj. ve dvou na sebe kolmých směrech. Vzrůst dlouhého stonku byl magicky pojišťován už v masopustním období tancem „na dlouhej len“ nebo vyskakováním na konopě. Žena musela vyskočit co nejvýše, aby len vyrostl co nejdelší a nepolehl.

Když len dosáhl výšky asi 10 cm, vyplel se. Práce měla kolektivní formu a byla spojena s pohoštěním a folklorními projevy stejně jako při jeho trhání. K tomu došlo poté, co stéblo zežloutlo a semeníky začaly červnat. Stébla se trhala po hrstech, urovnala se a položila křížem do hraniček nebo do bud hlavičkami k sobě a kořínky od sebe. Práce byla spojena s různými obřady, které měly původně zajistit příští úrodu. Z poslední hrsti lnu byl upleten věneček a pak klubko, které se zahrulo hlínou a zatížilo kamenem. Ženy chodily v kruhu kolem a zpívaly modlitbu za příští úrodu, v níž se objevuje nadpřirozená bytost zvaná Meluzínka, Helenka, Nelenka, Petrolínka, Maří Majdalénka nebo P. Marie.²⁰² Součástí sklizně byla slavnost na ukončení práce *dotržek*, jakási obdoba dožínky, spojená s odevzdáním ozdobeného věnce lnu hospodáři a následně pohoštění pracovníků.

Vytrhané a usušené stonky lnu svázané do snopků se odvezly do usedlosti k odrhnutí semene. K tomu sloužil železný (ve slovanském období dřevěný) silný jednořadový hřeben, **drhlen**. Jako cenné vybavení domácnosti se uvádějí v pozůstalostních inventářích od 16. stol.; bývají také datovány. Semeno po vyláčení se použilo z části k setí, díl sloužil k tlačením oleje používaného v domácnosti v postní době, díl jako léčivo pro dobytek.

Odrhnutý len se znovu odvezl mimo usedlost k **rosení**, prováděnému na pokosené louce, pastvině či na strništi. Během několikátýdenního procesu (podle počasí) docházelo k oddělení vnitřních vláken od vnějšího tuhého obalu, od pazdřel. Následoval převoz lnu do usedlosti k usušení, prováděnému různým způsobem. Z důvodu častých požárů bylo sušení lnu v pecích vrchnostmi poddaným zakazováno, takže od 17. stol. se stranou statků a zástavby začaly budovat speciální stavby, **pazderny**. Tyto malé roubené nebo kamenné objekty měly dvoudílnou dispozici se vstupní síní a místností, kde stála v rohu pec či kachlová kamna. V obou se topilo ze sousední síně a vysoká teplota při sušení našla výraz v pořekadle: *vedro jako v pazderně*. Vedle soukromých pazderen vznikaly v 18. stol. i panské či obecní. Oheň a sušení lnu zajišťoval tzv. pazderák, který mohl za tuto práci v pazderně se svou rodinou bydlet, ale v době sušení lnu musel prostor opustit a odstěhovat se na půdu. Za práci dostával také naturální odměnu. Jiný způsob sušení z Humpolecka uvádí, že před první světovou válkou se tento proces prováděl

200 1 měrice = cca 0,2 ha.

201 SVOBODOVÁ, V.: *Lidová a manuální textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*, c. d., s. 24.

202 Tamtéž, s. 29–30.

na žerdích v jamách, pod kterými byl opatrně udržován oheň.²⁰³ Malé množství lnu bylo vysušeno i nadále v domácnosti v chlebové peci nebo ve světnici na lešení.

Vysušený len byl zhruba zbaven pazdeří na **mědlících** či **trdlících**, které nesly různé regionální názvy (*lamka, klapačka, potěračka*). Měly jeden nebo dva dřevěné nože, které zapadaly mezi dvě či tři lišty upevněné na dřevěných nohách ze samorostu či vyrobené kolářem. Vlastní tření prováděly ženy buď najaté za mzdu, nebo „na oplatu“ Zbytky pazdeří se z vlákna odstranilo vyčesáním na různě hustých **hachlích** (*vochlích*) podle toho, jak jemná vlákna byla požadována. Na hachli zůstala koudel, znečištěné vlákno. Na hrubé plátno (pytlovina) stačilo len zpracovat jen na mědlici (se zbytky pazdeří), na jemnější pačesné plátno se muselo hachlovat a na nejjemnější se použily husté hachličky. Vyčesaná vlákna se svinula do svazků (*kocour, kloub*) a uložila na komoru či půdu k dalšímu zpracování, které probíhalo po skončení polních prací na podzim a přes zimu.

Práce v pazderně vytvářela přirozenou vypravěčskou příležitost. Protože se pracovalo i v noci, na repertoáru se objevují pověrečné povídky a různá strašidelná vyprávění. Po ukončení práce se slavil *dotěrek* spojený s předáním věnce z vytřené lnu hospodáři. Následovalo pohoštění přímo v pazderně nebo ve stavení hospodáře.

V druhé polovině 19. stol. se len začal zpracovávat strojově v tírnách. Ve lnářských oblastech šlo o formu sezónní práce. Obchod se lnem probíhal individuálně na jarmácích. Od 18. stol. se vytvořila síť překupníků, kteří odebírali len přímo v pazdernách a dále ho prodávali na trzích. Komoditu dodávali hlavně do manufaktur.

Zpracování konopí mělo svá specifika. Protože rostliny měly květenství samčí (*hlavaté*) a samičí (*poskonné*), dozrávaly v odlišnou dobu. Hrubší stonky konopí se svázané ve snopcích přímo močily ve vodních nádržích nebo v tůních vodních toků zatížené kameny. Další zpracování bylo analogické se zpracováním lnu.

Pěstování okopanin

Na rozdíl od textilních plodin význam okopanin a rozmach jejich pěstování souvisel až se střídavým systémem hospodaření, zavádným v 19. století. Okopaniny (brambory, krmná a cukrová řepa) se staly důležitým zdrojem potravy, ale také krmivem pro hospodářská zvířata a surovinou pro potravinářský průmysl. Z hlediska lidové stravy hrály primární roli **brambory**, původně pěstované jen zahradnický, od 18. století postupně zavádné jako základní a nepostradatelná komodita zejména pro horské a podhorské oblasti. O jejich nevelkém stáří a cestách šíření svědčí jak spisovná pojmenování v různých středoevropských jazycích, tak i krajové názvy (*zemáky, erteple, kobzole, grumbíry, zemský jabka*). Pěstování brambor přispělo k přežívání starých rádel a háků, které se ukázaly nepostradatelné při jejich sázení, oborávání a vyorávání. Ukládání brambor na zimu si vyžádalo budování nových sklepů v rámci usedlosti nebo mimo ni v příhodných svažitých terénech, kde byly situovány pohromadě na okraji vesnice. Jejich funkci

203 MANČAL, J.: O lnářství na Humpolecku. *Český lid* 2, 1893, s. 515–520.

nahrazovaly také jednodušší jámy na brambory v rámci usedlosti. „Dějiny“ brambor zpracoval historik František Kutnar.²⁰⁴

Pod pojmem řepa se nejen v českých zemích skrývalo více druhů rostlin, jejichž názvy se zaměňovaly a měly jen regionální platnost. Sloužily jako krmivo a zároveň jako součást lidové stravy. V 19. stol. se stala významnou plodinou řepa krmná používaná jako potrava pro dobytek přes zimní měsíce; od 40. let 19. stol. dochází v úrodných oblastech k rozmachu pěstování cukrovky, která se stala základní surovinou k výrobě řepného cukru. Vzhledem k tomu, že její pěstování vyžadovalo větší počet pracovníků, došlo k nárůstu sezónních zemědělských dělníků, kteří z horských oblastí odcházeli nejen na žňové práce, ale už na jaře okopávat a jednotit řepu a na podzim zůstávali ji dobývat. Sezónním zemědělským pracím a dělníkům věnovala pozornost zejména maďarská etnografie, kde tato forma zaměstnání nabyla nejmasovějších forem.²⁰⁵ Také podzimní řepařské kampaně ovlivňovaly život vesnic v okolí cukrovarů.

Pěstování okopanin vedlo k intenzifikaci zemědělské výroby a k rozvoji potravinářského průmyslu, stejně jako v případě technických plodin, k nimž řadíme olejninu, přádné, barvířské, léčivé a aromatické rostliny nebo chmel. Specifické postavení mezi nimi měl tabák, jehož pěstování a zpracování náleží mezi charakteristické fenomény panonské kultury. Badatelky se mu věnovali maďarští etnografové.²⁰⁶ Jinou charakteristickou technickou plodinou panonské oblasti, vážící se na zdejší klimatické podmínky, je slunečnice.²⁰⁷

Literatura

MANČAL, Jaroslav: O lnářství na Humpolecku. *Český lid* 2, 1893, s. 515–520, 560–566; ZAPLETAL, Florián: Len a konopě na Hané. *Český lid* 14, 1905, s. 438–439; TYKAČ, Jan: Lnářství na Českotřebovsku. *Národopisný věstník československý* 2, 1907, s. 163–180, 195–217, 259–270; KUTNAR, František: *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod 1963; SVOBODOVÁ, Vlasta: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; STAŇKOVÁ, Jitka: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989; STAŇKOVÁ, Jitka: Len. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 2. Praha 2007, s. 469–473; ZAJONC, Juraj: *Premeny vlákna*. Trnava 2012.

204 KUTNAR, F.: *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod 1963. 2. vyd. Praha 2005.

205 KOÓS, I.: *Summásélet [Život sezónních dělníků]*. Miskolc 1956.

206 TAKÁCS, L.: *A dohánytermesztés Magyarországon [Pěstování tabáku v Maďarsku]*. Budapest 1964.

207 SELMECSI KOVÁCS, A.: Akklimatisation und Verbreitung der Sonnenblume in Europa. *Acta Ethnographica* 24, 1975, s. 47–88.

7. VINOHRADNICTVÍ A VINAŘSTVÍ

Za specializovanou oblast tradičního zemědělství, vázanou jen na určité klimatické a půdní podmínky, lze označit pěstování vinné révy. Ve střeoevropském kulturním prostoru vycházelo ze společných antických a raně středověkých kořenů a bylo prováděno analogickými kulturními projevy doloženými také v jiných evropských vinařských areálech. Starší tradici má pěstování vinné révy v podunajských zemích, jež byly součástí římského impéria, ale vedle Římanů další kořeny evropského vinařství jsou hledány ve starověkém Řecku. Na severním okraji střeoevropského vinorodého areálu, tj. na jižní Moravě jsou počátky pěstování vinné révy bezpečně doloženy až ve velkomoravském období.²⁰⁸ Hypotézu posunout počátky jihomoravského vinařství do doby pobytu římských legií na Dunaji další výzkumy nepotvrdily.²⁰⁹ Etnografické bádání vycházející z terénních poznatků sledovalo rolnickou, malovýrobní formu vinohradnictví, kde se zájem soustředil z používaných nástrojů na vinařské nože, neboť na základě jejich typologie mohly být hledány vazby k sousedním zemím, a tak sledovány cesty šíření této komodity. Obdobná pozornost se v rámci zpracovatelské složky, vinařství, zaměřila na vinařské lisy, jejichž typy bývají spojovány s řeckou nebo římskou tradicí. Po kolektivizaci venkova byly tradiční rukodělné vinohradnické práce nahrazeny velkovýrobními pracovními postupy za pomoci strojové mechanizace. Tradiční formy přetrvávají v rámci záhumenkového hospodaření a po r. 1989 u ekologicky orientovaných vinařů.

Vinařské a vinohradnické problematice je věnována obsáhlá literatura etnografická, ale i historická a agronomická. Dějiny evropského vinařství zpracoval německý badatel Franz Bassermann-Jordan (1923) se zaměřením na historický vývoj vinařství, na vinařské nářadí, nádoby a sklepy, ale i pěstované odrůdy a obchod s vínem.²¹⁰ Ve všech střeoevropských zemích, kde se vinná réva pěstovala, vznikaly jak lokálně a regionálně zaměřené dílčí práce, tak později širší syntézy. První rozsáhlá stať o jihomoravském vinařství byla publikována Josefem Klvaňou v monografii *Moravské Slovensko II.* (1922). V poválečné době dochází v Československu k rozvoji interdisciplinárního výzkumu této oblasti agrární kultury. Široký mezioborový pohled na problematiku moravského a českého vinařství uplatnil autorský kolektiv, ve kterém byli zastoupeni vedle historiků (M. Zemek, A. Vermouzek) také archeologové (J. Vignatiová) a etnografové (V. Frolec).²¹¹ Z etnografického pohledu téma průběžně zpracovával V. Frolec. Výzkum jihomoravského vinařství završil dvěma monografiemi, v nichž analyzoval rolnickou

208 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980, s. 224–226.

209 MĚŘÍNSKÝ, Z.: Vinařský nůž z římské stanice u Mušova. *Národopisný věstník československý* 7, 1972, s. 103–112.

210 BASSERMANN-JORDAN, F.: *Geschichte des Weinbaues I–III*. Frankfurt a. M. 1923.

211 FROLEC, V. (ed.): *Vinohradnictví. Kapitoly z dějinného vývoje od minulosti do současnosti na Moravě a v Čechách*. Brno 1973.

formu vinařství 19.–20. století zasazenou do širších historických a teritoriálních souvislostí moravsko-slovensko-rakouských.²¹²

Pramennou základnu zpřístupnil kolektiv archivářů a historiků v čele s Kateřinou Smutnou v třísvazkovém díle *Prameny k dějinám vinařství na Moravě* (2004) zahrnujícím vedle soupisu listinného a písemného materiálu, fotografií a jiného dokumentačního materiálu také výběrovou bibliografii moravského vinařství a jeho historii od Ivana Štarhy. Historickému výzkumu vinařství ve vlastních Čechách se věnuje mělnické muzeum, jež uspořádalo v r. 2008 a 2010 k vinařské problematice konference, jejichž referáty byly publikovány ve formě sborníků.²¹³

V posledních letech etnologové zaměřili svou pozornost jednak k současným vývojovým trendům, ale také na tradiční stavební projevy spojené s vinařstvím, které jsou považovány za součást kulturního dědictví, a proto jsou cenné objekty i celé areály památkově chráněny. Jihomoravské sklepy a lisovny (*búdy*) vyhodnotily ze stavebně-historického hlediska pracovnice památkové péče Věra Kovářů a Jitka Matuszková.²¹⁴ V souvislosti s negativními dopady tzv. zážitkové turistiky je současné vinařství předmětem odborného zájmu badatelů nejen v České republice, ale v celém středoevropském prostoru.²¹⁵

Blízký slovenský materiál průběžně zpracovávala Ema Drábiková-Kahounová se zaměřením na vinařské lisy a stavby²¹⁶ a na vinařské nože, jejichž typologii publikovala ve *Slovenském národopisu*.²¹⁷ Bádání završila monografií *Človek vo vinici* (1989). Další syntézu slovenského vinohradnictví a výroby vína zpracoval z historického hlediska Štefan Kazimír (1986). Transformačním procesům po r. 1989 se věnovala Katarína Nováková²¹⁸ a jubileum historika Jozefa Baďuríka, profesora Univerzity Komenského a odborníka na vinohradnictví bylo příležitostí k sestavení sborníku *Vincola Carpathensis* (2011), který prezentuje současný stav výzkumu vinařské problematiky na Slovensku. Přispěl do něho i Martin Hrubala, historik Malokarpatského vinařského muzea v Pezinku, autor samostatné publikace věnované malokarpatským vinařským lisům.²¹⁹

212 FROLEC, V.: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974; FROLEC, V.: *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984.

213 KILIÁN, J. (ed.): *Trpké býti zdá se? Víno a vinařství v českých zemích ve středověku a v raném novověku*. Mělník 2008; SNOPEK, L. (ed.): *Vinařovo slovo zní... Víno a vinařství v českých zemích po roce 1800*. Mělník 2012.

214 MATUSZKOVÁ, J. – KOVÁŘŮ, V.: *Vinohradnické stavby na Moravě*. Šlapanice 2004.

215 MATUSZKOVÁ, J. (red.): *Sklepy, búdy, presúzy – kudy dál? Minulost, současnost a budoucnost areálů vinných sklepů*. Bořetice – Brno – Hustopeče 2011.

216 KAHOUNOVÁ, E.: *Ludové vinohradnicke stavby a lisy*. Bratislava 1969.

217 KAHOUNOVÁ, E.: *Vinohradnicke nože na Slovensku. Príspevok k ich tvarosloviu a typológii*. *Slovenský národopis* 19, 1971, s. 233–252.

218 NOVÁKOVÁ, K.: *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*. Trnava 2009.

219 HRUBALA, M.: *Vinohradnicke lisy v malokarpatskej oblasti*. Pezinok 2010.

Historie vinařství v českých zemích

Pěstování vinné révy (vinohrady) a provozní stavby (sklepy, lisovny) dávají sídlům specifický charakter, proto lze mluvit o vinařské kulturní krajině. Pěstování vinné révy bylo vázáno na určité klimatické podmínky, proto v českých zemích se vinohrady objevují jen na jižní Moravě ve starém sídelném území moravských úvalů a na Mělnicku, i když v minulosti se vinná réva pěstovala na širším území. Genetické vazby má jihomoravské vinařství k podunajsko-panonské oblasti.

Pramenně doložené kořeny našeho vinařství lze klást až do velkomoravského období, kdy potřeba vína k bohoslužebným účelům vedla k zakládání vinohradů, jak je doloženo nálezy vinařských nožů. První písemné zprávy o vinařství v českých zemích pocházejí z 11. a 12. stol.²²⁰ Vinohrady byly v majetku klášterů a feudálů, od 14. stol. jsou mezi vlastníky uváděni i měšťané a poddaní. Vinohrady osázené ve středověku na širším území než v současnosti se objevují také na jižních svazích Českomoravské a Drahanské vrchoviny a Bílých Karpat. Nepříznivá období pro rozvoj vinohradnictví byly války husitské, vpády z Uher na Moravu na přelomu 16/17. stol, třicetiletá válka. V 18. a 19. stol. se rozsah vinic dále zmenšoval v důsledku pěstování výnosnějších plodin, ale také v důsledku chorob (peronospora) a konkurence cizích vín. Zavádění nových odolných odrůd ve třicátých letech 20. stol. vedlo k zastavení uvedených negativních trendů. K zásadním změnám dochází v padesátých letech 20. stol. v souvislosti s kolektivizací a prosazováním velkovýrobních forem. Tradiční formy přežívají v rámci záhumenkového hospodaření.

Po vstupu České republiky do Evropské unie byly podle vinařského zákona z r. 2004 stanoveny dvě vinařské oblasti.²²¹ Vinařská oblast Čechy se dělí na dvě podoblasti: mělnickou a litoměřickou, vinařská oblast Morava se dělí na podoblasti: slovácká, velkopavlovická, mikulovská a znojenská.

Technika pěstování vinné révy

Vinohradnické práce v Evropě jsou analogické a vycházejí z antických tradic. Vinohrady se zakládaly na svazích nevhodných k pěstování jiných plodin. Po překopání půdy se réva vysazovala do jamek (*grefty*) na vzdálenost 70–100 cm. Jiná technika výsadby v řádcích, tzv. rigolování začalo být praktikováno od konce 19. stol. Vinný keř rodí od pátého roku po výsadbě, odkdy se každoročně opakují práce směřující k udržení tvaru zajišťujícího dobrou sklizeň. Jarní řez směřující k odstranění neúčinných výhonů a odumřelých částí se prováděl koncem února a začátkem března. Ve středověku byl praktikován řez na vysoké dřevo (kmen), jak dokládají ikonografické doklady z Velislavovy bible (14. stol.).²²² Tento typ řezu byl rozšířen v jižní Evropě. Řez na hlavu, kdy má keř jen krátký kmen (10–15 cm), z něhož vyrůstají nové výhony, se praktikoval od 16. stol. Rostoucí letorosty se upevňují ke kolíkům (až 2 m dlouhé), které se po sklizni

220 V zakládající listina trebičského kláštera z r. 1109 jsou uváděny vinohrady v Drnovicích u Vyškova.

221 Vinařský zákon č. 321/2004.

222 HUSA, V. – PETRÁŇ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: *Homo faber*. Praha 1967, obr. 31.

vytáhly ze země. Toto nízké vedení přetrvává u drobných pěstitelů. Podle počtu hlav se udává velikost vinohradu. Středně vysoké nebo vysoké vedení se zavádělo u velkopěstitelů od 19. stol. Výhony spočívaly na drátěném vedení ukotveném do železných nebo betonových sloupků.

Úrodu ovlivňovaly nepříznivé přírodní faktory jako silné zimní mrazy ničící staré dřevo, jarní mrazy o tzv. zmrzlých 12.–15. května zase decimovaly květenství, plísňe jako peronospora, která vedla koncem 19. stol. k zániku vinohradů v některých lokalitách, vyvolaly nutnost chemických postřiků (modrá skalice ad.). Ruční okopávání vinohradu motykou (*graca*), při kterém došlo k odstranění plevelů a ke zkyplení půdy, bylo ve 20. stol. nahrazeno obděláváním pomocí potahu a konečně motorovými prostředky. K důležitým vinařským pracím náleželo ještě **osečkování**, tj. zkrácení zelených letorostů asi o třetinu, které se provádělo během léta. Vedlo k zastavení jejich růstu a následné dokonalejší výživě hroznů.

Sklizeň hroznů, vinobraní probíhalo od poloviny září. Základní nástroj používaný při sklizni byl **vinařský nůž**. Představuje starý kulturní fenomén, na kterém lze dokumentovat vazby mezi jednotlivými vinařskými regiony. Typologii vinařských nožů na Moravě zpravoval V. Frolec a za základní typologický znak zvolil **securis** – výběžek na hřbetu nože sloužící k hrubým pracím. Podle jeho situování nebo absence lze vinařské nože na Moravě rozdělit do dvou typů: 1) Nůž se securis (v horní nebo spodní polovině čepele); 2) Nůž bez securis.²²³ Autor vycházel z archeologických a recentních nálezů i písemných zpráv, ale také z ikonografických dokladů, vzhledem k tomu, že se vinařský nůž objevuje na pečetích a ve znacích řady moravských vesnic.

Hrozny se sbíraly do dřevěných nádob (*putny*) a odnášely k povozu. Další práce proběhly už v lisovnách, kde se v první fázi musely hrozny rozdrtit. Drcení pomocí palice, jako stará technika doložená ikonograficky, ustoupila v 19. stol. pomletí na strojku. Šlapání hroznů v kádích nebylo na Moravě rozšířené na rozdíl od Řecka, Maďarska, Francie a jiných zemí. Z českých zemí je doloženo jen ikonograficky na středověké nástěnné malbě v emauzském klášteře v Praze.²²⁴ Vylisovaný vinný mošt se vлил do zasyřených dřevěných sudů, kde docházelo ke kvašení, během kterého se sladký burčák změnil v řezák a ve víno. První stáčení sledovalo odstranění usazených kalů, po druhém stáčení byl získán kvalitní nápoj. Původně samovolné kvašení a čištění vína se v 21. stol. provádí pomocí chemických prostředků nebo je přímo řízeno v nerezových tancích.

Vinohradnické stavby

Středoevropská vinařská kulturní krajina přímo odrážela podíl pěstování vinné révy na obživě obyvatel. Pokud vinařství plnilo jen doplňkovou roli, byly provozní stavby – sklepy a lisovny – soustředěny mimo rolnickou usedlost v blízkosti vinohradů, kde vytvářely různě strukturované celky. Ovšem tam, kde tato komodita tvořila základní zdroj obživy obyvatel, nacházely se provozní prostory přímo v domě, jak tomu bylo

223 FROLEC, V.: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974, s. 42–48.

224 HUSA, V. – PETRÁŇ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: *Homo faber*, c. d., obr. 40..

na Slovensku u malokarpatských vinařů²²⁵ nebo v rakouském Burgenlandu či maďarských a slovinských regionech.²²⁶ Na jižní Moravě tuto situaci nacházíme v městských sídlech jako je Strážnice, Mikulov či Znojmo.

Rolnické vinohradnické stavby byly tedy na Moravě soustředěny mimo obec. Původně řadová zástavba na úpatí vinohradů mizí ve spleti uliček a objektů; místy se formuje centrální prostor, jakási obdoba návsi, kde probíhají společenské akce vážící se na vinařův rok. Komplexy lisoven a sklepů nesou speciální názvy: *Plže* (Petrov), *Nechory* (Prušánky), *Belegrady* (Velké Pavlovice), *Šidleny* (Milotice) ad. Různé pomístní jména označují také vinice (obecně *hora*).

Sklepy (staročesky *plže*), z nichž nejstarší jsou pramenně doloženy ve 13. stol., byly v majetku šlechty a církve; v 16. a 17. stol. máme údaje také o selských *plžích*. Budování sklepů byla náročná práce prováděná sousedskou výpomocí. Sklep mohl být vykopán v jílovité půdě a vyzděn kamennou či cihlovou klenbou. Objevují se i sklepy vytesané v pískovcové stěně (Šatov). Výškový rozdíl mezi vstupem a vlastním sklepem vyrovnává chodba (*šíja*), která má vliv na udržování stabilní teploty, protože *sklep dělá víno*. Lochy, jako tajné skrýše ve sklepech k ukrývání cenných věcí v době válek, se objevují ve vyprávěčské tradici mnoha vinařských vesnic. Časté jsou pověsti o habánských sklepech a tajných chodbách, které vedly do několik kilometrů vzdáleného panského sídla.

Předsklepi ve funkci skladovacího prostoru k uložení náradí a nádob se vyvíjelo od jednoduchých přístřešků k dřevěným nebo zděným stavbám, u nichž se objevuje i výtvarné řešení (Plže u Petrova). Konečnou vývojovou fází představují zděné lisovny různě lokálně označované (*búdy*, *presúzy*, *preshúzy*). Typologii lisoven na Moravě zpracoval V. Frolec²²⁷: **1) Lisovny bez sklepů** představovaly dvouprostorové stavby, kde v zadní komůrce byly umístěny sudy s vínem, v přední části lis. Vyskytují se na severním okraji jihomoravské vinařské oblasti (Vlčnov, Veletiny, Havřice na Uherskobrodsku); **2) Přízemní lisovny** měly lisovnu spojenou se sklepem šíjí. Původně jednoprostorové stavby, jejichž velikost ovlivňovaly majetkové poměry majitele, ve 20. stol. nahrazovaly dvouprostorové objekty s odděleným posezením pro rodinu vinaře a hosty. Byly běžně rozšířeny po celém Pomoraví i dále na Slovensku, Rakousku a v Maďarsku; **3) Vyvýšené lisovny** charakterizoval sklep situovaný ve svahu a nad ním zasunutá lisovna. Oba prostory měly samostatné vchody, vstup do sklepa byl nadkryt stříškou lisovny. Územní rozšíření zahrnuje Uherskohradištsko; **4) Patrové lisovny** tvořil v přízemí pracovní prostor s lisem; odtud byl přístup do patra, kde se nacházela komora (sýpka) na uskladnění zemědělských produktů. Vstup do sklepa umožňovala šíje. Uvedený typ se rozšířil v hanácko-slovácké oblasti (Kobylí, Vrbice, Čejkovice). Vývoj v patře směřoval k budování obytného prostoru sloužícímu k rekreaci; **5) Lisovny při domech**

225 KAHOUNOVÁ, E.: Spoločensko-ekonomické podmienky vývinu vinohradníctva na západnom a strednom Slovensku. *Slovenský národopis* 15, 1967, s. 503–554.

226 TELEKI, S.: *Weinbau und Weinwirtschaft in Ungarn*. Berlin – Wien – Zürich 1937.

227 FROLEC, V.: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974, s. 89–93.

zastupují typ rozšířený na Moravě v městském prostředí (Strážnice, Mikulov) a všude v evropských zemích, kde vinařství bylo hlavním zdrojem obživy.

Pramenný materiál potvrzuje existenci lisoven až v 16. a 17. stol. Nejstarší vyobrazení budy s lisem najdeme v gruntovníci Uherského Brodu z r. 1582.²²⁸ Lisovny sloužily jako dočasné obydlí v době válek a požárů, popř. za stálé obydlí pro výměnkáře. Po 2. světové válce jsou využívány jako rekreační objekty a začaly plnit reprezentační funkce. S rozvojem tzv. vinařské turistiky přichází adaptace na nové společenské využití.

Vinařské lisy

Starý kulturní fenomén představují vinařské lisy. Sloužily k lisování hroznů, tj. k oddělení moštu od pevných součástí. Pramenná základna zahrnuje ikonografické doklady ze středověku²²⁹ a raného novověku²³⁰ i recentní doklady z terénu a muzejních sbírek. Nejstarší doklad je datován k r. 1635.²³¹ Uvedené prameny dokumentují dva konstrukční typy: **1) Kládový (kamenný) lis** pracující na principu jednoramenné páky. Pohyblivá masivní kláda dlouhá až 10 m je upevněna v rozměrném dubovém rámu (výška 2,5–3 m). Volný konec klády je rozštěpen a prochází jím dřevěný šroub (délka 3 m) dole zatížený kamenem válcovitého nebo vejčitého tvaru (15 q). Na druhém konci šroub má dřevěnou matici. Otáčením šroubu se kláda zvedá nebo spouští a svou hmotou lisuje mošt z rozdrčených hroznů umístěných v lačkové ohrádce pod kládou. Ohrádka stojí v dřevěné míse, z níž odtéká mošt do připravené nádoby. Kládový lis vychází z principu řeckého lisu z doby před naším letopočtem. Vývojově starší jsou kládové lisy bez rámu, ikonograficky doložené od 12. stol. Protože kládové lisy vyžadují větší prostor a mají větší výkon, užívaly se v panských, klášterních a farských sklepech (zpracování desátků).

2) Vřetenový (šroubový) lis s jedním i více vřeteny měl konstrukci tvořenu ze dvou silných sloupů (*klanice, stojky*) až 3 m vysokých. Do nich byly zapuštěny vodorovné trámy; nahoře *hinš*, dole *grunt*. Uprostřed hinštu se nacházel otvor se závití, kudy procházel dřevěný šroub (*vřeten*) s hlavicí. Do otvorů v hlavici bylo možno vsadit sochor, pomocí něhož se vřetenoto otáčelo, a tak vytvářelo tlak potřebný k lisování rozdrčených hroznů (*náboj*) v ohrádce postavené v dřevěné míse na spodní kládě. K dokonalému zatažení lisu sloužilo vratidlo propojené se sochořem provazem. Vřetenový lis spojený s římským prostředím (doklady z Pompejí) se na Moravě rozšířil od 18. stol. Byl typický pro střední a drobné vinaře.

Výroba lisu vyžadovala odborné znalosti práce s tvrdým dřevem (dub). Výrobci, tesaři i zruční rolníci (samouci), prokazovali své výtvarné cítění na hinštu, klanicích, míse, kde se nejčastěji objevují letopočet, iniciály majitele či tesaře, ornamentální prvky, jako kříž, christogram, solární motivy, srdce, rozvilina, réva, hrozen. Výzdoba mísy s otvo-

228 MATUSZKOVÁ, J.: Vinařství na Moravě v 17. století. In: *Středověké a novověké zdroje tradiční kultury*. Brno 2006, s. 100.

229 HUSA, V. – PETRÁŇ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: *Homo faber*, c. d., obr. 19.

230 MATUSZKOVÁ, J.: Vinařství na Moravě v 17. století, c. d., s. 100.

231 FROLEC, V. – PETRÁK, J.: Vinařské lisy na Moravě. *Český lid* 54, 1967, s. 31–49.

rem ve tvaru úst, typická pro Mikulovsko a Hustopečsko, je dílem Johanna Edlera ze Strachotína a jeho pokračovatelů z let 1779–1904. Uvedené figurální motivy jsou charakteristické pro obyvatelstvo v německy mluvících oblastech jižní Moravy. Výjimečně se objevuje v obcích moravských, jako na lisu z Brumovic (1816) s motivem dvou starozákonních vinařů nesoucích hrozen vína a zejména na lisu z Havřic (1847) od Jury Švestky, který vlastní ve sbírkách Slovácké muzeum v Uh. Hradišti. Na klanicích se nacházejí dvě figury jakoby podpírající hinš, kde je reliéf Piety a andělů. Lis představuje ojedinělý, atypický doklad pro celé Pomoraví.

Horenské právo

Vinohradnictví a vinařství mělo detailně propracovanu legislativu, tzv. horenské právo, které zahrnovalo jak pracovněprávní záležitosti, tak také otázky samosprávy, vztah ke gruntovnímu pánu a panovníkovi, stejně jako soudní a trestní záležitosti.²³² K evidenci majetkoprávních záležitostí byly vedeny samostatné horenské knihy. Mezi práva vinařů náležel volný výčep vína „pod víchou“ a pěstování vinné révy provázely specifické rituály situované zejména do období dozrávání úrody, jako tzv. *zarážení hory*, jež vyústilo v minulém století do různě koncipovaných vinohradnických slavností.

Soubor předpisů o práci ve vinohradu, desátcích a perkrechtu (daň z půdy), o sousedských vztazích a trestních záležitostech se označoval jako viniční řád. Horenský soud měl v čele perkmistra (*horný*), zástupce gruntovního pána pod přísahou. Horenský soud se konal 1–2krát ročně za přítomnosti majitelů vinic spadajících pod působnost soudu. První odvolací instance ve věci sporů a přestupků představovaly markrabský soud v Brně nebo horenské soudy v Rakousku (Falkenstein).

Na Moravě se konstituovaly dva okruhy horenského práva: 1) Židlochovické, které obsahovalo i tělesné a hrdelní tresty; 2) Mikulovské bez hrdelních trestů. Zánik lokálního horenského práva je spojen s r. 1784, kdy Josef II. vydává *Všeobecné vinohorenské zřízení pro markrabství Moravské*.

Obyčej **zarážení hory** spojený s dozráváním hroznů a zahájením sklizně, časově spadl do období od poloviny srpna do poloviny září. Symbolem zaražené hory, která zakazovala cizím osobám vstup do vinohradů, byla žerď s posvěcenou kyticí polních květů a obilí, s křížem, jablky, hrozny a s lahví vína, ozdobená stuhami, tedy s artefakty, které měly ochranný charakter. Při obřadu *zarážení hory* se prováděly úkony spojené s vodou a ohněm mající lustrační ráz; modlitbu za mrtvé majitele vinic a představitele práva lze spojit s kultem mrtvých. Ztráta věřských složek vedla k proměně rituálu ve slavnost provázenou veselím ve vinici nebo v hostinci, v níž převažují zábavné prvky.

Výčep vína pod víchem, jako výsada vinařů, která umožňovala prodej vlastního vína ve svých prostorách je písemně doložena zprávami z 15. stol. Výčep se prováděl v lisovnách, sklepech, v průjezdu domu a zevním znakem byl věnec z révy nebo svazek (*věchet*)

232 POŠVÁŘ, J.: Moravské právo hor viničních. Časopis *Matice moravské* 70, 1951, s. 120–165.

slámy na hůlce, upevněné na stavbě; odtud se hovoří o výčepu vína pod víchem. Tato výsada a tradice zaniká až po kolektivizaci zemědělství v druhé polovině minulého století.

S vinařstvím jsou spojeny folklorní projevy slovesné, písňové, hudební, výtvarné. Konzumace vína byla zároveň přirozenou vypravěčskou příležitostí. **Zážitková turistika** – snaha využít vinařství v turistickém ruchu – se rozvíjí po r. 1989 v návaznosti na budování vinařských stezek. Místy neústrojná modernizace má negativní dopady spojené se zánikem lokálních a regionálních forem vinařské kultury.²³³

Literatura

BASSERMANN-JORDAN, Franz: *Geschichte des Weinbaues I-III*. Frankfurt a. M. 1923; POŠVÁŘ, Jaroslav: Moravské právo hor viničních. *Časopis Matice moravské* 70, 1951, s. 120–165; FROLEC, Václav – PETRÁK, Jan: Vinařské lisy na Moravě. *Český lid* 54, 1967, s. 31–46; KAHOUNOVÁ, Ema: *Ludové vinohradnícke stavby a lisy*. Bratislava 1969; FROLEC, Václav: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974; BERANOVÁ, Magdalena: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; FROLEC, Václav: *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984; KAZIMÍR, Štefan. *Pestovanie viniča a produkcia vína na Slovensku v minulosti*. Bratislava 1986; DRÁBIKOVÁ, Ema: *Človek vo vinici*. Bratislava 1989; KRAUS, Václav a kol.: *Réva a víno v Čechách a na Moravě*. Praha 1999; SMUTNÁ, Kateřina (ed.): *Prameny k dějinám vinařství na Moravě*. Brno 2004; MATUSZKOVÁ, Jitka – KOVÁŘŮ, Věra: *Vinohradnické stavby na Moravě*. Šlapanice 2004; NOVÁKOVÁ, Katarína: *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*. Trnava 2009; MATUSZKOVÁ, Jitka (red.): *Sklepy, budy, presúzy – kudy dál? Minulost, súčasnosť a budúcnosť areálů vinných sklepů*. Bořetice – Brno – Hustopeče 2011.

233 MATUSZKOVÁ, J. (red.): *Sklepy, budy, presúzy – kudy dál? Minulost, súčasnosť a budúcnosť areálů vinných sklepů*. Bořetice – Brno – Hustopeče 2011.

8. CHOV DOBYTKA. ZÁPŘAH. KARPATSKÉ SALAŠNICTVÍ

Chov dobytka představuje integrální součást zemědělského hospodaření od pravěkých období. Podle archeologických dokladů člověk patrně dříve domestikoval divoká zvířata a pak začal pěstovat kulturní plodiny, především obilniny. Nejstarším domestikovaným zvířetem byla ovce, později koza, hovězí dobytek a kůň.²³⁴ Otázky evolučního vývoje od lovu a sběračství k chovu dobytka a pěstování obilí řešili různí badatelé v minulosti i přítomnosti. Podle hypotézy K. Moszynského se prvotní hospodářství rozštěpilo do dvou proudů: v jednom mělo převahu pastevectví, v druhém pěstování rostlin. Vlivem etnických přesunů a kulturních proudů se tyto dva druhy hospodářství smísily a vyústily v rolnictví, tj. vyšší způsob pěstování rostlin za pomoci zvířat.²³⁵

Důležitým zdrojem obživy byl chov dobytka také u slovanských předků. Podle L. Niederla existoval vedle lovu a zemědělské produkce a intenzita jednotlivých složek obživy závisela na přírodních poměrech, na rázu krajiny.²³⁶ Chov dobytka u Slovanů potvrzují archeologické nálezy.

Agrární etnografie své výzkumy zaměřila na novověké období a sledovala problematiku chovu dobytka na základě terénních výzkumů a s využitím historické pramenné základny. Chov dobytka byl v českých zemích až do 2. pol. 19. stol. založen na extenzivních formách, kde důležitou roli hrála **pastva** dobytka. Obecní pastviny byly společným majetkem starousedlíků až do r. 1919, vedle toho se páslo na úhorech, v lesích, příp. na loukách po sklizni otav a na jaře do sv. Jiří (24. 4.). Pastva v lese nebyla spojena jen s travními porosty, ale také se sběrem plodů dubů a buků. Z důvodu ničení lesních porostů vrchnosti pastvu v lesích od pol. 18. stol. zakazovaly. Na úhorech se pásly ovce, které je formou košárování vyhnojovaly. Pastva začínala počátkem dubna, někdy až počátkem května, a končila, až když napadl první sníh.

Dobytěk na společných pastvinách pásal **obecní pastýř**. InSTITUTE pastýřů je doložena v 11. a 12. stol. a udržela se do zániku společné pastvy koncem 19. stol., v některých obcích i později.²³⁷ Pastýř byl obcí najímán na jeden rok a za svou službu dostával od každého hospodáře sypané obilí (*osyp, sýpka*), za což musel vystrojit hostinu, obyčejně o sv. Martinu (11. 11.). Vedle toho užíval pole a louku a o Vánocích dostával koledu.²³⁸ Na soukromých pastvinách pásala dobytek čeled' nebo děti hospodáře či cizí z vesnice. Život na pastvě byl spojen s folklorními a obyčejovými projevy, z nich nejznámější se konaly o svatodušních svátcích (*honění krále, vození lenocha*). Provázely je vybírání darů a společná hostina.

234 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980, s. 16.

235 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Słowian. Kultura materjalna*. Kraków 1929, s. 115.

236 NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů III/1* Praha 1921, s. 27.

237 KRAMAŘÍK, J.: Chov dobytka, drůbeže a včelařství. In: *Lidová kultura*. Praha 1968, s. 44.

238 KUNZ, L.: *Osedlý rolník*. Rožnov p. R. 2006.

S přechodem na střídavé hospodaření a s pěstováním pícnin došlo k postupné likvidaci pastvy nahrazené celodenním ustájením dobytka.²³⁹ Pastviny (*trávníky*) byly v nižších úrodných oblastech (Haná, Polabí aj.) rozděleny mezi starousedlíky a přeměněny v pole; zůstaly zachovány jen v horských oblastech, kde tomu bránily přírodní podmínky.

K ustájení dobytka sloužily **chlévy**. Do 18. stol. byly převážně dřevěné a malé (*staré chlévy*), protože se dobytku nechovalo mnoho. S rozvojem chovu se na selských statcích stavěly zděné, klenuté chlévy, specifikované pro jednotlivé druhy chovaných zvířat: maštal pro koně, chlév (stáj) pro hovězí dobytek a ovčín pro ovce, které byly různě situovány v rámci dvora usedlosti. U chlévního typu domu v horských oblastech českých zemí měl jako součást obytného domu vstup přímo ze síně. Jinde chlév pro hovězí dobytek stál na selském statku v samostatném traktu; prasata se chovala v dřevěných koticích u hnojiště.

Největší pozornost byla na selských statcích věnována chovu **koní** i z důvodu povinné potažní roboty několik dní v týdnu. Proto maštal, kde byli ustájeni, byla přístupna ze síně nebo situována blízko obydlí. Koně se pásli i přes noc na speciálních pastvinách (*koňské trávníky*) k tomu určenými pastýři (*hotaři, koplari*). Noční pastvu provázela řada folklorních látek, často s motivem setkání s vodníkem. Péče o koně byla povinností nejstaršího pacholka (čeledína), který v maštali také spával na dřevěné palandě. Protože koně představovali chloubu hospodáře, byli dobře krmeni a ošetřováni, ale patrně až v 19. a 20. stol., protože na středověkých ikonografických dokladech vidíme při orbě spřahování koní s jinými tažnými zvířaty, což nesvědčí o velké síle koňského zápřahu.

Hovězí **skot** představoval po stránce hospodářské nejvýznamnější hospodářská zvířata rolnického hospodářství. Volského zápřahu se užívalo k potahu na panských dvorech i na selských usedlostech. Párový zápřah skotu byl oborem sledován jako starý kulturní fenomén s cílem zpracování typologie. Kravský potah s chomoutem se jako novější forma objevuje na malých domkářských usedlostech. Péči o dojné krávy měly na starosti děvečky (*dívky*) a hospodyně. Ikonografické doklady z raně novověkého období zachycují ženy při dojení, jak klečí. Nedostatečně krmená dobytčata byla zakrslá a neumožňovala dojení na stoličce, jak je doloženo recentními zprávami. Od 18. stol. dochází k šlechtění skotu dovozem cizích plemen. Hlavní význam chovu skotu spočíval v mléčném hospodářství, v produkci mléka a mléčných výrobků, které byly základní součástí lidové stravy. Proto s chovem krav byly spojeny magické praktiky, které měly zabránit působení čarodějnic, jež mohly kravám sebrat užitek. Tyto představy se vázaly zejména k filipojakubské noci před prvním květnem.

Chov prasat, provozovaný extenzivními formami, provázela pastvu v lesích a na úhořech. Její omezování v 2. pol. 19. stol. vedlo k přechodu na trvalé ustájení a k budování zděných vepřinů. Honění prasat na výkrm z Uher a Polska nahradila po první světové

239 KUNZ, L.: Rolnický chov dobytka a zánik rovinné pastvy na Záhoří v době rozpadu trojhonného hospodářství. *Časopis Moravského muzea zemského* 39, 1954, s. 219–300.

válce domácí šlechtěná produkce. S chovem prasat souvisela speciální zaměstnání, zvěrokleštíci (*nunváři*) rekrutující se z oblasti východní Moravy (Bojkovice, Slavičín).²⁴⁰

Ovce je označována jako nejužitečnější zvíře feudálního hospodářství. Chov ovcí měl nížinnou a vysokohorskou formu (salašnictví). Zatímco nížinná forma, spojená s úhrovou, trojpolní soustavou, byla zaměřena na produkci vlny, u vysokohorského salašnictví důležitou roli hrálo zpracování mléka přímo na horské salaši. Nížinný chov ovcí se rozvíjí od 16. stol., kdy v této oblasti podnikají velkostatky, což bylo často příčinou sporů s vrchnostmi o pastviny. V 19. stol. v souvislosti s dovozem levné vlny ze zámoří je nížinný chov ovcí podstatně omezen nebo zaniká. Vysokohorský chov ovcí byl spojen s východní Moravou, s regionem Valašska a těšínského Slezska. Je mu jako charakteristickému projevu karpatské kultury věnována velká badatelská pozornost ve všech zemích, jimiž karpatský oblouk prochází.

Literatura

MOSZYŃSKI, Kazimierz: *Kultura ludowa Słowian. Kultura materjalna*. Kraków 1929; MYSLIVEC, František: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933; KRAMAŘÍK, Jaroslav: Chov dobytka, drůbeže a včelařství. In: *Lidová kultura*. Praha 1968, s. 44–53; KUNZ, Ludvík: *Osedlý rolník*. Rožnov p. R. 2006; BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010; SLAVKOVSKÝ, Peter: Tradičná organizácia chovu hospodárskych zvierat slovenských roľníkov v strednej a južnej Európe. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012, s. 113–144.

Zápřah dobytka

Párový zápřah skotu představuje další starý kulturní fenomén sledovaný badateli různých oborů z hlediska genetického, typologického i morfologického už od 19. století. Vedle typologie orného náradí ho lze označit za jednu ze základních otázek studia agrární kultury. Středoevropský (slovanský) materiál popsali a utřídili ve svých syntézách L. Niederle (1921) a K. Moszyński (1929), a to ve vazbách na situaci u sousedních etnik germánských a ugrofinských. Zatímco u koňského zápřahu vývoj postupoval formou zápřahu pro jedno zvíře (prsní popruh, chomout), u zápřahu hovězího dobytka (volů) bylo základní a starší formou spřažení párové. Niederle uvádí, že u Slovanů je koňský zápřah do chomoutu nejasného původu, u volského zápřahu do dřevěného párového jha nebo jařma, jež jsou doloženy prameny v X. a XI. století, nelze specifikovat věcný rozdíl obou termínů.²⁴¹

Kazimierz Moszyński vytvořil systematiku párového zápřahu hovězího dobytka s pěti regionálními formami rozšířenými ve slovanských zemích: **1) Jařmo obloukové** (*kablq-kowe*) s dvěmi ohebnými, vyjmutelnými oblouky zasazenými do šíjového trámce. Vysky-

240 VÁLKA, M.: Zvěrokleštíctví. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3. Praha 2007, s. 1226–1227.

241 NIEDERLE, L.: *Rukověť slovanských starožitností. Hospodářství a ves*. Praha 1953, s. 336.

tuje se mimo středoevropský prostor na Balkáně a u východních Slovanů; **2) Jařmo žeberkové** (žeberkowe) tvořené trámcem se vsazenými příčkami objímajícími krk zvířete; vnitřní jsou silnější, vnější slabší. Dole jsou oba páry příček propojeny provazem nebo řetězem. Ve slovanském prostředí se objevuje v Bělorusku a na Balkáně (Makedonie, Bulharsko), jinak také v ostatní Evropě; **3) Jařmo podhrdelnicové** (*podgardlicowe*) souvisí geneticky s předchozí formou a jeho charakteristickou součástí je *podhrdelnice*, trámec procházející pod krkem zvířat. Je typické pro středoevropské slovanské země (Morava, Slovensko, Polsko), ale také pro východní a jižní Slovany, proto někteří badatelé označují podhrdelnicové jařmo jako slovanské (R. Braungart). Používalo se však také v Maďarsku, Rumunsku a v dalších evropských zemích; **4) Jařmo se samorostlými vnitřními příčkami** (*kulowate*) se vyvinulo jako mladší přechodný tvar v lesnatých oblastech Polesí, Běloruska, východního Mazovska a Pruska, kde se samorosty užívaly místo skládaných částí podmětů a také z důvodu, že střední část podhrdelnice bránila zvířatům při odpočinku a při pastvě; **5) Jařmo s rozdělenou podhrdelnicí** (*z przerwaną podgardlicą*), užívané na Balkáně, lze geneticky srovnat s předchozí formou.²⁴²

Pokud se v hospodářství užívaly vedle sebe různé formy jařma, diferencovalo se jejich funkční užití: menší sloužilo k zápřahu do vozu, větší pro orné nářadí. Od 19. stol., kdy na selských usedlostech začal koňský zápřah převládat nad zápřahem hovězího dobytka, tj. volským, se průvodním jevem stalo rozdělení párového nářadí na zápřah jen pro jeden kus dobytka. Tato forma se uplatňovala na malých rolnických usedlostech. Nářadí nese různé lokální názvy, které jsou dokladem mladého původu nástroje (*jařmica, klika, krumpolec, čelo*).²⁴³ Podle koňského chomoutu vznikla varianta rozpojitelného chomoutu pro hovězí dobytek.

Poválečný etnografický výzkum vedle uvedených otázek typologických řešil také problematiku etnické příslušnosti jednotlivých forem zápřahů. J. Kramařík polemizoval se závěry německého badatele R. Braungarta, který přeceňoval civilizační vklad Germánů. Na základě terénních výzkumů v Pošumaví, tedy na styku slovanského a germánského světa, ukazuje na problémy s etnicitou u tohoto kulturního fenoménu.²⁴⁴ Český materiál mu byl podkladem ke zpracování problematiky u všech západoslovanských národů.²⁴⁵ Otázky typologické a terminologické řešil východoněmecký badatel W. Jacobeit,²⁴⁶ z českých autorů už zmíněný J. Kramařík a také F. Šach, který se snažil Jacobeitovy postuláty aplikovat na domácí materiál.²⁴⁷

Problematika zápřahu se stala také jedním z aktuálních úkolů Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství, která byla ustavena r. 1966 v Praze na zasedání mezi-

242 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Słowian. Kultura materjalna*. Kraków 1929, s. 647–654.

243 PEŠÍK, F.: O volském potahu. In: *Agrární kultura*. Brno 2007, s. 143–148.

244 KRAMAŘÍK, J.: Zápřah skotu v Pošumaví. *Československá etnografie* 8, 1960, s. 253–272.

245 KRAMAŘÍK, J.: Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslawen. *Vznik a počátky Slovanů* 6, 1966, s. 295–334.

246 JACOBELIT, W.: Jochgeschier- und Spanntiergrenze. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 3, 1957, s. 119–144.

247 ŠACH, F.: W. Jacobeit, Zápřah a hranice tažných zvířat. *Historie a musejnictví* 4, 1958, s. 241–244.

národní organizace Société Internationale d' Ethnologie et de Folklore (SIEF). Výsledky činnosti komise byly publikovány v *N rodopisn m věstníku  eskoslovensk m* 1969, kde vedle pramenného materiálu z jednotlivých evropských zemí v  asov m rozmezí 18.–20. stol. najdeme i návrh na typologii z p rahu a pokus o sjednocen  terminologie.²⁴⁸ Základním kritériem publikovan  typologie je funk n  stránka nástroje, tj. jak a odkud se snímá z těla zv rete ta n  síla. Proto základní typy z p rahu jsou: **1) Hlavov  z p rah** (*Kopfzuggeschierre*), kde je síla snímána z  eln , resp. ro n  krajiny; **2) Kohoutkov  z p rah** (*Widerristzuggeschierre*) sn m  tažnou sílu z kohoutku na zlomu   je a h rbetu zv rete; **3) Plecov  z p rah** se opírá o tělo (plece) zv rete a pomocí chomoutu a postra nk  p en s  tažnou sílu (*Schulterzuggeschierre*). Vedle toho autoři definují formu z p rahu, kter  zahrnuje men  území a m  region ln  platnost. Typ se může realizovat různými formami, jak je to patrn  u kohoutkov ho typu, kter  byl roz  ren u všech etnik ve středoevropském prostoru.

Z p rah dobytka lze chápat jako sou ast  ir i badatelsk  oblasti lidového **transportu**. Vzhledem k tomu, že v tradičním lidov m prostředí základní formou byla suchozemsk  doprava na pozemních komunik ch a ve vhodných podmínkách (splavn  vodní toky) vodn  transport, zaměřil se výzkum těmito dvěma směry. Vedle potažní síly dobytka v lidov m transportu prim rn  roli hrála lidské síla. Na tuto rudimentální formu dopravy se zaměřila všechna star i kompendia a také bádání po druhé sv tov  válce. Materiál z  esk ch zemí analyzoval ve svých pracích Ludvík Baran. Na základě ter enn ch výzkumů v karpatsk  oblasti východní Moravy a t  insk ho Slezska a v  esk ch pohraničních oblastech shromáždil etnografick  materiál o smyc ch a rudimentálních saních na sv a en  dřeva.²⁴⁹ Na jinou archaickou formu transportu, na letní san  se zaměřil ma arsk  etnograf B la Gunda s využitím recentního materiálu ze severního Maďarska a Slovenska.²⁵⁰ L. Baran byl jedním ze spoluautorů kolektivního díla o lidov m transportu v Evropě, kter  se snažilo postihnout zejména zanikající rudimentální formy vyu ivaj c  lidskou s lu, jejichž kořeny lze hledat v pravěkých vývojových etapách lidské společnosti a jsou spole n  mnoha civilizacím.²⁵¹

Literatura

MOSZYŃSKI, Kazimierz: *Kultura ludowa Słowian. Kultura materjalna*. Kraków 1929, s. 611–678; BARAN, Ludvík: Smyky a s n  v zemích  esk ch a na Slovensku.  eskoslovensk  etnografie 4, 1957, s. 333–347; KRAMAŘ K, Jaroslav: Zur Frage der

248 JACOBEIT, W. – KRAMAŘ K, J.: Z p rah skotu (18.–20. stolet ). *N rodopisn  v stn k  eskoslovensk * 3–4, 1969, s. 11–15.

249 BARAN, L.: Smyky a s n  v zem ch  esk ch a na Slovensku.  eskoslovensk  etnografie 4, 1957, s. 333–347.

250 GUNDA, B.: Sommerschlitten in Nordungarn und in der Slowakei. *Ethnologia slavica* 8–9, 1977, s. 121–138.

251 FENTON, A. – PODOL K, J. – RASMUSSEN, H. (red.): *Land Transport in Europe*. Copenhagen 1973.

Rinderanspannung bei den Westslawen. *Vznik a počátky Slovanů* 6, 1966, s. 295–334; JACOBET, Wolfgang – KRAMAŘÍK, Jaroslav: Zápřah skotu (18.–20. století). *Národopisný věstník československý* 3–4, 1969, s. 11–15; FENTON, Alexander – PODOLÁK, Ján – RASMUSSEN, Holger (red.): *Land Transport in Europe*. Copenhagen 1973; VONDRUŠKA, Vlastimil: *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 369–403; VÁLKA, Miroslav: Zápřah dobytka. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3. Praha 2007, s. 1195–1196.

Karpatské salašnictví

Jedno ze stěžejních badatelských témat agrární etnografie byla problematika chovu lehkého dobytka, vysokohorské pastevectví (salašnictví) rozšířené po celém karpatském oblouku i v dalších evropských vysokohorských areálech (Balkán, Alpy). Etnografové a historikové sledovali jak výrobní složku a hmotné reálie, tak také obyčejově-právní otázky spojené s využíváním vysokohorských pastvin, pasteveckou samosprávou a se vztahem k pozemkové vrchnosti. Na právní souvislosti karpatského salašnictví se jako jeden z prvních zaměřil historik Karel Kadlec,²⁵² otázky etnické příslušnosti valachů řešil slavista a filolog vídeňské univerzity **Franjo Miklošič**²⁵³ a výrobní otázky sledoval v polských Karpatech i na východní Moravě Ludomir Sawicki.²⁵⁴ V meziválečných letech výzkumné práce probíhaly ve *Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi*. Specifické postavení mezi badateli získal rumunský stipendista **Dumitru Crânjală**, který razantně odmítl myšlenku o rumunském původu prvních valašských kolonistů na východní Moravě.²⁵⁵

V poválečné době se vysokohorské salašnictví stalo jedním z ústředních badatelských témat *Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně* založené v r. 1959. Pro potřebu plánované syntézy vznikla bibliografie literatury o karpatském a balkánském pastýřství redigovaná polskou badatelkou Bronisławou Kopczyńskou-Jaworskou (1984). Vedle všeobecných materiálů zahrnuje literární produkci bulharskou, československou, jugoslávskou, maďarskou, polskou, rumunskou a sovětskou (ukrajinskou a moldavskou).²⁵⁶ Plánované dílo se však realizovat nepodařilo.

Salašnickou problematiku intenzivně sledovala polská etnografie a výsledky publikovala v několikavazkové ediční řadě *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala 1–7* (1959–1980).

252 KADLEC, K.: *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*. Praha 1916.

253 MIKLOŠIČ, F.: *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten*. Wien 1880.

254 SAWICKI, L.: Wędrówki pasterskie w Karpatach. *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* 4, 1911, č. 6, s. 79–106

255 CRÂNJALĂ, D.: *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku*. Praha 1938.

256 KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. (ed.). *Pastýřská kultura. Bibliographia ethnographica carpatobalcanica* 2. Brno 1984.

Jednotlivé svazky se tematicky zaměřují na přírodní prostředí sledovaného regionu, na horské a podhorské pastviny, chov ovcí a dobytka, dějiny osídlení a organizace společné pastvy, pohyb pastýřů, stavitelství a salašnické zařízení, na život pastýřů a jejich folklor. Autorství díla náleží W. Antoniewiczovi, S. Berezowskému,²⁵⁷ K. Dobrowolskému,²⁵⁸ B. Kopczyńské-Jaworské, A. Kutrzebě-Pojnarowé ad.

K objasnění fenoménu západokarpatského salašnictví přispěli také čeští badatelé, vedle brněnského historika Josefa Macůrka²⁵⁹ největším dílem etnograf **Jaroslav Štika**, vědecký pracovník Ústavu pro etnografii a folkloristiku v Brně, od r. 1972 ředitel Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm. Analyzoval pramenovou základnu,²⁶⁰ sledoval rozšíření jevů valašské salašnické kultury na východní Moravě²⁶¹ a zpracoval rovněž realie salašnické kultury (ohniště, košarování).²⁶² Zaměřil se také na otázky etnografické rajonizace a diferenciacie obyvatelstva na východní Moravě, kterou uzavřel monografií *Moravské Valašsko* (1960).²⁶³

Na Slovensku se tématem pasterectví po druhé světové válce zabýval Václav Chaloupecký²⁶⁴ a dlouhodobě jako životním tématem **Ján Podolák**, vědecký pracovník Národopisného ústavu SAV a pak vysokoškolský pedagog na Univerzitě Komenského. Výsledkem jeho terénních výzkumů byla monografie o pastýřství ve Vysokých Tatrách²⁶⁵ a syntéza *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku* (1982), zpracovaná z hlediska vysokohorské i nížinné formy.

V šedesátých letech minulého století byly péčí Maďarské akademie věd vydány dva sborníky zaměřené na chov dobytka a život pastýřů – *Viehzucht und Hirtenleben* (1961) a *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* (1969) – redigované László Földesem, které jsou výsledkem širší mezinárodní spolupráce. Redaktor, významný maďarský agrární etnograf, sám vydal obsáhlý soupis odborné etnografické literatury k chovu dobytka a životu pastýřů.²⁶⁶ Mezi přispěvatele náležel také východoněmecký badatel W. Jacobeit, jenž téma chovu dobytka ve střední Evropě zpracoval v historickém průřezu až

257 BEREZOWSKI, S.: Problemy geograficzne pasterstwa wędrownego. In: *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala 1*. Wrocław 1959, s. 77–146.

258 DOBROWOLSKI, K.: Migrace wołoskie na ziemiach dawnego państwa polskiego. In: *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala 8*. Wrocław 1970, s. 88–96.

259 MACŮREK, J.: *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. století. K dějinám osídlení a hospodářskosociálního vývoje jižního Těšínska, jihozápadního Polska, severozápadního Slovenska a východní Moravy*. Ostrava 1959.

260 ŠTIKA, J.: Bádání o karpatském salašnictví a valašské kolonizaci na Moravě. *Slovenský národopis* 9, 1961, s. 513–548.

261 ŠTIKA, J.: Rozšíření karpatské salašnické kultury na Moravě. *Český lid* 48, 1961, s. 97–105.

262 ŠTIKA, J.: Salašnické ustájování dobytka a košarování na moravskoslovenském pomezí. *Český lid* 45, 1958, s. 64–74; ŠTIKA, J.: Ohniště v karpatských salašnických kolibách. *Český lid* 54, 1967, s. 267–284.

263 ŠTIKA, J.: *Etnografický region Moravské Valašsko*. Ostrava 1973.

264 CHALOUPECKÝ, V.: *Valaši na Slovensku*. Praha 1947.

265 PODOLÁK, J.: *Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava 1967.

266 FÖLDES, L. (ed.): *Az állattartás és pásztorélet néprajzi szakirodalma* [Odborná etnografická literatura k chovu dobytka a životu pastýřů]. Budapest 1963.

po dvacáté století.²⁶⁷ Z československých badatelů přispěly svými pracemi J. Macůrek, J. Štika, D. Krandžalov, L. Kunz a J. Podolák.

Chovu dobytka valašským způsobem se věnovali v karpatské části Moravy autoři i po r. 1989. Na rozdíl od nadregionálního pohledu Štikova se monografie *Rolnický chov ovcí a koz* (2005) **Ludvíka Kunze** zaměřuje převážně na domácí prostředí, i když zahrnuje v rámci historiografického úvodu text Slováka Hugolina Gavloviče *Valaská škola mravov stodola z 18. stol.* Vedle popisu vývoje chovu ovcí na Moravě od 17. stol. další část díla má charakter terminologického slovníku, v němž autor objasňuje realie související s chovem ovcí a koz, jak je zaznamenal během svých terénních výzkumů v poválečné době. Text provázejí dokumentární kresby Karla Langra.²⁶⁸

Salašnickou problematiku uzavřel novou syntézou *Valaši a Valašsko* (2007) J. Štika.²⁶⁹ Vysokohorské salašnictví je mu bází k objasnění karpatské kolonizace a k vysvětlení paralel ve způsobu života karpatských a balkánských pastevců. I když centrem zájmu je východní Morava, autor předkládá srovnávací materiál i z jiných karpatských zemí, popřípadě též z balkánského prostředí s cílem poznat genezi a vývojové cesty tohoto specifického lidového zaměstnání, jehož nejzápadnější výspu najdeme právě v českých zemích.

Už F. Miklošić a po něm řada badatelů, naposledy J. Štika, dávali karpatské salašnictví do souvislosti s pastevečtvím na Balkáně, kde jsou vysokohorští pastevci nejčastěji označováni jako Vlaši. Složitou problematiku pastevečtví v tomto kulturním areálu Evropy z hlediska historického, etnického a společensko-právního objasnil ve své studii srbský badatel **Miloš Luković**.²⁷⁰ Starý balkánský kulturní fenomén spadající svými kořeny do pravěkých formací byl provázen trashumancí mezi zimní a letní pastvou a tvořil stabilní společenský systém, který akceptovala po okupaci Balkánu i osmanská státní správa.

Literatura

SAWICKI, Ludomir: Wędrówki pasterskie w Karpatach. *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* 4, 1911, č. 6, s. 79–106; KADLEC, Karel: *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*. Praha 1916; CRÂNJALĂ, Dumitru: *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku*. Praha 1938; CHALOUPECKÝ, Václav: *Valaši na Slovensku*. Praha 1947; MACŮREK, Josef: *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. století*. Ostrava 1959; *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala 1–8*. Wrocław 1959–1970; FÖLDES, László (ed.): *Viehzucht und Hirtenleben*. Buda-

267 JACOBET, W.: *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin 1961.

268 KUNZ, L.: *Rolnický chov ovcí a koz*. Rožnov p. R. 2005.

269 ŠTIKA, J.: *Valaši a Valašsko. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také o karpatských salaších*. Rožnov p. R. 2007.

270 LUKOVIĆ, M.: Transhumantní migrace pastevců v centrálních a západních oblastech Balkánu. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012, s. 145–196.

pest 1961; JACOBET, Wolfgang: *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin 1961; KRANDŽALOV, Dimitr: *Valaši na Moravě. Materiály, problémy, metody*. Praha 1963; PODOLÁK, Ján: *Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava 1967; FÖLDES, László (ed.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest 1969; PODOLÁK, Ján: *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. Bratislava 1982; KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Bronisława (ed.): *Bibliographia ethnographica carpatobalcanica 2. Pastýrská kultura*. Brno 1984; KUNZ, Ludvík: *Roľnícky chov ovcí a koz*. Rožnov pod Radhoštěm 2005; ŠTIKA, Jaroslav: *Valaši a Valašsko. O pôvodu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také o karpatských salaších*. Rožnov pod Radhoštěm 2007; ČAKAN, Ivan: *Tradicionalno ovčarstvo Vojvodine*. Novi Sad 2011; LUKOVIĆ, Miloš: *Transhumantní migrace pastevců v centrálních a západních oblastech Balkánu*. In: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012, s. 145–196.

9. MODERNIZACE ZEMĚDĚLSTVÍ A ZÁNIK TRADIČNÍ AGRÁRNÍ KULTURY

Agrární kulturu lze sledovat z různých úhlů pohledu a v odlišných vývojových etapách. I když se česká etnologie zaměřila na tradiční formy života předindustriální vesnice a jejich přežitky, reflektovala i změny, k nimž docházelo v důsledku civilizačního vývoje a postupné modernizace venkovského života od 2. pol. 19. stol., ale také v důsledku politických a společenských změn po první a druhé světové válce, zejména v souvislosti s kolektivizací a socializací vesnice.

Družstevní (socialistické) vesnici se poválečná etnografie věnovala s různou intenzitou od 50. let a výsledkem byla publicistika, která ukazuje na analogická metodická i ideová východiska opírající se o díla sovětských autorů. I když českoslovenští etnografové přistoupili k průzkumu vytipovaných lokalit českých nebo slovenských, nepodařilo se výzkum dokončit.²⁷¹ Důvodem byla problematičnost združstevňování, stejně jako teoretická a metodologická nejasnost výzkumu. Obor se orientoval v kategoriích tradiční kultury předindustriální vesnice, ale při sledování současného způsobu života mu dosud chyběla teoretická platforma.

O teoretické rozpracování etnografie současnosti se pokusili na počátku 70. let minulého století vědečtí pracovníci Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV **Karel Fojtík** a **Olga Skalníková**. Jejich práce *K teorii etnografie současnosti* (1971) vymezuje základní pojmy, s nimiž obor běžně pracoval, a to jak v klasickém národopisu, tak i v etnografii současnosti. Práce představuje jednu z mála původních teoreticko-metodických studií v české etnografické produkci.

Návrat k monografickému výzkumu družstevní vesnice zaznamenáváme na brněnské univerzitě v r. 1969.²⁷² Za jeho východisko byla vybrána jihomoravská obec **Brumovice** s ohledem na starší národopisné materiály shromážděné Janem Herbenem a Augustou Šebestovou (ze sousedního Kobylí). Výzkum byl prováděn teoretickými a metodologickými úvahami směřujícími k vymezení předmětu bádání a k delimitaci zájmových sfér s jinými obory, proto se hledaly optimální pracovní metody, které pro výzkum současné vesnice nebyly dosud prověřeny. Badatelský kolektiv provedl analýzu vybraných odvětví tradiční kultury, které bylo možno komparovat se stavem před sto lety. Vedle toho shromáždil základní údaje o sociální struktuře obce, profesním rozvrstvením obyvatelstva, charakteru zaměstnanosti, tj. byly analyzovány tematické

271 KRAMAŘÍK, J.: K některým otázkám národopisného výzkumu družstevní vesnice. *Český lid* 39, 1952, s. 3–5; MJARTAN, J.: Niektoré otázky národopisného výskumu družstevnej dediny. *Národopisný zborník SAVU* 11, 1952, s. 5–17; MJARTAN, J.: Prvý výskum ľudovej kultúry na družstevnej dedine. *Slovenský národopis* 1, 1953, s. 253–261.

272 V 60. letech etnografické pracoviště brněnské univerzity vydalo dvě regionální monografie zaměřené na jevy tradiční kultury: *Podluží. Kniha o lidovém umění*. Brno 1962 a *Hornácko. Život a kultura lidu na moravsko-slovenském pomezí v oblasti Bílých Karpat*. Brno 1966.

okruhy, které odpovídaly interdisciplinárnímu složení kolektivu, kde vedle etnografů a folkloristů figurovali historik a socioložka.²⁷³

V 70. letech se téma současné vesnice dostává znovu do popředí a řešilo se teoreticky a metodologicky ve vazbách na současnou lidovou kulturu.²⁷⁴ Výzkum dochází k závěru, že současné změny v oblasti lidové kultury nejsou dány jen industrializací a socialistickou kolektivizací zemědělské výroby a v návaznosti na ně migrací obyvatel do měst, urbanizací sídel a vyrovnáváním rozdílů mezi městem a vesnicí, ale také dalšími faktory, jako jsou prostředky masové komunikace, společenská ideologie, nové právní normy a vztahy.²⁷⁵ Konkrétní materiál přinesla kolektivní monografie *Spôsob života družstevnej dediny* (1986) o jihoslovenské obci **Sebechleby**, která byla vybrána jako reprezentativní družstevní vesnice v rámci celého Slovenska.²⁷⁶

Výzkum současné družstevní vesnice náležel mezi aktuální společenská témata také pro české etnografy. V 80. letech nabyl interdisciplinární charakter, protože etnografie začíná spolupracovat s dalšími společenskovědními disciplínami, mj. se sociologií. Výzkum současné družstevní vesnice aktivně rozvinul **Václav Frolec**.²⁷⁷ Organizoval na toto téma terénní výzkumy, inicioval vědecké konference a redigoval řadu sborníků.²⁷⁸ Výzkum završil monografií *Jihomoravská družstevní vesnice* (1989), kde shrnuje výsledky svých badatelských aktivit zaměřených na společenský vývoj vesnice po druhé světové válce. Frolec uvádí teoretická a metodologická východiska výzkumu, sleduje proměnu rolnických tradic v procesu kolektivizace, lokální a regionální povědomí obyvatel jihomoravské vesnice i současnou strukturu kulturního života vesnice. Konstatuje, že *socializace zemědělství, přes svůj revoluční charakter, neznamenal ve způsobu života bezvýhradnou negaci předchozího vývoje*.²⁷⁹

Po r. 1989 téma vesnice přestalo být na čas v české etnologii aktuální. Obor začal řešit nová témata, které přinesly s sebou transformační procesy a otevření společnosti. Na badatelskou tradici brněného univerzitního pracoviště navázal Miroslav Válka výzkumem postsocialistické vesnice, který uzavřel publikací *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí* (2011). Pokusil se postihnout, jak situace ve vývoji vesnice druhé poloviny minulého století ovlivnila rurální krajinu a sídelní

273 JEŘÁBEK, R. s kol.: *Proměny jihomoravské vesnice. Národopisné studie z Brumovic*. Brno 1981.

274 PRANDA, A.: Národopisný výskum kultúry družstevnej dediny (problémy, metódy, ciele). *Slovenský národopis* 27, 1979, s. 210

275 PRANDA, A.: Niektoré teoretické otázky štúdia ľudovej kultúry v súčasnosti. *Slovenský národopis* 18, 1970, s. 56.

276 PRANDA, A. a kol.: *Spôsob života družstevnej dediny*. Z etnografických výskumov obce Sebechleby. Bratislava 1986.

277 FROLCOVÁ, V. (ed.): *Václav Frolec (1934–1992)*. Bibliografická příloha Národopisné revue č. 6. Strážnice 1994.

278 FROLEC, V. (ed.): *Současná vesnice*. Brno 1978; FROLEC, V.: *Revoluční proměny jihomoravského venkova*. Brno 1981; FROLEC, V.: *Socializace vesnice a proměny lidové kultury I–III*. Uherské Hradiště 1981–1983.

279 FROLEC, V.: *Jihomoravská družstevní vesnice. Etnografická charakteristika*. Uherské Hradiště 1989, s. 206.

obraz venkova, jaké proměny doznala zemědělská výroba, jak se proměnila sociální struktura obyvatel vesnice se svými dopady do společenského a kulturního života.

Kontinuálně a komplexně problematiku vesnice sledovala slovenská etnologie i po společenských a politických změnách, které přinesl r. 1989. Milan Leščák se pokusil pojmenovat základní problémy, které s kolektivizací a přeměnami vesnice v období socialistické výstavby souvisely.²⁸⁰ Pregnantní analýzy slovenského rurálního prostředí v období jeho postsocialistické transformace má slovenská etnologie od **Oľgy Danglové**.²⁸¹ Vychází z hodnotových postojů rolnické society a sleduje proces dekolektivizace, prováděný různými strategiemi přežití v nových společenských podmínkách. Za průvodní jev zmíněné transformace považuje konflikt, který detailně postihuje v několika případových studiích zasazených do širšího teoretického rámce. Výsledky svých analýz socioekonomických změn v slovenském rurálním prostředí uveřejnila souborně formou retrospektivního sborníku *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektívy rozvoja* (2006), sestaveného z empirických studií na téma předmoderní svět slovenské vesnice, rolnická ekonomika, venkovská komunita a modernizace, transformace zemědělství, privatizace a podnikání v zemědělství, trendy agrární chudoby a konflikt jako průvodní znak transformace venkova. Jiný slovenský badatel **Peter Slavkovský** se pokusil v dobovém společenském kontextu objasnit, jak obor téma kolektivizace zemědělství v 50. letech minulého století zkoumal.²⁸² Plánované úkoly se zrealizovat z různých příčin nepodařilo, obor se opět vrátil k jevům tradiční kultury a komplexní obraz uvedeného období byl zpracován až v 80. letech a po r. 1989. Hodnocení uvedených mezníků v životě nejen slovenské vesnice bude ještě dlouho předmětem polemik a diskusí.

Vesnice se stala po r. 1989 předmětem interdisciplinárního výzkumu, v rámci kterého svou roli sehrála také nově konstituovaná antropologie. Její metody uplatnil už **Josef Kandert** při výzkumu středoslovenských vesnic, kde sledoval v 60. až 80. letech minulého století a naposledy po revoluci v r. 1994 příbuzenské vztahy, sousedské, přátelské a stavovské skupiny, zájmové kliky a účelové aliance, organizaci času vesničanů nebo vztah k vnějšímu světu. Výzkum života na středoslovenské vesnici od začátku normalizace do porevoluční doby uzavřel publikací,²⁸³ v níž je mu zdejší sociální svět mikrosvětlem uzavřeným proti všemu cizímu a nepodstatnému pro každodennost obyvatel. Analogický výzkum lokálního společenství ale ve východních Čechách zahájila r. 2002 Univerzita Pardubice. Ze sledovaných problémů se jako ústřední jeví ztráta významu zemědělského potenciálu v důsledku razantní změny profesní struktury. První fázi výzkumu uzavřel sborník *Dolní Roveň – poločas výzkumu* (2003) redigovaný

280 LEŠČÁK, M.: Kolektivizácia poľnohospodárstva a súčasný etnologický výskum. *Slovenský národopis* 43, 1995, s. 378–382.

281 DANGLOVÁ, O. a kol.: *Vidiek v procese transformácie*. Bratislava 2005.

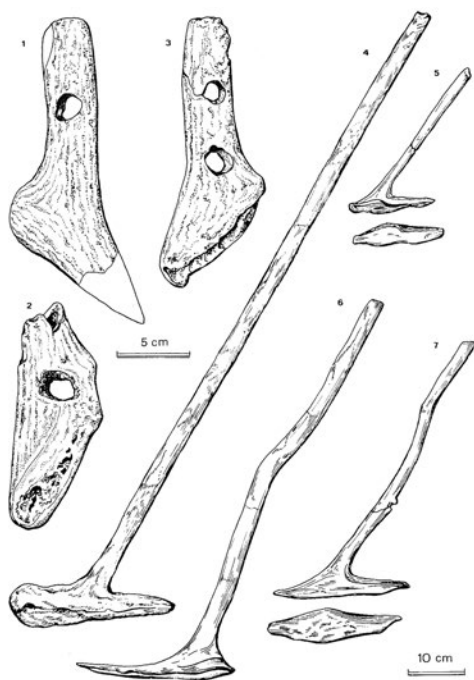
282 SLAVKOVSKÝ, P.: Kolektivizácia poľnohospodárstva na Slovensku ako predmet etnologického a muzeologického výskumu v 50. rokoch 20. storočia (historicko-kultúrne kontexty). *Slovenský národopis* 57, 2009, s. 429–443.

283 KANDERT, J.: *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha 2004.

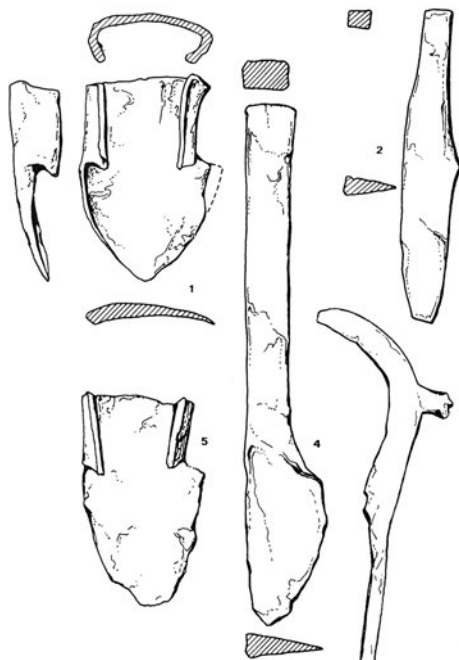
Petrem Skalníkem. V jiné východočeské lokalitě sledoval **Bohuslav Šalanda** vybrané oblasti ekonomického, sociálního a kulturního života. Publikace *Česká vesnice Široký Důl* (2008) se snaží přelomové změny sledovat prostřednictvím zkušeností, prožitků a sociální praxe jednotlivce. Vzniklá studie nesleduje lokální historii či tradiční lidovou kulturu, ale různé sociální sítě a místní autority, pokouší se odpovědět na ožehavé otázky minulosti, jako byla kolektivizace vesnice, či nastítnit aktuální transformační problémy. Na základě stacionárního výzkumu, realizovaného v první polovině 90. let minulého století v jižních Čechách a na jižní Moravě, vznikla analytická studie norské antropoložky **Haldis Haukanes** *Velká dramata – obyčejné životy* (2004). Autorka se zaměřila na transformační procesy probíhající v české společnosti a na jejich dopad v konkrétní vesnické komunitě. Zjištěné poznatky autorka konfrontuje na základě údajů z odborné literatury se situací v ostatních východoevropských zemích. Dílo lze ocenit také z hlediska metodologického a teoretického. Vzhledem k mutaci v angličtině se stalo pro zahraničí základním zdrojem poznání o české transformační vesnici.

Literatura

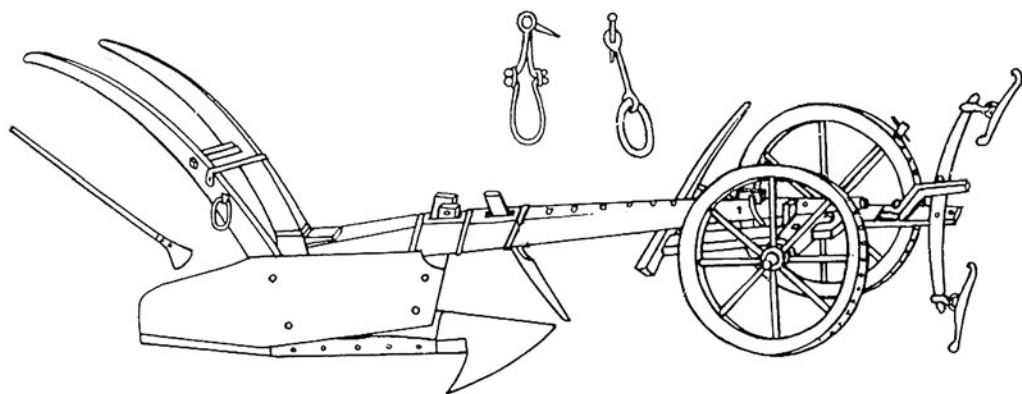
KRAMAŘÍK, Jaroslav: K některým otázkám národopisného výzkumu družstevní vesnice. *Český lid* 39, 1952, s. 3–5; SKALNÍKOVÁ, Olga – FOJTÍK, Karel: *K teorii etnografie současnosti*. Praha 1971; JEŘÁBEK, Richard s kol.: *Proměny jihomoravské vesnice. Národopisné studie z Brumovic*. Brno 1981; PRANDA, Adam a kol.: *Spůsob života družstevnej dediny. Z etnografických výskumov obce Sebechleby*. Bratislava 1986; FROLEC, Václav: *Jihomoravská družstevní vesnice. Etnografická charakteristika*. Uherské Hradiště 1989; HAUKANES, Haldis: *Velká dramata – obyčejné životy*. Praha 2004; KANDERT, Josef: *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha 2004; DANGLOVÁ, Olga: *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektívy rozvoja*. Bratislava 2006; ŠALANDA, Bohuslav: *Česká vesnice Široký Důl*. Kolín 2008; VÁLKA, Miroslav: *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Brno 2011.

Obr. 1. Ruční brázdiče z pravěkého období.
M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*.
Praha 1980.

Obr. 2. Radlice a krojídlo používané
na Velké Moravě. M. Beranová:
Zemědělství starých Slovanů. Praha 1980.

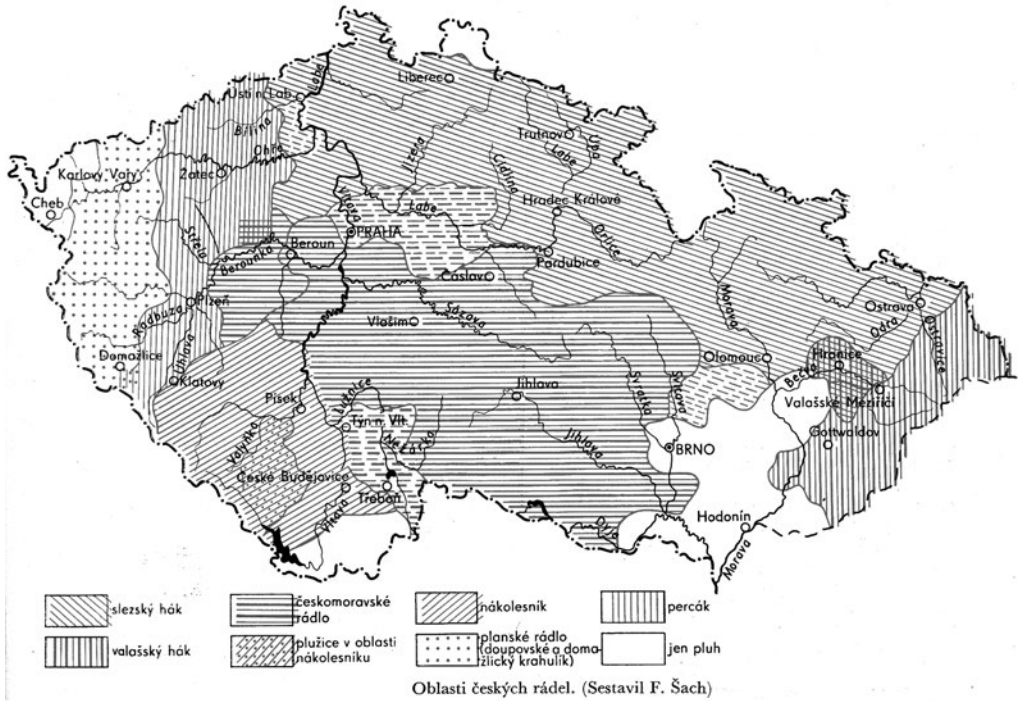
Obr. 3. Záhonový pluh. M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980.

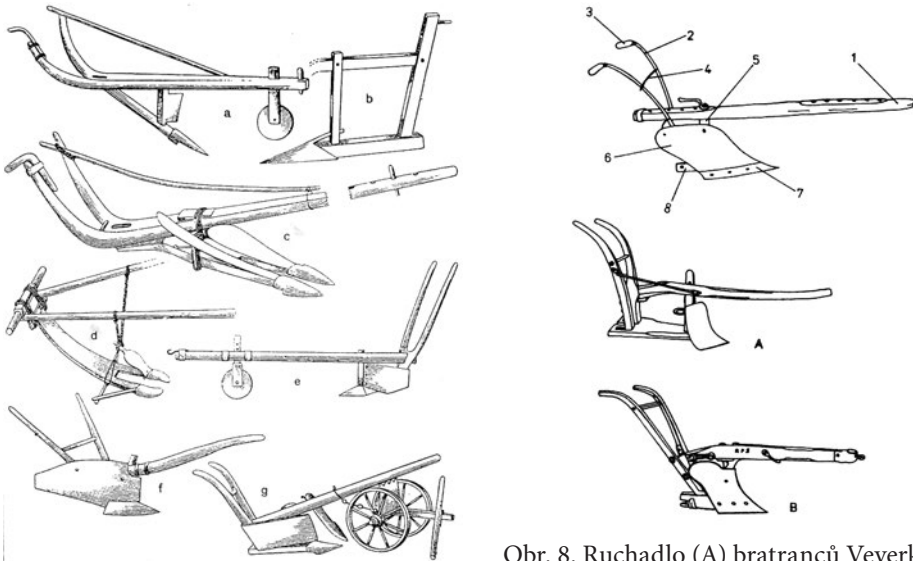
Obr. 4. Zemědělské práce podle Komenského *Orbis sensualium pictus*.
Norimberk 1658 (novotisk).

Obr. 5. Vinařské práce podle Komenského *Orbis sensualium pictus*.
Norimberk 1658 (novotisk).

Obr. 6. Oblasti českých rádel podle Fr. Šacha. *Lidová kultura*. Praha 1968.

Obr. 7. Orební nářadí ve slovanských zemích. K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian I*. Kraków 1929.

Obr. 8. Ruchadlo (A) bratranců Veverkových a novodobé pluhy. V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů I*. Rožtoky u P. 1989.

Obr. 9. Vláčení pole koňským potahem. Návojná na jižním Valašsku. Foto M. Válka 2004.

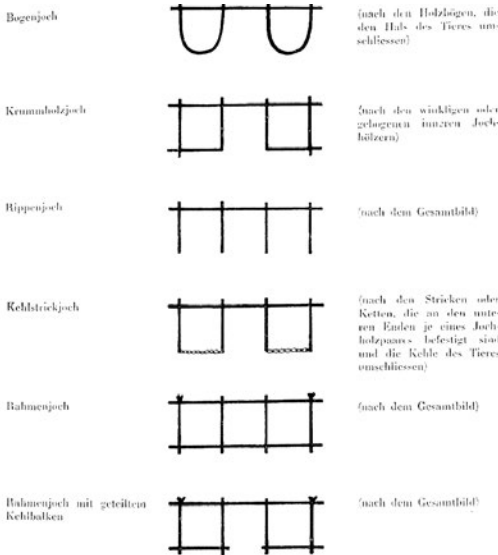
Obr. 10. Žnutí obilí srpem se zubatým ostřím. Velislavova bible, 14. stol.
Homo faber. Praha 1967.

Obr. 11. Žňonové práce se srpem a s hrabící v kalendáři z r. 1604.
Homo faber. Praha 1967.

Obr. 12. Rozšíření karpatské salašnické kultury na Moravě podle J. Štíky. *Český lid* 48, 1961.

Obr. 13. Kohoutkové jařmo a jeho formy. *Národopisný věstník československý* 3–4, 1969.

Obr. 14. Pastýřská koliba v muzejní expozici v Liptovském Hrádku na Slovensku. Foto M. Válka 2009.

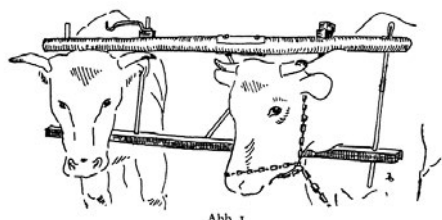

Abb. 1

Abb. 2

Obr. 15. Podhrdelnicové jařmo a nárožní jho (dole).
Národopisný věstník čsl. 3-4, 1969.

Obr. 16. Zápřah hovězího dobytka do podhrdelnicového jařma. Cerova, Srbsko.
Foto M. Válka 2007.

Homo faber II

Lidová výroba

1. CHARAKTERISTIKA LIDOVÉ VÝROBY A JEJÍ SYSTEMATIKA

Obecně lze výrobu definovat jako proměnu věcných statků a služeb (inputy) v jiné statky (outputy). Věcné statky nebo služby slouží bezprostředně nebo zprostředkovaně k uspokojování potřeb člověka; jsou fyzicky spotřebovány nebo použitím se opotřebovávají (pracovní síly, stroje, budovy). Výstupy jako výsledek produkční činnosti se měří ve fyzických jednotkách (kusy, váha) nebo v penězích.²⁸⁴ Protože výroba je proces společenský, který se historicky proměňuje, nerovnoměrný vývoj lidské společnosti přinesl existenci různých forem výroby na odlišných technických úrovních existujících vedle sebe.

Výzkum výroby je interdisciplinární záležitostí. Etnologie studuje kategorii výroby označované jako výroba lidová či lidová umělecká výroba, která byla definována jako: „*Souhrn rukodělných výrob proměnlivých časově, místně, etnicky a ekonomicky, jež lidové kultuře vtiskují osobité rysy z hlediska výrobního, výtvarného a společenského a jsou pro ni v daném období a oblasti typické.*“²⁸⁵

Národopisný výzkum, který se formuje na konci 19. stol., se zaměřil, vedle otázek terminologických a typologických, na podchycení charakteristických výrobních středisek, dokumentaci výrobních technologií, sortiment zboží i na otázky sociální. Výzkum pokračoval v poválečné době, kdy v důsledku likvidace soukromého podnikání měl často už záchranou formu. Výsledky byly publikovány v řadě časopiseckých studií v *Českém lidu* a specializovaných periodikách (*Věci a lidé, Umění a řemesla*) i formou knižních monografií etnografů, kteří pracovali zejména v Ústředí lidové umělecké výroby. V *Československé vlastivědě III. Lidová kultura* (1968) problematiku lidové výroby souhrnně zpracovali Vladimír Scheufler a Jitka Staňková (lidový textil). Rukodělnou malovýrobou jako společenským jevem, formovaným dobovým právem a ekonomickými zákony, se V. Scheufler zabýval i v dalších pracích; speciálně domáckou výrobu v českých zemích zpracoval v rámci *Etnografického atlasu 2* (1991). Na moravský materiál se zaměřil Josef Jančář.²⁸⁶ Vedle historického vývoje lidové výroby a vybraných technologií přibližuje formování organizované péče a profil lidové umělecké výroby v 2. pol. 20. stol.

Klasifikace lidové výroby

Obecně lze výrobu klasifikovat podle mnoha kritérií. Volíme taková, která lze uplatnit v rámci výroby lidové: 1) Podle vztahu mezi výrobou a spotřebou hovoříme o výrobě **naturální**, kdy výrobek spotřebovává sám výrobce či jeho rodina v rámci autarkního (samozásobitelského) hospodaření, nebo se ke spotřebiteli dostává bez

284 *Všeobecná encyklopedie* 4. Praha 1998, s. 609.

285 *Československá vlastivěda III. Lidová kultura*. Praha 1968, s. 57

286 JANČÁŘ, J.: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988.

prostřednictvím trhu (domácí výroba). Naopak u výroby tržní jsou výsledky určeny k prodeji na trhu (výroba domácí, řemeslná); 2) Charakter pracovních nástrojů člení výrobu na období **prostých nástrojů**, kdy docházelo k bezprostřednímu působení na výrobek ručním nástrojem. Tato etapa zahrnuje převážnou část dějin lidstva, neboť počíná prvními nástroji (pazourky) a pokračuje přes období univerzálního a specializovaného nástroje k řemeslné a manufakturní výrobě. S rozvojem technického pokroku lze 19. stol. označit jako období mechanizovaného stroje a následující 20. stol. za období automatizovaného systému strojů; 3) Kritérium trvání výroby v průběhu roku ji člení na výrobu **sezónní**, která probíhá jen určité období roku (zemědělské práce, původně stavební práce). Naproti tomu výroba stálá se neváže na roční období a probíhá celoročně (tovární výroba); 4) Výrobní program člení výrobu na základní, pomocnou a na doplňkovou; 5) Organizace výrobního procesu rozděluje výrobu na kusovou a sériovou; 6) Podle množství zhotovovaných výrobků mluvíme o **malovýrobě** nebo velkovýrobě.

Etnologie studuje výrobu lidovou, která má formu rukodělné malovýroby; ve 20. stol. se u části produkce uvádí jako charakteristický rys estetická složka, proto hovoříme o lidové umělecké výrobě. V etnologické (národopisné) literatuře se lidová výroba člení často formálně podle zpracovávaného materiálu (přírodní pletiva, dřevo, textil, hlína, kámen, silikáty, kovy), nebo na základě funkčně strukturálních kritérií, která zohledňují pozici artefaktu v systému lidové kultury,²⁸⁷ případně podle ekonomicko-právních kategorií upřednostňující především organizační formy a vztah výrobců k trhu (zákaznickou strukturu). Z tohoto hlediska dělíme tradiční lidovou výrobu na: 1) Domácí (pro vlastní potřebu); 2) Domáckou (prováděnou jen zaškolenými výrobci); 3) Řemeslnou (zajišťovanou řádně vyučenými výrobci pro trh).

Autorem posledně uvedeného klasifikačního principu je německý národohospodář **Karl Bücher** (1847–1930), který ho vypracoval již na konci 19. stol.²⁸⁸ Jisté ohlasy jeho přístupu se objevily již v období první Československé republiky, nicméně propracovaný klasifikační systém zohledňující organizační formy lidové rukodělné výroby prosadil do domácí etnografické literatury až V. Scheufler v 2. pol. 20. stol. Jeho přístup byl oborem akceptován a je stále užíván, i když ne vždy beze zbytku, zejména v popularizační produkci.

V současnosti je možné se na území České republiky setkat se všemi výše uvedenými formami lidové výroby. Ovšem intenzivní industrializace a vliv průmyslové výroby, radikální legislativní změny ve 20. stol. a v neposlední řadě různé revitalizační snahy projevující se podporou tzv. lidové umělecké výroby odlišují jednotlivých organizačních forem znesnadňují.

287 ŠOUREK, K.: *Lidové umění v Čechách a na Moravě*. Praha [1942]; JEŘÁBEK, R.: *Výtvarná kultura lidu*. Minitermologie. *Umění a řemesla* 1979, č. 2, s. 4–7; STÁNKOVÁ, J. – BARAN, L.: *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska*. Praha 1987.

288 WOITSCH, J.: Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby. *Národopisný věstník* XXI (63), 2004, s. 11–19.

Domácí výroba

Základní, nejjednodušší a historicky nejrozšířenější forma lidové rukodělné výroby. Jedná se vždy o výrobu neorganizovanou a neprofesionální, jejíž produkty se jen výjimečně směňují v rámci sousedské výpomoci a dalších neformálních ekonomických vztahů. V tradiční kultuře předindustriální vesnice šlo o výrobu určenou výhradně pro potřeby vlastní rodiny, resp. domácnosti²⁸⁹ umožňující chod autarkních hospodářství. Lidové vrstvy musely vedle zemědělských prací a chovu dobytka si zajišťovat další potřeby: stravu, oblečení, obydlí a jeho zařízení, pracovní nářadí. Jako materiál sloužily zejména přírodní snadno opracovatelné materiály dřevo, pletiva, textilní vlákna, hlína, kůže, v menší míře i kámen. V domácí výrobě se projevovala dělba práce mezi mužem a ženou, kdy muž prováděl fyzicky náročnější práce jako stavbu domu nebo výrobu nářadí a nástrojů, zatímco žena připravovala stravu, zajišťovala chod domácnosti, hotovila látky a oděv.

Řada původně domácích výrob se již od středověku postupně transformovala v ekonomicky vyšší formy domácí výroby, případně profesionálního řemesla. S postupující mechanizací domácností a urbanizací tradičních forem rodinného života mnohé druhy domácí výroby zanikly nebo byly nahrazeny užíváním placených služeb. Jiné fungují v nezměněné podobě dodnes.

Studium současných forem domácí výroby je ztíženo zejména tím, že se jedná o aktivity, které mnohdy vykonávané s mimořádnou intenzitou a zručností srovnatelnou s profesionální produkcí, jsou omezené na prostředí rodiny a domácnosti. Jako domácí výrobu můžeme v první řadě označit všechny formy tzv. domácích prací, zejm. přípravu stravy, které byla v minulosti věnována nejintenzivnější badatelská pozornost oboru, dále svépomocná výstavba, opravy a úpravy obydlí včetně rekreačních objektů. K domácí výrobě dále počítáme některé novodobé zájmové činnosti označované jako hobby či kutilství, které spojují funkce relaxační s výrobními. Patří mezi ně zahrádkářství a s ním spojené úpravy a zhotovování nářadí, náčiní či přímo jednoduchých strojů nebo výroba a opravy oděvů pro rodinné příslušníky.

Komplex současných domácích výrob je formován také novodobou mediální kulturou, zejména knižními a časopiseckými publikacemi, televizí a v poslední době i internetem. Některé činnosti si však uchovávají tradiční organizační a sociální formy, jako mezigenerační transmisí předávané znalosti v rámci rodiny nebo vazby na lokální a regionální kulturní prostředí.

Domácká výroba

Rukodělná zboží malovýroba vykonávaná zaučenými výrobci bez právního zajištění, jednostranně specializovaná, organizovaná podnikatelem (gestorem) a na něm závislými mezičlánky (faktory), která je provozována doma v obytných prostorách,

289 MAUR, E.: Domácnost. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 2*. Praha 2007, s. 143–145.

mnohdy za participace více rodinných příslušníků včetně dětí.²⁹⁰ Charakterizuje ji dělba práce mezi výrobcí od provádění jednoduchých dílčích úkonů po zhotovování kompletních výrobků, specializace a liberální právní prostředí. Uvedená charakteristika vychází z důsledné aplikace ekonomicko-právních kritérií, s kterými se někteří autoři neztotožňují a za domáckou (podomáckou) výrobu označují jen aktivity přesahující výrobu domácí, jejichž produkty jsou prodávány širšímu okruhu spotřebitelů a jsou nezanedbatelným zdrojem obživy výrobce. Termín **podomácká výroba** užívaný starší literaturou je však nevhodný, protože není přesný a jednoznačný.

Domáckou výrobu lze členit podle několika základních kritérií. S ohledem na ekonomický význam pro rodinu výrobce rozlišujeme domácí výroby vykonávané jen příležitostně (sezónně) po výroby, které byly jediným a hlavním zaměstnáním jejich nositelů.

Domácká výroba vznikla v českých zemích z různých **zdrojů**: 1) Ze středověkých kořenů (přadláctví, vyšíváctví, zpracování dřeva); 2) V návaznosti na průmyslové podnikání (tkalcovství, punčochářství, cvočkařství na Podbrdsku, výroba ohýbaného nábytku na východní Moravě); 3) S rozpadem řemeslné výroby (broušení drahokamů, pražské šperkařství, jablonecká bižuterie, severočeské sklářství s přidruženými výrobami jako cínařství, pasířství a řezbářství, výroba hudebních nástrojů v Krušnohoří, košíkářství); 4) Spontánním vývojem, kdy zajišťovala výrobu, o kterou továrny ani živnosti nejevily zájem (zpracování dřeva, řezbářství, betlémařství); 5) Uměle zavedená v místech dostatku pracovních sil (přírodní pletiva).²⁹¹

Intenzivní rozvoj domácí výroby probíhal v českých zemích od 2. poloviny 18. stol. a svého vrcholu dosáhl v letech 1840–1880, kdy byla zaznamenána existence několika desítek typů výrob. Koncem 19. stol. bylo na domácí výrobě zcela či částečně závislých na 20% obyvatel.²⁹² V souvislosti s přípravou zákona o domácí výrobě byl organizován systematický soupis domácí výroby v jednotlivých zemích habsburské monarchie. Výsledné dílo, *Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren über die Heimarbeit in Österreich*, přináší ve svazku I. *Die Heimarbeit in Böhmen* (Wien 1900) a ve svazku II. *Die Heimarbeit in Mähren, Schlesien, Galizien und Bukowina* (Wien 1901) přehled o charakteru domácí výroby na konci 19. stol. a je základním pramenem pro poznání tohoto druhu lidové výroby v českých zemích.

Rozvoj industrializace a dopravy domácí výrobu omezují, takže počátkem 20. stol. v souvislosti se završením industrializačního procesu počty domácích výrobců rychle klesaly. Mezi válkami lze zaznamenat další pokles počtu výrobců a na konci 20. stol. se tímto způsobem živilo méně než 0,5 % obyvatel v produktivním věku. Oživení přinesla jen válečná léta první a druhé světové války. Zlepšit postavení domácí výroby na trhu

290 SCHEUFLER, V.: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2. Praha 1991, s. 8.

291 SCHEUFLER, V.: Domácká výroba. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 2*. Praha 2007, s. 142.

292 SCHEUFLER, V.: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2, c. d., s. 14.

měl vznik družstev, po druhé světové válce se někteří výrobci stali pracovníky Ústředí lidové umělecké výroby (ÚLUV).

Do konce 18. stol. jsme svědky prolínání výrob domácí a domácké. V 2. pol. uvedeného století šlo hlavně o obory textilních výrob, jako přadláctví, tkalcovství, vyšivačství, krajkářství, o dřevovýrobu, přírodní pletiva a o sklářství (podmalby na skle). V 19. stol. převážila výroba bižuterie, kovovýroba²⁹³ a konfekcionářství. Snaha zlepšit sociální postavení domáckých výrobců vedlo k přípravě zákona o domácké výrobě, ale schválen byl až v r. 1920. Pomoci domáckým výrobcům mělo budování školství a různé výstavní akce.

Domácká výroba přinesla ve své době nové možnosti obživy celým sociálním skupinám venkovského obyvatelstva a významně poznamenala vývoj tradiční lidové kultury v 18. a 19. stol. i celkovou ekonomickou situaci habsburské monarchie. V současnosti má podobu domácké výroby celá řada činností vykonávaných zejména za úkolovou mzdu v domácnostech, které jsou zadávány pro specifickou povahu výrobcům pracujícím doma. Nejvýrazněji lze tento trend sledovat při výrobě bižuterií a suvenýrového boží.

Řemeslo a živnost

Jako řemeslo označujeme samostatnou výrobní činnost provozovanou profesionálně vyškolenými osobami, která byla původně spojená s městským prostředím. Je při ní zhotovováno zboží pro široký okruh spotřebitelů, k nimž se zboží dostává prostřednictvím trhu. Pro řemeslo je charakteristická formální i neformální sociální a právní organizovanost a institucionalizovanost výrobců (cechy, společenstva, bratrstva), dále sociální stratifikace výrobců, specializace, užívání náročných technologických postupů a nástrojů a provozování výroby v prostorech k tomu přizpůsobených. K plnohodnotnému výkonu řemesla bylo nezbytné získat odborné vzdělání, které mělo svou hierarchii, a probíhalo v kategoriích učedník, tovaryš a mistr. Podle kumulace vědomostí se z učedníka stal po 2–3 letech tovaryš, který dalších pracovních a životních zkušeností nabyl na tzv. vandru a teprve po složení zkoušky a předložení předepsaného mistrovského kusu se mohl stát samostatným mistrem.

Městské řemeslo se organizovalo na principu cechovním. **Cechy** jako samosprávné organizace řemeslníků stejného nebo podobného výrobního odvětví se v českých zemích objevují od 13. stol., svého vrcholu dosáhly v 15. až 16. stol., kdy hrály důležitou roli v životě měst a země. Funkce cechů byla ochránářská (chrání před konkurencí), dohlížely na jakost výrobků a řídily nákup surovin a odbyt výrobků. **Cechovní artikule** (stanovy), které řešily výrobní otázky a fungování samosprávy, potvrzovala pozemková vrchnost, městský magistrát, panovník u celozemských cechů. Protože cechy bránily svobodnému podnikání, objevují se snahy o jejich regulaci. Sjednocení cechovních

293 MEVALDOVÁ, H.: Cvočkařství v Běštíně v závěrečném období své existence. *Národopisný věstník XXI* (63), 2004, s. 70–90; MICHALIČKA, V.: Ruční pilníkářství na Hlinecku. *Nástin historického vývoje. Národopisný věstník XXI* (63), 2004, s. 91–100.

předpisů provedly *Generální cechovní artikule* Karla VI. (1739), odkdy všichni řemeslníci museli být členem cechu, jež mohli tvořit nejméně 4 mistři; úpravy doznala výše poplatků nebo délka vyučení.

V rámci společenských aktivit cechů se uplatnily **cechovní utensilie** (pomůcky), které představují cenné doklady uměleckého řemesla. Odráží bohatství a společenské postavení toho kterého řemesla. Svými výrobky zasáhla řemesla také do lidového výtvarného umění, což vedlo některé badatele k tezí o jeho jednostranné závislosti na stylovém umění. Objevily se i názory úplně vydělující řemeslo z lidové výroby.

Základními charakteristickými znaky řemesla je ruční práce, která nevyklučuje užívání drobné strojové mechanizace, malovýroba a účast výrobce na celém výrobním procesu. V tomto smyslu tedy není správné rozlišovat řemeslnou výrobu lidovou a nelidovou.²⁹⁴ V minulosti existovala celá řada řemesel, které sice nebyly vázány na vesnické prostředí, nicméně svými produkty vtiskují lidové kultuře osobité rysy. Stejně tak řada profesionálních výrobců pracujících ve venkovském prostředí nacházela odbyty pro své výrobky i ve městech.

Z právního hlediska má řemeslo (*Handwerk*) povahu živnosti (výrobní živnosti), tedy podnikatelské činnosti kontrolované, evidované či přímo povolené orgány místní či státní správy a samosprávy. Termín **živnost** (*Gewerbe*) se v právnícké a ekonomické literatuře objevuje od 18. stol. R. 1776 byly živnosti rozděleny do tří kategorií: 1) Policejní, hlavně potravinářská a běžná řemesla (např. kovářství, truhlářství, krejčovství). Byly organizovány povinně cechovně a postaveny pod státní kontrolu, měly lokální význam, mistrovství uděluje vrchnost či magistrát; 2) Komerční s širším obchodním dosahem. Mohly udílet mistrovství, ale byly také povinně cechovně organizovány; 3) Svobodné se nemusely organizovat cechovně. Měly umělecký charakter (např. krajkářství, plátenictví, barvířství).²⁹⁵ K dalším změnám dochází v josefínském období. Se zrušením nevolnictví (1781) dochází v habsburské monarchii k uvolnění pracovní síly a k rozvoji industriálního podnikání (manufaktury). Dětem poddaných byla dána možnost vyučit se řemeslu. Vesnický řemeslník přispěl k růstu životní úrovně na vesnici, která se projevila v oblasti vybavení domácnosti (nábytek, keramika) nebo v oděvní kultuře.

I když v revolučních letech 1848–1849 dochází ke zrušení feudálních institucí, cechy zrušeny nebyly. V r. 1850 vznikly podle západních vzorů **Obchodní a živnostenské komory**.²⁹⁶ Rakousko bylo rozděleno na 60 komorních obvodů, z nichž v Čechách jich bylo pět, na Moravě a ve Slezsku tři (Brno, Olomouc, Opava). Obchodní a živnostenské komory představovaly samosprávné organizace k podpoře a hájení zájmů průmyslu, obchodu a živností.²⁹⁷ Cechy byly zrušeny zákonem z r. 1859 a nahrazeny

294 SCHEUFLER, V.: Co je a co není řemeslo. *Umění a řemesla* 1971, č. 1, s. 49–50.

295 SCHEUFLER, V.: Živnostenské právo. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3. Praha 2007, s. 1243.

296 SCHEUFLER, V.: Obchodní a živnostenská komora. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 2. Praha 2007, s. 648–649.

297 SCHEUFLER, V.: Význam obchodních a živnostenských komor pro národopisné bádání a heuristiku. In: *Příspěvky k etnografii národního obrození v Čechách*. Zpravodaj KSVI, příloha 3. Praha 1974, s. 81–98.

živnostenskými společenstvy řídicími se živnostenským řádem, souborem předpisů upravujícím udělování živností a jejich provozování. U živností svobodných stačilo jen jejich nahlášení na příslušném úřadu, ale živnosti koncesované vyžadovaly úřední povolení. Živnostenská společenstva jako profesní organizace plnily funkce v oblasti školství, charity, statistiky a informací. R. 1883 byli ustaveni živnostenští inspektoři dozorující sociální sféru.

Rakouské **živnostenské právo** převzala také první Československá republika. Živnostenské zákony byly schváleny také pro Slovensko a Podkarpatskou Rus. Živnostenské právo (zákonodárství) se vyvíjelo až do zásadních politických změn v 50. letech 20. stol., kdy bylo soukromé podnikání jako společensky nežádoucí odstraněno. Soudobé živnostenské právo nově včleňované do právního řádu Československa, resp. České republiky od počátku 90. let 20. stol. je nezbytné při studiu a dokumentaci tradiční rukodělné výroby znát a zohledňovat.

Současný zájem o tradiční rukodělnou výrobu se soustřeďuje v prvé řadě na oblast řemesel, jako na jevy nejnázne zachytitelné, často veřejně propagované a prezentované. Mezi existujícími řemesly se dostává podpory těm, které pracují s tradičními materiály a technologiemi. Ruční postupy při opracování různých materiálů se prezentují na společenských akcích speciálně zaměřených na jedno výrobní odvětví (keramika) nebo jsou součástí různě koncipovaných kulturních podniků (jarmarky, festivaly).

Lidová umělecká výroba

Novodobá forma rukodělné výroby, která je organizována nejrůznějšími institucemi, např. družstva, podnikatelské subjekty, stát. Hlavním znakem tzv. lidové umělecké výroby je kromě užívání tradičních technologií a přírodních materiálů důraz na estetickou kvalitu a účinek výrobků. Do výrobního procesu proto od samého počátku vedle řemeslníků (tvůrců) vstupují profesionální výtvarníci, resp. designéři. Z hlediska terminologického jde o zcela samostatnou uměle vytvořenou kategorii, která stojí vedle pojmů řemeslo, domácká a domácí výroba.

Rozvoj a podpora lidové umělecké výroby reagovaly na rychle se měnící kulturní, sociální a ekonomické poměry zhruba od sklonku 19. stol. V teoretické i praktické rovině se vyrovnávaly s faktem zániku tradičních výrob, které nebylo smysluplné uměle udržovat při životě. Zároveň je to přístup, jenž umožňuje vytvářet špičkové protihodnoty extrémním projevům folklorismu, dekorativismu a ornamentalismu, obecně kýče. Důraz je kladen na kvalitní rukodělné zpracování výrobků (tzv. technologická disciplína) a na užívání tradičních či tradicí inspirovaných vzorů. Výrobní postupy se nezřídka blíží tzv. uměleckému řemeslu.

Organizovaná péče a snahy o zachování hodnot lidové výroby jsou z počátku spjaty s činností uměleckoprůmyslových škol a později s tzv. svérázovým hnutím. Prvních větších výsledků však dosáhla až svépomocná družstva zřizovaná po počátku 20. stol. (Artěl, Svaz českého díla, Chodovia, Zádruha apod.). Podstatná byla i činnost výtvarníků (Josef Vydra, Jan Koula) v meziválečném období. Sofisti-

kovaných a centralizovaných forem včetně propracovaného systému spolupráce etnografů, historiků, výtvarníků a výrobců však podpora lidové umělecké výroby nabyla až po 2. světové válce zřízením **Ústředí lidové a umělecké výroby** dekretem prezidenta republiky z 27. 10. 1945. Teoretikem a autorem výrobního programu nové organizace byl ing. Vladimír Bouček.²⁹⁸ V nové legislativní úpravě zákonem č. 56/1957 se lidová umělecká výroba definuje jako: „*Zhotovování užitných umělecky zpracovaných předmětů převážně z přírodních materiálů pracovníky, kteří při své tvůrčí práci pokračují v lidové umělecké tradici a uplatňují při ní zkušenosti rukodělné výroby minulosti*“.

Současná praxe, po zrušení ŮLUV v 90. letech 20. stol., staví především na individuálním sdružování a kooperaci výrobců (např. Sdružení lidových řemeslníků a výrobců) a na projektech podpory lidové umělecké výroby, které reagují na protiglobalizační tendence. Intenzivní dokumentační činnost vykonává v této oblasti Národní ústav lidové kultury ve Strážnici.²⁹⁹

Obecně lze současnou lidovou uměleckou výrobu charakterizovat jako doplňování průmyslového spotřebního zboží – zejména v oblastech bytové a oděvní kultury – kvalitními protějšky stavícími na odborně a marketingově posouzených hodnotách tradiční kultury. Na druhou stranu je třeba počítat s jistou redukcí. Studium a dokumentaci současných forem tradiční lidové výroby proto nelze omezovat pouze na ta odvětví, která jsou označována za lidovou uměleckou výrobu.

Literatura

RIEGL, Alois: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Berlin 1894; BÜCHER, Karl: *Vznik národního hospodářství. Šest přednášek*. Praha 1897; FISCHER, Rudolf: *Domácí průmysl na Moravě*. Olomouc 1907; ZAŤKO, Peter: *Domácka výroba najmä na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi*. Bratislava 1931; PISTORIUS, Theodor: *Lidová a umělecká výroba*. Praha 1946; SCHEUFLER, Vladimír: *Domácká výroba. Umění a řemesla* 1979, č. 1, s. 63–65; SCHEUFLER, Vladimír: *Rukodělná výroba*. In: *Etnografie národního obrození*. Praha 1980; JANČÁŘ, Josef: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988; SCHEUFLER, Vladimír: *Rukodělná malovýroba*. In: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990, s. 47–55; SCHEUFLER, Vladimír: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2. Praha 1991; MYŠKA, Milan: *Proto-industrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu*. *Český časopis historický* 92, 1994, s. 759–774; MARTÍNEK, Zdeněk: *Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska 3. Praha 2000; VÁLKA, Miroslav: *Lidová výroba jako kulturní fenomén*. In: *Domácká*

298 BOUČEK, V.: O tradiční lidové výrobě a veřejné péči o ni. *Věci a lidé* 3, 1951–1952, s. 289–320; BOUČEK, V.: Co a jak můžeme začlenit z tradiční lidové výroby do současného života. *Věci a lidé* 6, 1954, s. 6–86.

299 JANČÁŘ, J.: Proměna péče o lidová řemesla v České republice. *Národopisný věstník* XXI (63), 2004, s. 22–29.

výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Měčín 2000, s. 6–10; WOITSCH, Jiří: Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby. *Národopisný věstník XXI* (63), 2004, s. 11–19; SCHEUFLER, Vladimír: Řemeslo. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 3*. Praha 2007, s. 874–875; SCHEUFLER, Vladimír: Výroba. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 3*. Praha 2007, s. 1168–1169; SCHEUFLER, Vladimír: Živnost. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 3*. Praha 2007, s. 1242–1243.

2. VÝVOJ BĀDÁNÍ A ODBORNĀ LITERATURA

Vzhledem k tomu, že lidová výroba hrála důležitou roli jako jeden ze zdrojů obživy lidových vrstev, vytváří pramennou základnu úřední sumáře v souvislosti se zdaňováním rustikálu. Cenné údaje přináší z poloviny 18. stol. tereziánský katastr, jehož statistické údaje byly z hlediska lidové výroby vyhodnoceny pro oblast Čech archivářem Zdeňkem Martínkem v jednom ze svazků *Etnografického atlasu*.³⁰⁰

Od poloviny 19. stol. sledují výrobu Obchodní a živnostenské komory. Z vydávaných statistických přehledů si můžeme udělat představu nejen o rozsahu a charakteru např. domácí výroby, ale také o jejich proměnách v souvislosti s vývojem techniky a industrializace země.³⁰¹ Také ke světové výstavě ve Vídni r. 1873 historik **Beda Dudík** (1815–1890) publikoval v katalogu souborné údaje umožňující získat představu o profilu lidové výroby na Moravě před výraznou industrializací země, k níž došlo koncem 19. stol.³⁰² Stejně tak velké české výstavní podniky na konci 19. stol. se problematice lidové výroby nevyhnuly. Národopisná výstava československá 1895 přiblížila lidovou výrobu v rámci výstavní dědiny i speciálních expozic; v reprezentativním výstavním sborníku povšechný text o lidové výrobě konci poval Josef Kafka.³⁰³

Vzhledem k tomu, že se jednotlivými druhy lidové výroby živily v některých regionech velké skupiny obyvatel, zabývaly se uvedenou problematikou odborné práce ekonomů, právníků a také kulturních historiků, které nás zajímají především, protože řešily otázky terminologické a systematiku lidové výroby. Jednou z otevřených otázek byl vztah lidové výroby k lidovému umění. Dekorované artefakty z oblasti lidové výroby byly formující se národopisnou vědou klasifikovány jako lidové umění a vrcholný doklad výtvarného citu lidu. Vztah mezi jednotlivými druhy výtvarných aktivit v rámci lidové pospolitosti řešil jako jeden z prvních německý umělecký historik Alois Riegl.³⁰⁴ Otázkami systematiky se zabýval německý historik a národohospodář **Karl Bücher** (1847–1930),³⁰⁵ který se sice orientoval na středověké řemeslo, ale jeho systematika byla uplatněna jako základní forma třídění materiálu také v rámci lidové výroby.³⁰⁶ Odborné národopisné studium lidové výroby na konci 19. stol. probíhá v souvislosti s výzkumem materiální kultury a jeho výsledky publikoval Zíbrtův *Český lid*. Dějiny řemeslné

300 MARTÍNEK, Z.: *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Praha 2000.

301 *Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Österreich*. I. Die Heimarbeit in Böhmen. Wien 1900; II. Die Heimarbeit in Mähren, Schlesien, Galizien und der Bukowina. Wien 1901.

302 DUDÍK, B.: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maehren*. Brünn 1873.

303 KAVKA, J.: Zaměstnání lidu. In: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Praha [1897], s. 207–214.

304 RIEGL, A.: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Berlin 1894.

305 BÜCHER, K.: *Vznik národního hospodářství. Šest přednášek*. Praha 1897.

306 WOITSCH, J.: Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby. *Národopisný věstník* XXI (63), 2004, s. 11–19.

výroby v českých zemích ve středověku a raném novověku zpracovali kulturní historikové **Zikmund Winter** (1846–1912)³⁰⁷ a **Čeněk Zíbrt** (1864–1932).³⁰⁸ Se zaměřením na oblast Šumavy osídlené převážně německým etnikem popsal zdejší „domácí průmysl“ Josef Blau (1872–1960).³⁰⁹

V období po 1. světové válce v nových politických a společenských podmínkách samostatného československého státu se badatelský zájem soustředil na Slovensko, kde tradiční kultura a lidová výroba byly živé a hrály důležitou roli v životě obyvatelstva, na rozdíl od industrializovaných českých zemí. Došlo k sjednocení legislativy vytvořením živnostenského zákona pro Slovensko a Podkarpatskou Rus. V meziválečné době působili na Slovensku Antonín Václavík (1891–1959) a Josef Vydra (1884–1959). Oba se zasloužili o odborné zpracování problematiky svým literárním dílem i praktickými kroky. Slovenský národohospodář **Peter Zaňko** analyzoval problematiku lidové výroby z hlediska ekonomického, jako formu zaměstnání a zdroj obživy. Součástí práce jsou definice používaných slovenských termínů, systematika a druhová různorodost výrob doplněná statistickými údaji k r. 1930, z nichž lze detailně poznat profil lidové výroby na Slovensku.³¹⁰ Český teoretik, ředitel pražského družstva Dorka **Theodor Pistorius** řešil organizační a legislativní otázky. Na základě cest do Norska a Švédska se snažil aplikovat severské zkušenosti na domácí poměry, což se podařilo realizovat až po II. světové válce.

Podrobný přehled etnografické literatury vydané k problematice lidové výroby od doby Národopisné výstavy přináší ve své *Příručce lidopisného pracovníka* (1936) Drahomíra Stránská.

Vývoj bádání po II. světové válce a založení ÚLUV

Založení Ústředí lidové a umělecké výroby v r. 1945 a jeho vzorkových dílen bylo provázáno publikačními aktivitami, které se snažily formulovat ideové zásady nové organizace a přiblížit její výrobní profil. Tyto myšlenky formuloval ing. **Vladimír Bouček** (1901–1985) v časopise *Věci a lidé*, který se orientoval na otázky průmyslového výtvarnictví, současnou bytovou a oděvní kulturu a možnosti využití tradiční lidové kultury.³¹¹ Také T. Pistorius, jako ministerský pracovník, řešil nově koncepční otázky lidové výroby v návaznosti na zahraniční zkušenosti.³¹² Podpora, které se lidové výrobě

307 WINTER, Z.: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v 14. a 15. století*. Praha 1906; WINTER, Z.: *Řemesla a živnosti 16. věku v Čechách*. Praha 1909.

308 ČENĚK ZÍBRŤ (1864–1932). Bibliografická příloha Národopisné revue č. 26. Sestavil M. Melzer. Strážnice 2012.

309 BLAU, J.: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst*, 2 sv. Prag 1917, 1918.

310 ZAŇKO, P.: *Domácka výroba najmä na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi*. Bratislava 1931.

311 BOUČEK, V.: Co a jak můžeme začlenit z tradiční lidové výroby do současného života. *Věci a lidé* 6, 1954, s. 6–86; BOUČEK, V.: O tradiční lidové výrobě a veřejné péči o ni. *Věci a lidé* 3, 1951–1952, s. 289–320; BOUČEK, V.: *Minulost a přítomnost lidové výroby v Gottwaldovském kraji*. Gottwaldov 1957; BOUČEK, V.: Rukodělná práce v moderní hmotné kultuře. *Umění a řemesla* 1958, s. 4–9; BOUČEK, V.: Výtvarník a lidová umělecká výroba. *Umění a řemesla* 1959, s. 46–52.

312 PISTORIUS, T.: *Lidová a umělecká výroba*. Praha 1946.

v poválečné době dostalo, měla ideologické pozadí. Jak se dovídáme ze sborníku *Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě* (1953), do nově budované kultury, národní formou a socialistickou obsahem, měla být organicky včleněna i tradiční umělecká výroba, ze které se za kapitalismu staly odvětví domácí výroby.³¹³

Vedle výrobní a komerční složky mělo Ústředí lidové umělecké výroby (ÚLUV) také dokumentační složku, která zajišťovala výzkum a publikování výsledků, jako jeden z předpokladů revitalizace rukodělných technologií. V oddělení byli zaměstnání vysokoškolsky vzdělaní etnografové, kteří podle své specializace prováděli terénní výzkumy na různých místech českých zemí. Vzniklá dokumentace se ukládala do archivu ÚLUV a výsledky byly publikovány formou monografií v ediční řadě „Technologie lidové výroby“ a odborných časopisech, které ÚLUV vydával. Starší periodikum *Věci a lidé* vycházelo v letech 1947–1954, novější *Umění a řemesla* od r. 1956.

První monografickou práci připravily Helena Šenfeldová a Arnoštka Eberhardová z oblasti přírodních pletiv,³¹⁴ další Jiřina Langhammerová o výročních výzdobných artefaktech³¹⁵ a Jaroslava Zastávková k problematice lidové výšivky.³¹⁶ Ještě na konci osmdesátých let vydala v této ediční řadě obsáhlou monografii o lidovém textilu Jitka Staňková, vědecká pracovnice Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, jejíž dílo dokumentuje spolupráci obou institucí.³¹⁷ Řadu koncepčních a materiálových prací publikoval J. Jančář.³¹⁸

V jubilejním roce 30. výročí svého založení ÚLUV vydal v několika jazykových mutacích reprezentativní publikaci *Lidová umělecká výroba* (1975),³¹⁹ která měla prezentovat umělecké a technologické krédo organizace a na konkrétních výrobcích ukázat profil produkce. V úvodní historiografické části je nastíněn obraz tradiční lidové výroby a umění v prostředí předindustriální vesnice a teoretické zásady, které ideově formovaly produkci ÚLUV. Vlastní výrobky jsou představeny formou katalogu.

Vedle etnografů zaměstnaných v ÚLUV se problematikou lidové výroby zabývali odborní a vědečtí pracovníci akademických ústavů a na vysokých školách. Vedle již zmíněné J. Staňkové to byl **Vladimír Scheufler** (1922–1995), přední československý teoretik lidové výroby a keramolog.³²⁰ Vedle celé řady časopiseckých článků a studií publikova-

313 HASALOVÁ, V.: Úvod. In: *Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě*. Praha 1953, s. 5–9.

314 EBERHARDOVÁ, A. – ŠENFELDOVÁ, H.: *Sláma a orobinec*. Uh. Hradiště 1970.

315 LANGHAMMEROVÁ, J.: *Zvykoslovné předměty*. Praha 1979.

316 ZASTÁVKOVÁ, J.: *Technologie stehů lidové výšivky*. Praha 1981.

317 STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989.

318 JANČÁŘ, J.: Lidová umělecká výroba v současnosti. *Národopisné aktuality* 17, 1980, s. 281–286; JANČÁŘ, J.: Lidová výroba a její vývojové proměny. *Slovenský národopis* 29, 1981, s. 112–122; JANČÁŘ, J.: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988; JANČÁŘ, J.: Co s rukodělnými tradicemi? *Národopisná revue* 3, 1993, s. 21–24; JANČÁŘ, J.: Tradice a současnost lidové rukodělné práce v České republice. *Národopisná revue* 9, 1999, s. 123–128; JANČÁŘ, J.: Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice. *Český lid* 91, 2004, s. 204–219.

319 RABAN, J. (ed.): *Lidová umělecká výroba*. Praha 1975.

320 *Vladimír Scheufler (1922–1995)*. Bibliografická příloha *Národopisné revue* č. 23. Sestavil M. Válka. Strážnice 2009.

ných v *Umění a řemeslech, Českém lidu* i jinde V. Scheufler zpracoval kapitolu o lidové výrobě do syntézy *Lidová kultura*, která byla vydána jako jeden ze svazků *Československé vlastivědy* (1968). Pouze část věnovanou lidovému textilu zpracovala J. Staňková. O další syntetický pohled na lidovou výrobu, ovšem jen na základě moravského materiálu, se pokusil **Josef Jančář**, pracovník ÚLUV a později ředitel Slováckého muzea v Uherském Hradišti. Jeho *Lidová rukodělná výroba na Moravě* (1988)³²¹ zahrnuje historiografický úvod a profil některých oblastí lidové umělecké výroby, v nichž zúročil své zkušenosti terénního pracovníka ÚLUV a předchozí publikační časopisecké aktivity.³²²

Jiný druh syntézy zpracoval V. Scheufler. Na základě statistických údajů konce 19. stol. vyhodnotil teritoriální rozšíření jednotlivých druhů lidové výroby podle použitého materiálu do druhého svazku *Etnografického atlasu* pod názvem *Domácká výroba v českých zemích* (1991).³²³ Vedle kartografické části je atlasové dílo provázeno obsáhlým komentářem, který zahrnuje jak souborné informace o výzkumu lidové výroby v českých zemích, tak údaje o regionálních formách výroby.

Spolu se základním výzkumem se někteří autoři věnovali popularizaci problematiky, jako tomu bylo v případě autorské dvojice **Miroslava Janotky** a **Karla Linharta**.³²⁴ Zaměřili se na řemesla, která sledují od středověkého období až po protoindustriální výroby, jako bylo uhlířství ad. Názornost výkladu se opírá o obrazovou výzdobu seriálového (komixového) charakteru. V obsáhlém seznamu použité literatury nechybí ani literatura etnografická.

Z historiků se touto problematikou zabýval v poválečné době Josef Janáček, ikonografické doklady shromáždila publikace *Homo faber* (1967) Václava Husy a kol., další poznatky lze z hlediska každodennosti a různých společenských vrstev hledat v *Dějinnách hmotné kultury*, jež vycházejí pod redakcí Josefa Petráně od r. 1985.

Po r. 1989 v souvislosti se zrušením ÚLUVu se uzavírá proud odborné literatury z produkce této instituce. Vydávání rukodělných řemeslných technologií se ujímají soukromá nakladatelství, jako je GRADA, která ve svém nakladatelském plánu má ediční řadu *Umění, kultura, řemesla*. V rámci ní vyšly publikace o košíkářství,³²⁵ kovářství,³²⁶ drátenictví³²⁷ ad., ovšem jen popularizačního charakteru.

Na základě svých terénních výzkumů z 50. let 20. stol. vydal etnograf zlínského muzea **Karel Pavlišťík** monografii o domácké výrobě dřevěného zemědělského nářadí, dopravních prostředků a domácího náčiní z oblasti Podřevnicka, v Hostýnských a Vizovických vrších.³²⁸ Dokumentační materiál shromáždil u posledních nositelů

321 JANČÁŘ, J.: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988.

322 Josef Jančář. Bibliografická příloha Národopisné revue č. 7. Strážnice 1996.

323 SCHEUFLER, V.: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2. Praha 1991.

324 JANOTKA, M. – LINHART, K.: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984; JANOTKA, M. – LINHART, K.: *Řemesla našich předků*. Praha 1987.

325 MARKOVÁ, G.: *Košíkářství*. Praha 2005.

326 FROLEC, I.: *Kovářství*. Praha 2004.

327 VONDRUŠKOVÁ, A.: *Drátenictví*. Praha 2002.

328 PAVLIŠTÍK, K.: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993.

domáckého zpracování dřeva před jeho zánikem, na základě kterého mohl proniknout k podstatě technologie a obsáhnout detailně celý výrobní profil uvedeného výrobního okruhu, jehož počátky souvisí s robotní povinností vyrábět šindel pro pozemkovou vrchnost. Dílo lze hodnotit jako kvalitní a dokumentačně neobyčejně obsažné.

Rekapitulovat současný stav etnografického bádání v oblasti lidové výroby a řemesel se pokusily dva semináře uspořádané Městským úřadem a Národopisnou společností ve spolupráci s dalšími organizacemi v západočeském Měčíně. Přednesené referáty byly publikovány v konferenčním sborníku³²⁹ a v *Národopisném věstníku* 2004.

Syntetizující údaje k problematice lidové výroby v českých zemích obsahuje kompendium *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (2007), které je výsledkem kolektivní práce etnografů z akademické i muzejní sféry a které završilo národopisnou etapu ve vývoji oboru a etablovalo českou etnologii na mezinárodním poli.³³⁰ Hesla z oboru lidové výroby zpracovali zejména V. Scheufler (terminologie, keramologie), J. Staňková (lidový textil), H. Šenfěldová (přírodní pletiva) a M. Válka (dřevo).

Na výzvy UNESCO k ochraně kulturního dědictví reagovalo Ministerstvo kultury ČR několika projekty, jejichž řešení postupně naplňoval Národní ústav lidové kultury ve Strážnici. Jeden z uvedených projektů dokumentoval rukodělné výrobní technologie a vedle videozáznamů zahrnuje skriptu s popisem technologie zasazené do širších historických souvislostí.³³¹ Vedle J. Jančáře se na jejich vzniku podíleli další autoři. Jiný projekt, *Nositelé tradice lidových řemesel*, umožňuje od r. 2007 ocenit lidové výrobce po splnění daných kritérií. Medailony oceněných přináší publikace redigovaná Martinem Šimšou.³³² Pramenný materiál ze svého archivu vydává Česká národopisná společnost.³³³

Literatura

DUDIK, Beda: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Mähren*. Brünn 1873; RIEGL, Alois: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Berlin 1894; BÜCHER, Karl: *Vznik národního hospodářství. Šest přednášek*. Praha 1897; WINTER, Zikmund: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v 14. a 15. století*. Praha 1906; WINTER, Zikmund: *Řemesla a živnosti 16. věku v Čechách*. Praha 1909; BLAU, Josef: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst*. 2 sv. Prag 1917, 1918; ZAŤKO, Peter: *Domácka výroba najmä na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi*. Bratislava 1931; PISTORIUS, Theodor: *Lidová a umělecká výroba*. Praha 1946; HASALOVÁ, Věra (ed.): *Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě*. Praha 1953; BOUČEK, Vladimír: *Minulost a při-*

329 TYKAL, R. (ed.): *Domácka výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000.

330 BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I–3*. Praha 2007.

331 *Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice*. Strážnice 1997 – dosud.

332 ŠIMŠA, M. (ed.): *Nositelé tradice lidových řemesel I*. Strážnice 2007.

333 DRÁPALA, D. (ed.): *Tradiční rukodělná výroba. Lidová kultura v pracích dopisovatelů České národopisné společnosti I*. Praha 2013.

tomnost lidové výroby v Gottwaldovském kraji. Gottwaldov 1957; RABAN, Josef (ed.): *Lidová umělecká výroba*. Praha 1975; JANOTKA, Miroslav – LINHART, Karel: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984; JANOTKA, Miroslav – LINHART, Karel: *Řemesla našich předků*. Praha 1987; JANČÁŘ, Josef: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988; SCHEUFLER, Vladimír: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2. Praha 1991; PAVLIŠTÍK, Karel: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993; MARTÍNEK, Zdeněk: *Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Praha 2000; BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 1. Biografická část*. Praha 2007; DRÁPALA, Daniel (ed.): *Tradiční rukodělná výroba. Lidová kultura v pracích dopisovatelů České národopisné společnosti I*. Praha 2013.

3. SNAHY O ZÁCHRANU TRADIČNÍCH TECHNOLOGIÍ A REVITALIZACI LIDOVÉ VÝROBY

Rozvoj průmyslu a strojové velkovýroby v 2. pol. 19. stol., jemuž rukodělná malovýroba nebyla schopna konkurovat, vedl k jejímu postupnému úpadku a zániku. Vzhledem k tomu, že tovární sériové výrobky postrádaly hodnoty rukodělné produkce, objevují se snahy o záchranu a obnovu nejdříve uměleckého řemesla a v návaznosti na to také domácké výroby. Tyto snahy vycházejí z anglického prostředí, kde industrializace započala a její důsledky se projeví nejdříve.

Jednou z forem revitalizace uměleckého řemesla bylo zakládání uměleckoprůmyslových muzeí a škol. První sbírky uměleckého řemesla se školou vznikají v Anglii (1852); ve středoevropském prostoru je založena první uměleckoprůmyslová škola ve Vídni v r. 1867, muzeum už r. 1864, nedlouho na to v Brně (1873) a v Praze (1885). Na podporu lidové výroby byl ve Vídni r. 1879 založen Školský ústav pro domácí průmysl, který měl pobočku v Praze zaměřenou na výuku učitelek krajkářství. Obdobné myšlenky vedly k budování odborných škol v regionech s koncentrací určitého druhu lidové výroby.³³⁴ Do konce 19. stol. působily ve všech živnostenských střediscích pokračovací školy a další školy lidového „průmyslu“. Vzdělávací poslání měly také různě zaměřené jednorázové kurzy.

K podpoře uměleckého řemesla a lidové výroby měly posloužit také výstavní akce od světových až po regionální a lokální. První **světová výstava** se uskutečnila v Londýně r. 1851, ale až na pařížské světové výstavě r. 1867 převládá komplexní pohled na život jednotlivých zemí, takže vedle umění se objevily také technické novinky a zemědělství; pro středoevropský prostor měla zásadní význam světová výstava ve Vídni r. 1873, kde byly prezentovány v rámci rakouské expozice české země, ale jen okrajově;³³⁵ samostatné expozice zaměřené na lidový oděv a výrobu se dostalo Moravě. Ve vydaném katalogu lze spatřovat jeden z prvních pokusů o odborné zpracování problematiky lidové výroby.³³⁶

Jiné ideové pozadí a konotace měly velké české výstavní podniky na konci 19. stol. **Všeobecná zemská jubilejní výstava** (1891) prezentovala hospodářský vzestup země po stu letech od výstavního podniku provázejícího korunovaci Leopolda II. (1791); nicméně velký společenský úspěch provázel českou chalupu, která zde byla postavena jako idealizovaný prototyp lidového obydlí podle plánů architekta Antonína Wiehla ve spolupráci s malířem a dokumentátorem Janem Prouskem. Chalupa byla výstavním pro-

334 Ve Valašském Meziříčí vzniká Umělecká škola dřevařská (1874), ve Frenštátě p. R. Odborná škola tkalovská (1882), v Morkovicích Odborná škola košíkářská (1888), v Rožnově p. R. Vyšivačská škola (1906), Malířská škola a dílna v Telči (1908). Viz JANČÁŘ, J.: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988, s. 32.

335 Vzhledem k bojkotování výstavy českou politickou reprezentací vystavena jen lidová výroba šumavská a krušnohorská, oblastí, kde žilo německy mluvící obyvatelstvo. K výstavě SCHEUFLER, V.: *Světová výstava ve Vídni v roce 1873 a počátky české etnografie*. In: *Počátky vědeckého národopisu a studium českého a slovenského lidového umění*. Olomouc 1983, nestr.

336 DUDIK, B.: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maehren*. Brünn 1873.

storem pro prezentaci lidového umění, které rezonovalo s dobovým národním cítěním vlastenecky orientované české společnosti.

Společenský úspěch „české chalupy“ inspiroval ředitele Národního divadla a staročeského politika Františka Adolfa Šubrtu k myšlence velké národopisné výstavy „československého“ kmenu, která by představila jeho vyspělou lidovou kulturu a sloužila k podpoře politických požadavků.³³⁷ Tzv. krajinské výstavy shromažďující materiál pro centrální akci v Praze přispěly k šíření vlasteneckého cítění a k upevňování národní identity. **Národopisná výstava československá** byla slavnostně otevřena 15. května 1895 a její jádro tvořila výstavní vesnice přibližující výrazné regionální typy lidových staveb českých zemí a zčásti také ze Slovenska. Lidová výroba se prezentovala v rámci jednotlivých objektů, artefakty uměleckého charakteru v oddílu Památky práce výtvarné (výšivka, krajka, malovaný nábytek, keramika) spolu se stylovou produkcí. Souborné pojednání o lidové výrobě do reprezentativního výstavního sborníku zpracoval Josef Kavka.³³⁸

Svérázové hnutí

Specifickou roli ve snahách o obrodu lidové výroby a řemeslných tradic sehrálo na přelomu 19. a 20. stol. tzv. svérázové hnutí. Vyrůstalo z několika ideových zdrojů. Jedním z nich bylo „objevení“ lidové výšivky a ornamentu v 80. letech 19. stol. Výstavy lidových výšivek se konaly na několika místech českých zemí a v gesci různých vlastenecky orientovaných pořadatelů: první výstava se uskutečnila v pražském Rudolfinu r. 1880, v Olomouci ji r. 1885 uspořádal Vlastenecký spolek musejní, další pražská výstava proběhla v r. 1887 a brněnská Vesna se připojila výstavou výšivek r. 1888.³³⁹ Zájem o výšivku a její estetické hodnoty směřoval jednak ke sběratelství a odbornému zpracování, na druhé straně ke snahám o její uplatnění v současné bytové a oděvní kultuře. Napomoci měly tištěné vzorníky obsahující překreslené výšivkové motivy z různých etnografických regionů českých zemí, které byly doplněny výzdobnými prvky z lidového nábytku a z dalších artefaktů lidové provenience. O moravskou výšivku se jako první opřela Berta Sojková³⁴⁰ a po ní s velkým úspěchem Madlena Wanklová³⁴¹; z moravského a uhersko-slovenského materiálu vycházel Ondřej Pisch,³⁴² ale vznikla i díla s motivikou celonárodní.³⁴³

337 BROUČEK, S.: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; BROUČEK, S. a kol.: *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*. Praha 1995.

338 KAVKA, J.: Zaměstnání lidu. In: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Praha [1897], s. 207–214.

339 HORÁK, J.: Národopis československý. Přehledný nástin. In: *Československá vlastivěda II. Člověk*. Praha 1933, s. 396–395.

340 SOJKOVÁ, B.: *Vzory vyšívání lidu slovanského na Moravě*. Olomouc 1886.

341 WANKLOVÁ, M.: *Moravské ornamenty I–III*. Olomouc 1889–1891.

342 PISCH, O.: *Sbírka předloh moravského ornamentu*. Kroměříž 1895; PISCH, O.: *Moravský ornament*. Přerov 1896; PISCH, O.: *Ukázky ornamentiky moravské a uhersko-slovenské*. Přerov 1901; PISCH, O.: *Sbírka předloh moravského a uhersko-slovenského ornamentu*. Olomouc 1902.

343 WEICHET, E.: *Prvky našeho svérázu. Sbírka základních motivů lidové ornamentiky československé*. Praha 1919.

Svérázové hnutí konce 19. stol. vyrůstalo z přesvědčení, že lidové umění, zejména lidový ornament je jediným zdrojem národní specifičnosti – **národního svérázu**. Jeho formování napomáhala také společenská situace přelomu 19. a 20. stol. a vznik secese, která se snažila o vlastní umělecký výraz a o odklon od historických slohů a jejich kopírování. Usilovala o univerzálnost a propojení volného a užitého umění i architektury do jednoho konzistentního stylu. Mezi její znaky náležel dekorativismus a ornamentálnost s využitím přírodních motivů, ale někteří tvůrci se inspirovali i lidovým uměním. Dekorativismus secese se stal jedním ze zdrojů svérázu.

Vůdčí osobností svérázového hnutí byla **Renáta Tyršová** (1854–1937).³⁴⁴ V rámci své veřejné a literární činnosti se začala zajímat o lidové umění, stala se členkou výboru pro šíření národního vyšívání ustaveného r. 1888 z podnětu Umělecké besedy a působila v dozorčích radách dívčích škol jako školní inspektorka pro ruční práce. Silné národní cítění formované rodinným prostředím dokládá při vzpomínce na arch. Jana Koulu (1855–1919), svého blízkého spolupracovníka: „Vyšli jsme s profesorem Koulou z toho pokolení, které na jaře svého života bylo účastno své doby kouzelného rašení národního duchu, kterýmž jsou naplněna šedesátá léta minulého století. Dojmy z mládí nás ukovaly v tuhé nacionalisty ba skoro národní šovény. Byli jsme a jsme nacionalisty i ve věcech umění.“³⁴⁵

I když se R. Tyršová pohybovala v rovině teoretické a otázkami vlastní výroby se nezabývala, její aktivity vedly k nekritickému přeceňování lidové kultury a umění a v konečné fázi ke kýčovitým výrobkům vyzdobeným hypertrofovaným pestrým lidovým ornamentem. Protože si byla vědoma, že se situaci nepodařilo zvládnout, snažila se přednáškami a články vysvětlovat svá stanoviska. Varovala před běžným přenášením vzorů z materiálu na materiál: „Sáhlo se tedy do bohaté zásoby jablíček a karafiátů, růžic, tulipánků, točenek a srdíček na výšivkách se vyskytující, vybral se motivek ze slovácké zástěry, jiný z jihočeské pleny a jiný z hanácké úvodnice, upravilo se to trochu a překreslilo, dalo se tomu libovolné barvy a výrobku takto zdobenému dalo se označení „národního nábytku.“³⁴⁶

Přes kritiku pro špatné praktické výsledky a po určitém útlumu po odeznění Národopisné výstavy další vzestup zájmu o lidové tradice zaznamenáváme v době národního ohrožení po vypuknutí 1. světové války. R. 1915 byla z iniciativy R. Tyršové uspořádána výstava svérázu v pražském Obecním domě. Vedle výšivkových aplikací byly prezentovány módní oděvy s použitím lidových prvků ve střihu nebo v druhu oděvu. Ovšem v otázce masového zavedení české módy byla Tyršová pesimistická.

Už v nových společenských podmínkách první Československé republiky vydala

344 Jako dcera Jindřich Fügnera, prvního starosty Sokola, získala slušné vzdělání, které doplňovala cestami. Provdala se za Miroslava Tyrše, profesora dějin umění na UK Praha. Za své aktivity obdržela 1931 čestný doktorát UK. Viz ŠENFELDOVÁ, H.: Počátky studia lidového umění jako zdroje pro soudobé využití (R. Tyršová). In: *Počátky vědeckého národopisu a studium českého a slovenského lidového umění*. Olomouc 1983, nestr.

345 Tamtéž, nestr.

346 TYRŠOVÁ, R.: O praktickém použití lidového ornamentu českého III. Nábytek ve slohu národním. *Český lid* 8, 1899, s. 81–84.

spolu s Amalií Kožmínovou publikaci *Svéráz v zemích československých. Čechy* (1921), kde vedle popisu českých krojů rekapituluje snahy využít lidového umění v národní kultuře 19. stol. K hodnocení své generace uvedla: „Jsem si toho dobře vědoma, že se ve snaze po zachování staré selské tradice u nás zavádělo dost nevkusnosti a provedla se [...] leccjaká nejapnost. Ale je však pro naše poměry charakteristické, že značná část veřejného mínění právě tyto nejapnosti a nevkusnosti připisovala ochotně na účet celého snažení, kdežto horší triviálnosti a hříchy proti zdravému vkusu, k nám donesené módou z ciziny, prošly bez odsudku. [...] Když chceme před cizinou vystoupiti s něčím nápadně naším a svým, že sáhneme vždy zase k lidovému umění.“³⁴⁷

Problémy, které R. Tyršová a její spolupracovníci Jan Koula, Soběslav Pinkas, Jan Prousek museli řešit, zůstaly otevřené pro jejich následovníky. V podmínkách samostatného čsl. státu nastoupil moderní evropský životní styl, nicméně snahy po zdůrazňování národního cítění se znovu objevují v době protektorátu, v době národního ohrožení. Kritický postoj ke všem svérázovým snahám zaujal po druhé světové válce výtvarný teoretik a umělecký kritik Josef Vydra,³⁴⁸ nověji tyto otázky sledoval v souvislosti s výtvarným folklorismem Richard Jeřábek.³⁴⁹ Komplexní zhodnocení díla R. Tyršové provedla pražská etnoložka Irena Štěpánová.³⁵⁰

Novodobá podpora lidové výroby

Už v době před 1. světovou válkou vznikají výrobní a komerční organizace, které se snaží naplňovat cíle záchrany uměleckého řemesla a lidové výroby moderními zásadami oproštěnými od svérázového pojetí. Objevuje se proud uměleckoprůmyslového výtvarnictví a autorská umělecká tvorba. Mezi prvními organizacemi řídicími se uvedenými moderními zásadami byl **Artěl**, který se představil na výstavě Obchodní a živnostenské komory v Praze r. 1908. Jeho program „umění pro každodenní život“ zpracoval umělecký historik Václav V. Štech. Na uvedené zásady navázal Jan Kotěra a jeho žák Pavel Janák založením **Svazu českého díla** (1914), který sehrál ve vývoji českého užitého umění i lidové výroby důležitou roli. Mezi inspirační zdroje náleželo lidové výtvarné umění, odmítl historismus, secesi i svéráz. Vedle uvedených špičkových organizací vznikají další, které tak vysoké umělecké záměry nesledovaly, jako byla od r. 1909 Moravská ústředna pro lidový průmysl nebo malírny, které vznikly v Telči a Kyjově či Sdružení uměleckého průmyslu, kde se objevuje svérázová produkce. Zvyšovat kvalitu rukodělné výroby měly různé kurzy, jako např. v r. 1914 konané kurzy keramický a tkalcovský v Hodoníně při Domě umění. Snaha zřídit zde uměleckoprůmyslovou školu nebyla úspěšná.

347 TYRŠOVÁ, R.: Kroužek „České chalupy“ na Jubilejní výstavě roku 1891. *Český lid* 25, 1925, s. 8.

348 VYDRA, J.: Svéráz – letoráz – nehoráz. Tři doby a tři druhy svérázu. *Věci a lidé* 4, 1952–1953, s. 404–455.

349 JEŘÁBEK, R.: Český výtvarný folklorismus slovem a obrazem. In: *Lidové umění a dnešek*. Brno 1977, s. 87–91.

350 ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Renáta Tyršová*. Praha – Litomyšl 2005.

V meziválečné době se zájem soustředil na Slovensko, kde byl ustaven Komisariát pro ochranu památek, jehož předsedou se stal Dušan Jurkovič; zde pracující J. Vydra řešil otázky koncepční a A. Václavík budoval dokumentační základnu a spolupracoval se slovenskými muzei a vytvořil nové expozice Slovenského národního muzea v Martině. Vydra založil jednu z prvních revue pro užité umění *Náš směr*. Válečná doba a nedostatek materiálu v době protektorátu vedly k vytváření výrobních družstev. Např. v Uherském Hradišti vedení družstva SLUM (Slovácké lidové umění) usilovalo o vytvoření sdružení, jehož členy by se staly kromě Slovače ostatní družstva na jižní Moravě. Podobné postavení mělo pražské družstvo Dorka.

Založení Ústředí lidové a umělecké výroby

Spoluprací Svazu českého díla, družstva Dorka a hradištského SLUMu byl zkoncipován návrh na obnovu a další rozvoj lidové umělecké výroby, který byl uzákoněn dekretem prezidenta E. Beneše č. 110 z r. 1945. Byla vytvořena legislativní platforma pro novodobý vývoj tradiční rukodělné výroby v poválečném Československu. Členy nově zřizovaného Ústředí lidové a umělecké výroby se měli stát všechna dosavadní družstva a jednotlivci, kteří měli předpoklad pro některý obor lidové nebo řemeslné výroby. Vedle tzv. vzorkových dílen v Uherském Hradišti, jejichž vedoucím se stal ing. **Vladimír Bouček** (1901–1985), bývalý profesor Školy umění ve Zlíně orientovaný na průmyslové výtvarnictví a design, byla rozpracována koncepce nové organizace, která počítala s veřejnou péčí o lidovou výrobu, soukromým podnikáním a dobrovolnou účastí v nové celostátní organizaci zajišťující poradenské služby.³⁵¹ Ing. V. Bouček se snažil výrobu oprostít od úzce lokálních vazeb a základní hodnoty při obnově lidové výroby spatřoval v technologické kázní a materiálové pravdivosti. Na těchto základech bylo možné začlenit tradiční lidové výrobky do kontextu soudobé hmotné kultury. Uvedené zásady, uplatňované při budování nové organizace lidové umělecké výroby, publikoval ve svých časopiseckých pracích³⁵² i samostatně.³⁵³

ÚLUV a jeho vzorkové dílny začaly s výzkumem a dokumentací starých rukodělných technologií. Ukázalo se, že nelze mechanicky přebírat celek lidové výroby z minulosti, protože se změnilы společenské podmínky vyžadující si korelace funkční i morfologické. Cesta byla spatřována ve spolupráci s výtvarníky, kteří znali širší historické souvislosti i současné trendy průmyslového designu.

Na změnu politického systému v Československu po únoru 1948 a následnou socializaci veškerého podnikání musela reagovat i oblast lidové výroby, protože plány postavené na drobném, soukromém podnikání nešlo realizovat. Od volného členství českých a moravských družstev se vytváří centralizovaná organizace v rámci Ústřední rady družstev. Nová legislativní úprava vycházející ze změněných společenských pod-

351 BOUČEK, V.: O tradiční lidové výrobě a veřejné péči o ni. *Věci a lidé* 3, 1951–1952, s. 289–320.

352 BOUČEK, V.: Rukodělná práce v moderní hmotné kultuře. *Umění a řemesla* 1958, s. 4–9; BOUČEK, V.: Výtvarník a lidová umělecká výroba. *Umění a řemesla* 1958, s. 46–52.

353 BOUČEK, V.: *Minulost a přítomnost lidové výroby v Gottwaldovském kraji*. Gottwaldov 1957.

mínek byla včleněna do zákona 56/1957, na základě kterého bylo vytvořeno nové **Ústředí lidové umělecké výroby** (ÚLUV) a samostatná organizace sanující oblast uměleckého řemesla. Zákon definoval lidovou uměleckou výrobu jako: „*Zhotovování užitných umělecky zpracovávaných předmětů převážně z přírodních materiálů pracovníky, kteří při své tvůrčí práci pokračují v lidové umělecké tradici a naplňují při ní zkušenosti rukodělné výroby minulosti.*“

Hlavním úkolem nově zřizovaného ÚLUV bylo vedle základní výrobní a komerční činnosti provádět výzkum a dokumentaci, vyhledávat nové pracovníky, vychovávat dorost a zajišťovat propagaci výstavami a publikační činností. Vzniká samostatná hospodářská jednotka podřízená Ministerstvu kultury se třemi oblastními středisky v Uherském Hradišti, Brně a v Praze. V Uh. Hradišti vznikly dílny pro práci se dřevem a pro keramiku,³⁵⁴ součástí byla i dílna na výrobu modrotisku ve Strážnici, košíkářská dílna v Morkovicích, dílny na zpracování slámy v Lipové na Drahanské vrchovině a výrobci zpracovávající orobinec v Blatnici a Brumovicích. Brněnské středisko se specializovalo na textil a perleť.³⁵⁵

Prodej výrobků probíhal v síti prodejen „Krásná jizba“ na různých místech České republiky (Praha, Brno, Uh. Hradiště). Drobné výrobky, jako kraslice nebo slaměné výrobky, se vykupovaly přímo od výrobců, kteří nebyli pracovníky ÚLUV, ale převážná část nabízeného sortimentu byla dílem zaměstnanců organizace, kteří se profesionalizovali a po prověření se stali **mistry lidové umělecké výroby**. Výrobky vznikaly v součinnosti školeného výtvarníka a výrobce a před zařazením do prodeje byly posouzeny uměleckou komisí ÚLUV, složenou ze školených etnografů, výtvarníků a výrobců.

Ústřední periodikum ÚLUV neslo od r. 1956 název *Umění a řemesla*, kdy nahradilo starší časopis *Věci a lidé*. Vedle publikování historického materiálu časopis prezentoval také současnou produkci domácí a postupně také zahraniční. V r. 1975 ke třicátému výročí svého založení vydal ÚLUV reprezentační publikaci v několika jazykových mutacích, kde shrnuje výsledky své činnosti. V úvodní stati Josef Raban vedle historické pasáže o situaci lidové výroby v 19. stol. zdůvodňuje řešení přijaté v r. 1945 a pak 1957. Úkolem jednotné organizace s celostátní působností řízené Ministerstvem kultury bylo pečovat o správné ideové zaměření a vysokou úroveň práce lidových uměleckých výrobců spolu s výzkumnou, dokumentační, výrobní prodejní a propagační činností. Podle charakteru výrobků došlo v ÚLUV k rozdělení produkce do 4 základních vývojových stupňů: 1) Původní výroba pro původní spotřebu (krojové součásti); 2) Původní výroba pro rozšířenou spotřebu (modrotisk, zvykoslovné předměty); 3) Upravená výroba pro rozšířenou spotřebu (vyšívavý bytový textil, zdobené výrobky ze dřeva); 4) Proměněná výroba pro rozšířenou spotřebu (batika, nábytek), konstatuje J. Raban v *České lidové umělecké výrobě* (1975).

354 Členy střediska stali hrnčíři E. Ebr z Vřesovic, V. Vlček z Buchlovic a K. Hauser z Valašského Meziříčí.

355 Dílny na ruční tkaní se nacházely ve Strmilově a na Horňácku v Kuželově. Perleťářská dílna pracovala v jižních Čechách (Žirovnice).

Úpravy a proměny vyžadovaly podle J. Rabana citlivost, experiment kvalifikovaných výtvarníků, kolektivní posuzování. Ve vztahu umění a výroby byla podstatná funkce a umělecká forma byla druhotná, protože dekor a ornament není pro lidovou výrobu podstatný; tím je přírodní materiál, poctivá technologie, harmonie, rytmus a barevnost. Regionální výzdobné typy se nekopírovaly, ale nové varianty vycházely ze základních tvarů.

Pro J. Jančáře je lidová výroba součástí našich kulturních a národní tradic. Rukodělné technologie jsou v podstatě historicky ukončeným jevem, jehož některé složky se podařilo převést do současnosti. Současné využívání principů lidové výroby J. Jančář chápe jako sebeobranu před jednostranností průmyslové civilizace.³⁵⁶

Politické a společenské změny, které přinesl r. 1989, zasáhly celou českou společnost. Možnost soukromého podnikání a nedostatek finančních prostředků vedly Ministerstvo kultury na počátku 90. let 20. stol. k postupnému zrušení ÚLUV, i když byly předkládány různé projekty k jeho záchraně a udržení se změněným posláním, jak tomu bylo v sousedních zemích.³⁵⁷ Dokumentační fondy ÚLUV byly předány do Národopisného oddělení Národního muzea v Praze (z Čech) a do Valašského muzea v přírodě (z Moravy a Slezska). Podpora rukodělné výroby nabyla v české republice nových forem, které jsou nastíněny v 8. kapitole.

Literatura

TYRŠOVÁ, Renáta – KOŽMÍNOVÁ, Amalie: *Svéráz v zemích československých (Čechy)*. Plzeň 1921; VYDRA, Josef: *Svéráz – letoráz – nehoráz. Tři doby a tři druhy svérazu. Věci a lidé 4, 1952–1953, s. 404–455; BOUČEK, Vladimír: *Minulost a přítomnost lidové výroby v Gottwaldovském kraji*. Gottwaldov 1957; STANO, Pavol: *Ľudová umelecká výroba na Slovensku. (Vývoj záujmu, výskyt, súčasný stav) 1–3. Slovenský národopis 18, 1970, s. 323–365; 18, 1970, s. 503–551; 19, 1971, s. 83–148; BROUČEK, Stanislav: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; JANČÁŘ, Josef: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988; BROUČEK, Stanislav a kol.: *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*. Praha 1995; PECHOVÁ, Jarmila: *Vývoj tradičních řemesel a péče o ně ve 20. století. Folia ethnographica 38, 2004, s. 37–52; ŠTĚPÁNOVÁ, Irena: *Renáta Tyršová*. Praha – Litomyšl 2005; ŠIMŠA, Martin: *Nositelé tradice lidových řemesel I*. Strážnice 2007; ŽIŽKOVÁ, Lenka: *Slavné počátky a neslavné konce Krásné jizby a Ústředí lidové umělecké výroby. Národopisná revue 18, 2008, s. 127–134; KALINOVÁ, Alena: *Svérázový ornament a jeho uplatnění. Folia ethnographica 45, 2011, s. 101–118.*****

356 JANČÁŘ, J.: *Lidová rukodělná výroba na Moravě*. Strážnice 1988.

357 MINAŘÍKOVÁ, B.: *Gól do vlastní branky. Umění a řemesla 1998, č. 3, s. 65–67; ŽIŽKOVÁ, L.: *Slavné počátky a neslavné konce Krásné jizby a Ústředí lidové umělecké výroby. Národopisná revue 18, 2008, s. 127–134.**

4. PŘÍRODNÍ PLETIVA (SLÁMA, LÝKO, RÁKOS, LOUBEK, PROUTÍ)

Splétání rostlinných materiálů patří k nejstarším dovednostem člověka. Je rozšířeno ve všech kulturách po celém světě, ale vzhledem k malé životnosti materiálů postrádáme dostatek dokladů pro raná období lidských dějin. Jako tradiční splétané materiály jsou uváděny rákos, sítina a různé čeledi vodních a bahenních rostlin, dále kořínky stromů, lýko, proutí; mezi mladší materiál řadíme slámu, jejíž použití je vázáno na vypěstování dlouhého stébla. Splétání přírodních pletiv mělo formu domácí a domácí práce; jen v případě košíkářství se jednalo o produkci řemeslnickou (živnost).

I když se ke splétání používaly různé suroviny přírodního původu, společná je technologie pletení, tj. spojování materiálu pomocí jeho ohýbání. Rozeznáváme techniky: 1) Copánková (pletení šňůr a jejich následné sešívání do výrobku); 2) Spirálová (obtáčení materiálu ze středu dna do požadovaného tvaru nádoby); 3) Křížová (propletání materiálu v pravém úhlu jako v tkanině).³⁵⁸

Sláma

Sláma jako pletařský materiál má sice dobré izolační vlastnosti, ale je křehká a láme se, proto se musela oplést jiným pevnějším materiálem. Její široké užití v tradiční kultuře dokumentují různorodé slaměné výrobky, které sloužily k mnoha účelům: povřísla na vázání obilí, došky jako střešní krytina, ošatky na chleba, nádoby na ukládání různých komodit, zvykoslovné předměty, dekor provedený slaměnou intarzií. Široká spotřeba slaměných výrobků vedla k tomu, že zpracování slámy se v některých lokalitách stává specializovanou nebo sezónní prací zajišťovanou mnoha domácími pracovníky.

Mezi důležitá výrobní střediska v jižních Čechách náležela Nová Ves u Klikova, kde se pletly ošatky na chleba opletené borovicovými loubky. Z moravských středisek nelze opomenout obec Zastávku na severu Drahanské vrchoviny, kde se produkovaly slaměnky opletené lýkem. Jinak orientované bylo další výrobní středisko na Drahanské vrchovině v Brodce u Konice a okolních vesnicích (Skřípov, Runářov). Zpracování slámy se zde provádělo copánkovou technikou, již podle tradice přinesli vysloužilci z Itálie. Nejdéle se produkce udržela v Lipové, kde ji po II. svět. válce převzal ÚLUV.³⁵⁹ Jihomoravská výrobní střediska byla lokalizována na úpatí Chřibů, do vesnic Věteřov a Uhřice u Kyjova. Šlo o sezónní práci zedníků, stejně jako v Březové u Zlína.

Základním materiálem byla žitná sláma, která dorůstala nejdelších stébel. Musela být ale ručně vymláčená, aby nedošlo k jejímu polámání. Domáctí výrobci ji získávali z vlastní sklizně nebo za ni dodavatelům platili hotovými výrobky. Vzhledem k tomu, že se jedná o materiál, který se láme, proto se musel zpevňovat opletáním pevnějším

358 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Słowian I*. Kraków 1929, s. 315–318.

359 VÁLKA, M.: Zpracování přírodních pletiv v Lipové a okolí. In: *Lidová kultura a nářečí na Boskovicku*. Boskovice 2009, s. 86–89.

materiálem (štípaný vrbový prut, lýko, loubek), který byl z místních zdrojů. Různé techniky zpracování výrobků ze slámy³⁶⁰ lze rozdělit: **1) Vázání**, kterým byla připravována povřísla ad hoc přímo na poli nebo do zásoby přes zimu v hospodářství. Do této kategorie náleží i slaměná krytina, došky (*hlaváče, záklasňáky, hřebenové došky*) vyráběné hospodáři nebo specializovanými doškáři; běžně používaná krytina dožívá v meziválečné době; **2) Pletení ze svazku** slámy, tzv. spirálová technika se prováděla pomocí kožené manžety. Sláma byla oplétána štípaným vrbovým prutem, zarovnaným a zbaveným vnitřní dřeviny nebo lipovým lýkem získaným na jaře z mladých lípek. Z pásů kůry, dlouhých 2 až 3 m a širokých 10 cm, se doma pomocí nože oddělilo lýko. Usušené lýko se před prací máčelo ve vodě. V zimě se kmeny lip musely nejdříve napařit v peci. V některých regionech se k oplétání slámy používal loubek ze smrkového kořínku (Českomoravská vrchovina, Chodsko) nebo z borového dřeva (Nová Ves u Klikova). Výrobky ze slámy zhotovené spirálovou technikou byly různorodé. Základním tvarem byly ošatka (*slaměnka, okřín*) na kynutí chlebového těsta, slaměné misky na vařené brambory, velké zásobnice na zrní, mouku, peří, sušené ovoce. Měly různý tvar (kulovité, baňaté, válcovité), nesly odlišné regionální názvy (*baňa, kubaňa, kůš*) a místo jejich uložení bylo na půdě, sýpce či v suché komoře.³⁶¹ Touto technikou se pletly také míry na obilí (čtvrť), včelí úly, husí hnízda, víka na díže, vědra na vodu, která uvnitř vysmolená sloužila k výzbroji hasičů. Jako doplněk ženského i mužského oděvu sloužily slaměné klobouky, kabely podlouhlého či válcovitého tvaru (*klebetník, sotůrek*); **3) Pletení ze stébla slámy** dalo vzniknout dutým prostorovým pletencům hruškovitého či jiného tvaru (jehly, krychle); plošné pletence měly strukturu pavučiny. Jiné prostorové tvary se vytvářely ze slaměných řetězců navlečených na niti (*muší ráj*). Do této skupiny náleží také obřadní předměty, jako dožínkové věnce, víchy k označení volného prodeje vína či vlastnického práva, ozdoby na koně k obřadním příležitostem; **4) Copánková technika** byla charakteristická pro Dražanskou vrchovinu, kam ji podle tradice měli přinést po pol. 19. stol. vojenští vysloužilci z Itálie. Nastříhaný slaměný materiál se splétal do copánků (*šňůr*) z 5, 7, 9, stébel od spodního konce copánku. Různou technikou pletení bylo možno vytvářet vzorování a doplňováním stébel vznikala nekonečná šňůra. Začištěné šňůry se lisovaly dřevěným válečkem a sešíváním na formách se vytvářely tašky, klobouky a další výrobky³⁶²; **5) Polepování slámou** představuje dekorativní techniku označovanou jako slaměná intarzie. Očištěná stébla se rozřízla, nastříhala na různé tvary (čtverečky, trojúhelníky, kosočtverce) a z nich se sestavoval ornament. Slámu bylo možno barvit, nebo použít materiál s odlišnou barevností (žito, oves). Touto technikou se zdobily velikonoční kraslice, ale také modlitební knížky, kazety a dózy i nábytek jako koutní skříňky nebo police na nádobí.

360 EBERHARDOVÁ, A. – ŠENFELDOVÁ, H.: *Sláma a orobinec*. Uh. Hradiště 1970.

361 JERÁBEK, R.: Pletené obilní nádoby na Valašsku. In: *Historický sborník* 1956, s. 77–81.

362 SEKANINA, F.: Vznik a rozvoj domácího slaměného a lýkového průmyslu v Lipové. *Věci a lidé* 2, 1949–1950, s. 68–79; ŠENFELDOVÁ, H.: Domácká výroba ze slámy na Dražanské vysočině. *Národopisný věstník* XXI (63), 2004, s. 114–120.

Orobinec

Orobinec (*palach, šáchor, rákos*) je bažinatá víceletá rostlina rostoucí v mělkých vodách rybníků, mrtvých ramen řek a v močálech, která k růstu potřebuje teplé slunné léto. Sklízí se na podzim za vysokého stavu vody, kdy se vyžíná srpem pod hladinou a shání se ke břehu. Za nízkého stavu vody nebo na vypuštěných rybnících se vynášá v otepích na břeh. V zimě je možno žnout orobinec i strojově, ale nejhodnotnější část rostliny zůstává pod ledem nevyužita.

Nažnutý orobinec se na břehu vysuší a transportuje do dílny. Ke zpracování se hodí pouze lodyha dlouhá cca 70–110 cm. Skládá se z jádra a listových obalů (*šupek*); nejhodnotnější jsou vnitřní listy a jádro. Z materiálu se řežou nožem dva až tři podélné proužky, které se splétají. Z hlediska technologie rozlišujeme: **1) Práce ze stvolu**, kdy základním výrobkem je rohož (podložka) s plátňovou strukturou. Na formě je možno uplést i kabelu; **2) Práce z úpletu** vzniká spletením několika pramenů do copánku (*lelík, žilka*). Výrobky pak vznikají, stejně jako u slámy, sešitím v ruce či na formě. Tradičním výrobkem je sotůrek (*klebetník*) nebo taška.³⁶³

Hlavním výrobním střediskem zpracování orobince v Čechách byl **Bakov nad Jizerou** s dostatkem místní suroviny. Znalosti pletení se dostaly do Bakova prostřednictvím kapucinského kláštera v nedalekém Mnichově Hradišti. Výrobní sortiment zahrnoval torby, rohože, bačkory. Vedle odbytu zboží v tuzemsku se vyváželo také do zahraničí, do Itálie, Francie, Dánska, Holandska, USA, Německa. Na počátku 20. stol. výrobu provozovalo na 1800 osob. V r. 1953 výrobu převzal místní průmyslový kombinát. Nepříznivé sociální poměry v **Lomnici nad Popelkou** řešila obec r. 1912 zavedením výroby po vzoru Bakova n. J. Výrobní profil byl obdobný. Naopak starší tradice mělo zpracování orobince v **Brumovicích** na jižní Moravě, kde výrobu zavedli už za napoleonských válek. Jako sezónní práce v zimě se specializovala na pletení sotůrků prodávaných podomním obchodem. Výrobu organizovala také Moravská ústředna, od r. 1954 ÚLUV. V dalším jihomoravském výrobním středisku, v **Blatnici** jsou počátky zpracování orobince spojeny s pletařským kurzem v r. 1913. Surovina se musela ale dovážet. Sortiment zahrnoval rohože a kabely, které podomním obchodem směřovaly na Znojensko a západní Moravu. Po 2. světové válce došlo k výraznému poklesu produkce, mnohde výroba zanikla. Udrzuje se díky ÚLUV a družstvům. Tradiční výroby ztratily funkci se změnou zemědělského hospodaření, proto snaha o uplatnění v soudobé bytové kultuře vede k inovacím produkce.

Loubek

Pružný pásek (proužek) dřeva vyštípnutý z kmene, prutu, větve nebo kořene se užíval jako pletařský materiál v horských regionech, kde se nedalo vypěstovat kvalitní vrbové proutí. Užíval se v severních a západních Čechách (Chodsko, Staňkovsko, Pošumaví, Sušicko), na Českomoravské vrchovině (Studnice u Hlinska), na východní Moravě

363 EBERHARDOVÁ, A. – ŠENFELDOVÁ, H.: *Sláma a orobinec*. Uh. Hradiště 1970, s. 47–59.

(Jasenná, Lutonina a Ublo na Valašsku) a ve Slezsku (Jablunkovsko). Pletení z loubků je doloženo i z jiných středoevropských zemí (Slovensko, Německo, Lužice, Polsko), nebo v Rumunsku a na Balkáně.³⁶⁴

Zpracování loubku byla výroba specializovaná, vyžadující praxi, ale měla vždy jen formu domácí práce a nikoliv řemeslnou. Prodej si zajišťoval sám výrobce podomním obchodem; ve větších střediscích fungoval systém překupníků. Výrobci se rekrutovali z řad drobných rolníků, bezzemků, zedníků a jako forma sezónní práce pletení z loubků zaniklo po r. 1945, kdy se objevily nové možnosti výdělků v průmyslu. Výroba se udržela jen v okolí Suchdola nad Lužnicí a v dílnách ULUV.

Pletařský materiál opět vycházel z místních podmínek. Rozlišovaly se loubky: 1) Osnovní udržující tvar, proto silnější, pevné, ale pružné (*žebra, šíny, osnovy*); 2) Zaplétací sloužící k vlastnímu pletení; musely být vláčné, ohebné, odolné proti praskání (*kořínky, špánky, lubce, lyka*). Z hlediska použitého materiálu rozlišujeme: **1) Loupané loubky**, které byly nejtvárnější ze smrkových kořínků, protože se daly jemně loupát a ohýbat i do smyček, proto se užívaly jako zaplétací. Dobývaly se po celý rok vyjma zimy, nejlépe na mytínách a okrajích lesa, kde rostly dlouhé kořeny. Kořen se vykopal 1 až 2 m od kmene motykou, přesekl se nebo přezel pilkou a pak se pomocí motyky vytahoval ze země. Vykopané kořínky se svázaly do otýpek a doma ještě čerstvé loupaly na loubky.³⁶⁵ Loupání se provádělo ručně: kořínek se na širším konci nařízl a pak se v prstech obě poloviny oddělovaly. Dalším dělením se získal loubek potřebné síly. Okraje se očistily nožem, zarovnal a naloupané loubky se uložily do zásoby; před vlastním pletením se namočily ve vodě, aby zvláčněly. Kořínkové loubky měly výtečné vlastnosti, ale obtížně se dobývaly. Protože se ničily lesní kultury, výrobci museli jezdit do vzdálených míst; **2) Štípané loubky** z jehličnatých stromů (borovice, smrk, jedle) se užívaly jak osnovní, tak také jako zaplétací, a to např. v Krchlebech (Staňkovsko), Pošumaví a v jižních Čechách. Špalek mokrého borovicového dřeva se štípal pomocí palice a klínu na díly v šířce loubku, jádro se odstranilo a ze zbytku se štípaly loubky. Podobně se užívalo dřevo jedlové a smrkové; na štípané loubky z listnatých stromů (dub, javor, bříza, akát, vrba) bylo třeba dřevo před loupáním napařit v peci a pak ihned zpracovat, což se dělo sousedskou výpomocí. V Jasenné (Zlínsko) se loubky ještě barvily ve vodě s příměsí železa, které reagovalo na tříslo v dubu a loubek získal modročernou barvu. Užití štípaných loubků z prutů a slabších větví lísky, jívy, osiky, šípku je doloženo z Pošumaví a z jižních Čech.

Základním výrobkem z loubků byla **opálka** kulatého i oválného tvaru, zhotovovaná ve třech velikostech. Sloužila k přenášení sypkých materiálů, zejména krmiva pro koně. Kulaté loubkové košíky na brambory se pletly na Vysočině. Dalším běžným výrobkem z loubku bylo *rešeto*, síto k hrubému čištění obilí. Tvar mělo kulatý nebo

364 VYDRA, J.: Kořínky stromů jako lidový pletařský materiál. *Československá ethnografie* 4, 1956, s. 271–275.

365 Neloupané loubky se užívaly na Těšínsku, ale výrobky nejsou vzhledné.

hranatý s držadlem; z loubku byl plášť i výplet. Velké koše (*ouhrabečný, travní*) různé velikosti náležely k běžně vyráběnému sortimentu, stejně jako nůše.³⁶⁶ Regionálním specifikem valašským na Vizovicku byla lehátka (*praščíky*), jejichž dřevěná kostra měla loubkový výplet.

Vrbové proutí (košíkářství)

Splétání vrbového proutí se pokládá za jednu z nejstarších technik v rámci přírodních pletiv. Z doby Velké Moravy (Mikulčice) pocházejí pozůstatky pletených vrší, ve Velislavově bibli (kol. 1340) je v příběhu Josefa Egyptského vyobrazen pletený brah na obilí, jinde vysévání obilí z pletených košíků. Ikonografické doklady 16. stol. zobrazují vozy s pletenou korbou (*košinou*), ale dostatek písemných a hmotných dokladů pochází až z 19. a 20. stol.

Na rozdíl od jiných druhů přírodních pletiv mělo košíkářství také formu řemeslnou, cechovně organizovanou a orientovanou na trh. Jako řádně vyučení řemeslníci dosáhli profesionální úrovně, šířili novinky a pracovali s upraveným proutím. Jejich výrobní sortiment byl široký, od užitkových předmětů až po módní doplňky. Neřemeslné košíkářství, výroba pro vlastní potřebu a forma domácí práce, produkovalo jen základní tvary, jako hospodářské koše, jejichž forma se neměnila po staletí, protože byly dokonale funkční. Košíkářská výroba byla rozšířena v českých zemích všude, kde bylo možno získat potřebný materiál, jak je patrné z různých časopiseckých příspěvků i z *Etnografického atlasu 2*.³⁶⁷

V oblastech s dostatkem suroviny vznikla širší výrobní střediska. **Mělnicko** (Mlázice, Pšovka) využívalo vrbové porosty na soutoku Labe a Vltavy.³⁶⁸ Rozkvět výroba prožila v 19. stol.; k výraznému snížení produkce došlo za hospodářské krize v meziválečné době. Po r. 1945 bylo založeno košíkářské družstvo. Starou košíkářskou oblastí je **Zbraslavsko** na soutoku Berounky a Vltavy.³⁶⁹ Zdejší výroba byla už v 18. stol. natolik typická, že v korunovačním průvodu r. 1836 berounský kraj zastupoval alegorický vůz s dívkami pletoucími koše. Odbytiště výrobků nacházeli zbraslavští košíkáři v Praze; poslední výrobci pracovali pro ÚLUV. Moravské **Morkovicko** bylo největším košíkářským výrobním střediskem v českých zemích, kde je r. 1739 doložen i cech.³⁷⁰ V 19. stol. zde docházelo k vydávání odborného časopisu *Moravské košíkářské rozhledy*. Sdružování výrobců do dobrovolných družstev předcházelo znárodnění výroby po r. 1945, kdy vzniká podnik Zadrev v rámci Okresního průmyslového

366 ŠENFELDOVÁ, H.: Domácká výroba loubkových košů v Krchlebech. In: *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 45–50.

367 VERMOUZEK, R.: Košaři. *Český lid* 57, 1970, s. 149–154; ŠULCOVÁ, M.: Košíkářství na Poděbradsku. *Český lid* 59, 1972, s. 190–191; SCHEUFLER, V.: Přírodní pletiva, živočišné materiály (s výjimkou textilu). In: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2. Praha 1991, s. 101–126.

368 VONDRUŠKOVÁ, A.: Košíkářství na Mělnicku. *Muzeum a současnost* 7, 1984, s. 73–93.

369 RŮŽIČKA, M. O.: Košíkářská a pletařská výroba na Zbraslavsku. *Věstník NSČ při ČSAV a SNS při SAV* 1964, č. 1–2, s. 16–24.

370 PŘIKRYL, J. – KARLÍK, V.: *Morkovičtí košíkáři*. Morkovice 1968.

podniku Kroměříž. V r. 1958 zde vybuřoval svou dílnu i ÚLUV. Po r. 1989 došlo k obnově soukromého podnikání.³⁷¹

Pletacím materiálem byl původně prut z divoce rostoucích vrb, které se pravidelně řezaly. Od pol. 19. stol. košíkáři zakládali speciální prutníky; pěstování proutí patřilo k základním znalostem řádně vyučeného košíkáře. V 2. pol. 19. stol. se začal dovážet pletařský materiál ze zámoří, z Asie (rotang-pedig, druh liany, španělský rákos), sice pružný, tenký, ale bez vlastního lesku a s mírným chlupatěním.

Proutí se řeže v době vegetačního klidu (od listopadu do února), a to jednoleté pruty, které se dále třídí: kvalitní se loupou, ale rozvětvené se zpracovávají i s kůrou na tzv. zelenou práci. **Loupání** lze provádět: 1) V míze, proto se proutí na jaře mízovalo v teplé místnosti, v jámě, ve vodních nádržích venku i v umělých mízovnách; malé množství ve chlěvě. Proutí naskládané na sebe se kropilo vodou, aby se zapařilo a vyrašilo; 2) Vařením proutí v kotli (4–10 hod.), po kterém se hned prut loupe. Protože barvivo proniká do prutu, dostává načervenalou barvu. Kotel představoval ale poměrně drahou záležitost, proto na jeho pořízení vznikala družstva. K ručnímu loupání proutí sloužila dračka (*drhlík, skřípec, rozštípec*), dvouzubá vidlice ze dřeva nebo kovu, kterou se prut protáhl a zbavil povrchové kůry. Mechanizaci představoval stroj s válci, mezi kterými se prut prohnal a odkůroval.

Štípání proutí umožňovalo plést lehčí a estetičtější výrobky. Provádí se kolíkem se 3–4 šikmými zářezy. Vzniklé díly se zarovnají na úžidle mezi dvěma noži, a tak vzniknou tzv. *šény, šlemy* (Morkovice). Barvení a lakování se provádělo od 2. pol. 19. stol. u módních doplňků, jako byly dámské košíky.

Principem košíkářské technologie je proplétání osnovních a útkových prutů. Základem výrobku je **košíkářský kříž** tvořený ze silnějších kolíků (*roubíků*) v různém počtu (3+3, 3+4, 4+4) podle velikosti výrobku. Jedna část (polovina) kolíků se provleče otvorem uprostřed druhé části kolíků. Kříž se zajistí opletením a konce kolíků se vyhnou do paprskovité hvězdice. Osnovní pruty, tvořící kostru koše, se připevňují po jednom z každé strany rozvedeného kříže a zajistí se opletem z dvou až tří prutů. Následně se osnovní pruty ohnou nahoru a stěnu je možno vyplétat různými způsoby (přes jeden za jeden, tažením vrstvy), popř. vytvářet různou dekorativní strukturu (kostkování, sloupkování). Vrstva se zajistí opletem, okraj závěrkou. Obloukové ucho či dvě ucha se zaplétají do stěny koše.

Košikářské výrobky měly mnohostranné využití od praktických hospodářských košů až po módní a dekorativní zboží. Práce ze zeleného, neloupaného proutí zahrnují běžné užitkové koše různé velikosti (s 1 uchem, 2 uchy, s popruhy), pletené zásobnice a skříňky na potraviny doložené na těšínském Slezsku a na Valašsku.³⁷² Skříňky (*šperčáky*) měly dřevěnou kostru a proutěný výplet stejně jako např. lísky na ovoce. Další ryze funkční produkci představují rybářské vrše, košiny k vozům, fortifikační

371 PECHOVÁ, J.: Historie a současnost morkovického košíkářství. *Národopisný věstník XXI* (63), 2004, s. 121–129.

372 STRÁNSKÁ, D.: Pletené skříňky. *Český lid* 49, 1962, s. 16–23.

pletivo, koše (*pumáky*) k transportu munice; s výročním zvykoslovným souvisí velko-
noční pomlázky.

Jemná práce z loupaného a štípaného proutí zahrnovala nůše do trhu, nákupní košíky, koše na prádlo a papír, košíkářskou galanterii (kazety, misky, opletení na lahve a skle-
nice) a proutěný nábytek, jehož výroba se rozvíjí od konce 19. stol. a směřuje na export
i do zámoří.

Po r. 1945 dochází k omezování výroby v souvislosti s kolektivizací a změnou života
na vesnici. Košíkářská výroba je soustředěna do družstev; mění se zásadně sortiment.
Objevuje se zavádění nových materiálů, syntetických hmot, ale zásadně s přírodními
surovinami a původními technologiemi pracuje ÚLUV.

Literatura

BLAU, Josef: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst I*. Praha 1917; JEŘÁBEK,
Richard: Pletené obilní nádoby na Valašsku. In: *Historický sborník* 1956, s. 77–81;
VYDRA, Josef: Košíčky stromů jako lidový pletařský materiál. *Československá
ethnografie* 4, 1956, s. 271–275; STRÁNSKÁ, Drahomíra: Pletené skříňky. *Český lid* 49,
1962, s. 16–23; RŮŽIČKA, Miloš Oldřich: Košíkářská a pletařská výroba na Zbraslavsku.
Věstník NSČ při ČSAV a SNS při SAV 1964, č. 1–2, s. 16–24; PŘIKRYL, Josef – KAR-
LÍK, Viktor: *Morkovičtí košíkáři*. Morkovice 1968; EBERHARDOVÁ, Arnoštka – ŠEN-
FELDOVÁ, Helena: *Sláma a orobinec*. Technologie lidové výroby 1. Uh. Hradiště 1970;
VERMOUZEK, Rostislav: Košaři. *Český lid* 57, 1970, s. 149–154; ŠULCOVÁ, Milada:
Košíkářství na Poděbradsku. *Český lid* 59, 1972, s. 190–191; ŠENFELDOVÁ, Helena:
Pletení z loubků. Technologie lidové výroby 3. Uherské Hradiště 1973; ŠENFELDOVÁ,
Helena: *Košikářská výroba v českých zemích*. Studie o lidové umělecké výrobě 10. Praha
1980; VONDRUŠKOVÁ, Alena: Košíkářství na Mělnicku. *Muzeum a současnost* 7,
1984, s. 73–93; SCHEUFLER, Vladimír: Přírodní pletiva, živočišné materiály
(s výjimkou textilu). In: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2. Praha
1991, s. 101–126; ŠENFELDOVÁ, Helena: *Pletení z proutí od A do Z*. Praha 1995;
ŠENFELDOVÁ, Helena: *Pletení ze slámy*. Praha 2004; ŠENFEELDOVÁ, Helena: Pří-
rodní pletiva. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3.
Praha 2007, s. 821–824.

5. DŘEVO A JEHO ZPRACOVÁNÍ

Dřevo je považováno za nejužívanější materiál v lidové kultuře. Sloužilo jako stavební materiál, střešní krytina (šindel, dranice), surovina k výrobě zemědělského nářadí, domácího nádobí, nábytku, hraček. Vzhledem k malé životnosti je jeho výskyt v archeologických nálezích menší na rozdíl od kamene, keramiky a kovů. Nicméně ještě v 19. stol. byla v horských oblastech většina vybavení a nářadí ze dřeva, proto podle K. Moszyńskiego rolnické vrstvy v severovýchodní Evropě žily do poslední doby v „epoše dřevěné“.³⁷³

Z hlediska opracování dřeva lze jako rudimentální techniku uvést vypalování pomocí ohně, jehož relikty uvádí K. Moszyński např. u Kašubů, kteří tak získávali čluny, nebo v Karpatech, kde se vypalováním získávaly koryta, úly či stoupy. Běžné a typické se stalo opracování dřeva pomocí nástrojů: k základním náležel nůž a sekyra, v novověku se i ve vesnickém prostředí rozšířilo používání pily, vrtáku, dláta, pořízu a dalších nástrojů. Práce se dřevem náležela mezi běžné dovednosti hospodářů, kteří si dokázali vyrobit základní zemědělské nářadí i vybavení domácnosti. Zpracování dřeva mělo v českých zemích také profesionální, řemeslnou formu od středověku vázanou na městské prostředí, kde se setkáváme s tesařstvím, kolářstvím, truhlářstvím, soustružnictvím a s dalšími specializovanými řemesly. V lesnatých oblastech s dostatkem materiálu vznikají v 19. stol. výrobní střediska na bázi domácí výroby. Vedle mechanického opracování bylo dřevo, často méně kvalitní či z velkých polomů, zpracováváno nedokonalým spalováním na dřevěné uhlí³⁷⁴ a chemickými technologiemi na kolomaz či potaš.³⁷⁵

Střediska domácí výroby ze dřeva

Středověkou tradici má zpracování dřeva na **Šumavě** (*Böhmerwald*). Koncem 19. stol. zde pracovalo na 300 výrobců ve všech šumavských obcích, kteří se rekrutovali z řad drobných zemědělců, lesních dělníků, zedníků a tesařů, u nichž šlo o sezónní práci přes zimní období.³⁷⁶ Jejich produkce zahrnovala tradiční šindel, zemědělské nářadí (lopaty, hrábě, vidle, násady), specifika představovaly dřeváky, plastiky, řezané součásti nábytku. U původního německého obyvatelstva výrobu zdokumentoval Josef Blau,³⁷⁷ později na základě literatury a pramenů Vlastimil Vondruška.³⁷⁸ V přílehlém Pošumaví, v obci **Skašov** (okr. Klatovy) a okolí se rozvinula domácí výroba soustruhovaných hraček, která byla natolik rozsáhlá, že obec je považována

373 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Słowian I*. Kraków 1929, s. 280.

374 VÁLKA, M.: Uhlířství. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 3*. Praha 2007, s. 1083–1084.

375 WOITSCH, J.: *Zapomenutá potaš. Drasláři a draslářství v 18. a 19. století*. Praha 2003.

376 SCHEUFLER, V.: *Domácká výroba*. Etnografický atlas 2, c. d., s. 39.

377 BLAU, J.: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst*, 2 sv. Prag 1917, 1918.

378 VONDRUŠKA, V.: *Život staré Šumavy*. Plzeň 1989.

za jedno z hlavních středisek tradičního lidového hračkářství v českých zemích.³⁷⁹ Je zajímavé, že v oficiálních statistických údajích není podchycena, takže absentuje i v Scheuflerově *Etnografickém atlasu 2*.

Jako náhrada za upadající hornictví se rozvíjí od 18. stol. domácí dřevozpracující výroba, jako soustružnictví a řezbářství, v **Krušných horách** (*Erzgebirge*). Technické dovednosti se sem rozšířily ze saské strany hranice, kde ležela významná střediska výroby lidových hraček, a z bavorského Oberammergau. Na konci 19. stol. se výrobou zabývalo na 900 osob v Hoře Sv. Kateřiny, Horní Litvínov aj.³⁸⁰ Šlo opět o sezónní práci lesníků, zemědělských a stavebních dělníků prováděnou na pronajatém soustruhu na pile; finální práce se realizovaly doma v obydlích domácích výrobců. Mezi běžné krušnohorské výrobky náležely dřevěné knoflíky, doutníkové a cigaretové špičky, dřevěné hračky, betlémy, držáky, hole apod. Lokální specifika tvořily hudební nástroje, spojené s Kraslicemi, Luby a s okolními vesnicemi. Produkce se opírala o řemeslnou tradici z 16. stol., tovární výroba vznikla v Kraslicích v 1. pol. 19. stol. a na konci století bylo na ni navázáno na 1.400 domácích výrobců, kteří se podíleli na výrobě strunných a dechových nástrojů, ale i pouzder na hudební nástroje.

Na severočeském **Šluknovsku** se rozšířila specifická domácí dřevovýroba, označovaná jako *sparterie*. Výroba klobouků, košíčků, kazet se prováděla z loubků hoblovaných z olšového dřeva dováženého z Povislí. Produkce devocionálií (kříže, výklenkové plastiky, betlémy a jejich součásti), ale také hraček a suvenýrů byla charakteristická pro východočeské **Kralíky** (*Grulich*) a Žamberk. Výroba vznikla v 1. pol. 19. stol., na konci 19. stol. tu pracovalo na 450 výrobců sezónních, ale část jich byla vyučena jako řezbáři, proto v dílnách docházelo k dělbě práce.³⁸¹ Na jižněji položené Českomoravské vrchovině máme statisticky doloženu produkci zemědělského náradí, vybavení domácnosti, ale také soustruhovaných hraček.³⁸² Výrobní střediska se nacházela na Pelhřimovsku, v Hlinsku v Č., Herálci a ve Svatce.

Na Moravě k významným střediskům domácího zpracování dřeva náležely Hostýnské a Vizovické vrchy. Na **Podřevnicku** výroba šindele vytvořila základ, z něhož se rozvinula v 19. stol. rozsáhlá produkce domácího nádobí, zemědělského náradí a dopravních prostředků prováděná bednářskými a kolářskými technikami. Domácí výrobci, samouci označovaní jako *naturisté* nebyli živnostensky organizováni; u řady z nich se jednalo o sezónní zaměstnání přes zimu. Rozvoj zdejší výroby souvisel s nevýnosným zemědělstvím, nedostatkem pracovních příležitostí, odbytem produkce v okol-

379 BRAND, J.: Pohled do historie domácí výroby hraček ve Skašově. In: *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 24–26.

380 SCHEUFLER, V.: *Domácká výroba*. Etnografický atlas 2, c. d., s. 42.

381 SEDLÁKOVÁ, D.: Betlémy na Kralicku. In: *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 85–88.

382 DVORÁKOVÁ, H.: Horácká hračka ve světle dobové produkce sousedních zemí. *Národopisná revue* 4, 1994, s. 17–22; VOJANCOVÁ, I.: Domácká výroba hraček na Hlinecku dříve a nyní. In: *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 27–29.

ních zemědělských oblastech (Haná, Slovácko) a v neposlední řadě s bohatými zdroji surovin. Na základě terénních výzkumů prováděných v padesátých letech 20. stol. zpracoval etnograf K. Pavlišťík rozsáhlou monografií,³⁸³ v níž rekonstruoval historický vývoj zdejšího výrobního okruhu a detailně zdokumentoval technologické postupy a výrobní profil.

S výrobou ohýbaného nábytku v továrnách firmy Thonet se v 2. pol. 19. stol. na **východní Moravě** (Holešovsko, Bystřicko p. Host., Kelečsko, Vsetínsko) a těšínském Slezsku (Těšínsko, Jablunkovsko) rozvinula domácí výroba, zahrnující vyplétání sedadel židlí, původně také povrchovou úpravu (broušení, politurování). Na konci 19. stol. statistiky uvádějí na 1.600 domácích pracovníků navázaných na tuto produkci.³⁸⁴ I když mělo sestupnou tendenci, zaměstnávání domácích výrobců pokračovalo po celé 20. stol.³⁸⁵ Ve srovnání s uvedenou výrobou ohýbaného nábytku a masovým počtem domácích dělníků byla domácí výroba dýmek ve východomoravské **Kelči** jen marginální záležitostí, nicméně specifikum, které se jako téma v regionální i odborné literatuře pravidelně objevuje. Výroba dýmek v Kelči je datována do doby po r. 1850, statistické údaje na konci 19. stol. zde uvádějí na 70 výrobců.³⁸⁶ Prostřednictvím tištěných katalogů se kelečská dýmkařská produkce dostávala do zahraničí.

Horské oblasti severní Moravy a přilehlé slezské regiony (Oderské vrchy, Jeseníky) s dostatkem materiálu rozvinuly domácí dřevovýrobu v několika střediscích. Patřil mezi ně **Vítkov** (okr. Opava), kde se zhotovovalo kuchyňské a zemědělské nářadí, ale také technické výrobky, jako člunky a špulky pro tkalce nebo soustruhované výrobky (trnože, nohy) pro stolaře. V Moravském Berounu se pro místní továrnu rozvinula výroba krabiček na zápalky a tzv. dřevěného drátu.

Technologie opracování dřeva

Výrobky ze dřeva představují širokou škálu artefaktů sloužících k různým účelům. Z hlediska jejich technologického opracování lze je rozčlenit: **1) Práce z bloku** (samorosty, výrobky vyhnívané a dlabané, plastika); **2) Práce ze štípů** (stavební materiál, střešní krytina, nábytek šindelářské konstrukce, výrobky bednářské, kolářské a soustružnické); **3) Práce z rámu** (tesařské konstrukce, technická díla sekerníků, nábytek stolařský); **4) Složitě dřevařské konstrukce** (zařízení technických staveb, jako mlýny, pily, valchy, hamry, mandly, a důlní díla).

Práce z bloku dřeva zahrnují výrobky z opracované části kmene stromu. Minimální opracování vykazují předměty ze **samorostů**, tj. ze samorostlých křivin a tvarů vznik-

383 PAVLIŠŤÍK, K.: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993.

384 SCHEUFLE, V.: *Domácká výroba*. Etnografický atlas 2, c. d., s. 49.

385 BRYOL, R.: *Dělníci výroby ohýbaného nábytku v podhůří Hostýnských vrchů*. Diplomová práce. Brno: Ústav evropské etnologie FF MU, 2013.

386 SCHEUFLE, V.: *Domácká výroba*. Etnografický atlas 2, c. d., s. 50; VÁLKA, M.: Dýmkařství. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 2*. Praha 2007, s. 178–180.

lých z jednoho kusu kmene, větve, kořene. Samorost určuje budoucí využití, k dispozici je téměř hotový tvar, proto pracovní zásah může být minimální. Opracování však předpokládá základní znalosti práce se dřevem, jako jsou dřevorubecké techniky a úkony se sekerou, pilou, nožem či pořizem.³⁸⁷

Samorosty se uplatnily jako funkční součásti zemědělského nářadí, kde sloužily coby hřídele a kleče pluhů, brány, žebřiny, sanice, kosiska, ostrévky, stoličky na klepání kosy. V domácnosti se uplatnily jako lavice, sedačky, háky, police, vijáky. Specifické postavení měly předměty osobní potřeby (dýmky, hole, bičičště), kde svou roli hrála reprezentační funkce, proto se na nich objevuje kombinace originálního tvaru a řezba či výzdoba jinými technikami.³⁸⁸ Do této skupiny řadíme také dětské hračky ve tvaru figurky (*mátohy*), zvířátka.

Do kategorie výrobků dlabaných a vyhnívaných náleží **kadlub**, tenkostěnná nádoba zhotovená z části kmene, se dnem samorostlým nebo vsazeným do vnitřní drážky pláště. U kadlubů, které sloužily ke zpevnění stěn vodních zdrojů, dno samozřejmě absentuje.³⁸⁹ Základní funkcí kadlubů bylo skladování obilí (tvar vertikální, horizontální), menší kadluby sloužily jako polyfunkční nádoby při chovu dobytka, k přenášení tekutin, na uložení sypkých hmot (mouka, sůl).

Výrobky korytářské, zhotovované dlabáním z půlkuláče, z rozštípnutého špaluku dřeva, byla specializovaná domácí výroba, často v gesci Romů. Základními výrobky byly koryta a troky sloužící v hospodářství, necky a okříny (kulaté mísy) užívané v kuchyni k zadělávání těsta.

Práce ze štípu dřeva vznikají podélným dělením (štípáním) kmene třemi způsoby: 1) Rozštěp středový (radiální); 2) Rozštěp tečnový (tangenciální); 3) Rozštěp šikmý (v lido-vém prostředí neužívaný).³⁹⁰ Mezi rudimentální formy užití štípu náleží **hrazení** (ploty) vymezující usedlost, pastvinu, zahradu a označující tedy vlastnický vztah. Základní materiál představuje štípa ze surových jedlových nebo smrkových odřezků 1 m dlouhých. Ohrazení mohlo mít různou konstrukci: 1) Vpletením pružných štípů mezi tři latě; 2) Přibitím ke dvěma vodorovným latím; 3) Položením dlouhých štípů na sebe mezi 2 sloupky; 4) S využitím drážkové konstrukce.

Štípané kuláče (půlky) a fošny sloužily jako stavební materiál roubeného domu (stěny, štít, záklop). Také dřevěná krytina spadá do této kategorie. **Šindel** (délka 50 cm, šířka 7–15 cm), štíp klínového profilu, byl na jedné straně opatřen drážkou, do které se zko-senou stranou vsunul sousední šindel, a tak byla vytvořena souvislá nepropustná vrst-va. Větší štípané desky, dralice (délka 1 m), měly profil obdélníkový, proto musely být kladeny vedle sebe a spoj překryla horní vrstva dranic.

387 JANOTKA, M.: Samorosty v tradiční dřevařské výrobě. *Český lid* 48, 1961, s. 247–255.

388 ŠENFELDOVÁ, H.: *Lidové techniky zdobení dřeva*. Praha 1984.

389 JEŘÁBEK, R.: Starší způsob získávání vody a úpravy vodních zřídél na Valašsku. *Český lid* 45, 1958, s. 163–170.

390 JANOTKA, M.: Příprava a užití štípaného dřeva v tradiční výrobě. *Český lid* 50, 1963, s. 152–163.

Šindelářskou technikou se zhotovoval ze štípaných desek **súsek**, truhla charakteristická pro karpatskou kulturu.³⁹¹ Súsek měl drážkovou konstrukci. Čtyři sloupky sloužící zároveň jako nohy byly opatřeny drážkami, do kterých se vsadily štípané desky pláště. Charakteristické vyklenuté víko a celkový tvar súsku vedly některé badatele k analogiím se starověkými sarkofágy. Výzdoba provedená vrubořezem a rytím z něho činila jeden z výrazných dokladů lidového umění, navíc často datováním. Karpatský súsek, sloužil hlavně k uložení obilí; předpokládá se také uložení šatstva, jak je doloženo v panonském kulturním prostoru, kde se navíc objevuje barevná polychromie.

Práce z lubů, tenkých, pružných štípů dřeva různé délky a šířky, vytváří spojovací článek s přírodními pletivy. Široké luby se objevují u prosévacích sít (*řičice*) či jako pláště mírek na mouku a obilí.

Charakter profesionálního řemesla nebo v některých regionech obor domácí výroby mělo **kolářství**. Ve středověku šlo o specializované městské řemeslo doložené od 14. stol., cechovní organizace vznikaly od 15. stol. někdy společně s kováři. Od 18. stol. po přechodu řemesla na venkov se rozšířil sortiment kolářů o zemědělské nářadí a dopravní prostředky používané na venkově. S rozvojem tovární výroby zemědělských strojů dochází na konci 19. stol. k omezování kolářské výroby, jejíž zánik po r. 1948 souvisí s kolektivizací venkova a likvidací individuálního zemědělského hospodaření.

Kolářské výrobky vznikají kombinací různých dřev (tvrdé, měkké) za použití obecně rozšířeného i specializovaného nářadí, jako byly různé druhy seker, pily, strouhací stolice, poříz, kolářská stolice. Mezi základní výrobky koláře patřily dopravní prostředky (vozy, trakaře, vozíky) a zemědělské nářadí (pluhy a rádlá, brány, žebřiny, násady, sochory, kosiska, vidle). Výtvarný cit kolář uplatnil na částech z tvrdého dřeva, které zdobil ornamentální řezbou, tzv. *malováním*. Technické kvality kolář dokládal na výrobě kola.³⁹²

Řemeslo ve středověku původně soustředěné na feudálních a klášterních dvorech představuje **bednářství**. Úzká specializace středověkých řemesel se projevila rozlišením na: 1) Bečváři (*Schwarzbinder*) zhotovovali nádoby z černého dubu, zpevněné železnými obručemi (kádě, sudy); 2) Bednáři (*Weissbinder*) mohli vyrábět nádoby z měkkého (bílého) dřeva a používat jen dřevěné obruče na putny, vědra, máselnice apod. Mistrovství řemeslných bednářů se projevilo na velkých sudech na víno zdobených řezbou, které zhotovovali pro panské a klášterní sklepy. Bednářská technika byla rozšířena i na venkově, kde měla formu domácí práce. Plášť nádob zhotovených bednářskými technikami byl složen z opracovaných štípů, z dužin ohýbaných za horka nad ohněm, nebo vařených či rozpařovaných v plechových nádobách. Dno výrobku se vsazovalo do vnitřní drážky v plášti zpevněném obručemi z prutů břízy, lísky, vrby; jejich rozštípnuté konce se provlekly a zaklesly. U sudů se železné obruče probíjely a spojovaly nýty.

391 OREL, J.: Súsek ve valašském lidovém inventáři. *Naše Valašsko* 12, 1949, s. 102–108.

392 JANOTKA, M. – LINHART, K.: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 126–131.

Natahovaly se pobíjením sedlíkem. Technologii blíže upřesňuje odborná či popularizační literatura.³⁹³

Zástupcem **prací z rámu** je především lidový nábytek. Z etymologie slova vyplývá, že ve staré češtině zahrnoval původně veškerý movitý majetek i dobytek; teprve v nové češtině se ustálil užší význam slova. V důsledku nerovnoměrného kulturního vývoje se v lidovém prostředí setkáváme s archaickými nábytkovými formami vyrobenými technikami tesařskými (ze štípu) i řemeslnými, stolařskými nesoucími stylové ohlasy.³⁹⁴ Mezi hlavní činitele ovlivňující bytovou kulturu lze uvést obecné kulturní proudy, vývoj topeniště, sociální status majitele spojený s reprezentativními funkcemi nábytku.

Nábytkářské techniky lze rozdělit: **1) Tesařské techniky** používající sloupkovou konstrukci (drážka a čep), štípané desky, dlabání, výzdobu rytím a vrubořezem. Šlo o dílo neškolených výrobců, samouků; **2) Truhlářské (stolařské) techniky** pracovaly s rámem a výplní, používaly řezaný materiál, spoj na rybinu, hoblování, klížení, malbu, řezbu, intarzie. Vedle produkce cechovních mistrů vykazující regionální rozdíly, vznikla i výrobní střediska, kde nábytek měl charakter sériové výroby a kde se při výzdobě užívaly už šablony. Takovým střediskem bylo Mohelno u Ivančic, které prostřednictvím trhů zásobovalo malovaným nábytkem jižní a střední Moravu.³⁹⁵

Pod termínem „lidový nábytek“ se v českých zemích a středoevropském prostoru rozumí zejm. výrobky z měkkého dřeva zdobené malbou. Původ **malovaného nábytku** lze hledat v renesanci, kdy tento dekor využíval slohový nábytek pro vyšší společenské vrstvy. Později se stal typickým pro nábytek určený lidovým vrstvám, jehož rozkvet lze v českých zemích časově vymezit koncem 18. až 70. lety 19. stol. Charakteristický florální dekor (kytice, tulipán, růže, karafiát) doplňovaly místy zoomorfnní motivy. Dekor figurální (světci, alegorie) či motivy architektonické byly dílem provinčních malířů, k nimž na jihovýchodní Moravě náleželi rod Hánů (Blatnice) nebo František Zedník (Zlín). Malbu doplňovalo fládrování (imitace kresba dřeva) nebo mramorování inspirované výzdobou kostelů. Takto dekorovaný nábytek určený pro maloměstského spotřebitele, venkovské fary, rychtáře, mlynáře se dědictvím či dražbami dostával do selských domácností.

Nábytek měl v jizbě či světnici své ustálené místo. Dispozice zachovávala **diagonální princip**: proti topeništi byl situován stolový (svatý) kout; další kusy nábytku se nacházely podél zbylých stěn (truhla, lůžko). Protože se ve světnici vykonávaly různé domácí a opravárenské práce, musel zde být prostor pro jejich vykonávání, u řemeslníků pracovní stůl, u tkalců např. tkalcovský stav. V jarních měsících se sem přenášela mláďata, aby přežila nepříznivé předjarní období. Tato tradiční dispozice a nábyt-

393 JANOTKA, M. – LINHART, K.: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 121–126.

394 STRÁNSKÁ, D.: Lidový nábytek a jeho historické vzory. *Národopisný věstník československý* 32, 1951, s. 111–127.

395 STRÁNSKÁ, D.: Tvůrci lidového umění. Truhláři lidového nábytku v Mohelně. *Český lid* 43 1956, s. 69–76.

kové kusy se mění v poslední čtvrtině 19. stol. s přesouváním běžného života do kuchyně a bytovou kulturou, která se inspirovala maloměstským prostředím a jeho nábytkovými kusy s povrchovou úpravou provedenou politurou, řezbou a soustruhováním.

Systematika lidového nábytku

V lidovém prostředí se setkáváme s nábytkovými kusy pocházejícími z různých historických etap a různě konstruovanými. V odborné literatuře se jako kritérium při třídění nábytku objevuje kritérium funkční, k jakému účelu nábytkový kus sloužil. Vedle nábytku určenému jen ke stolování, na sezení, spaní a ukládání věcí nacházíme i kusy, u nichž dochází k prolínání funkcí, např. u lavice. Systematiku lidového nábytku lze řešit ve dvou kategoriích – **1) Nábytek k uschování věcí:** a) Nádobí (misník, kredenc, lžičník); b) Potravin (moučnice, chlebníky); c) Prádla, šatů a cenných věcí (truhla, skříň, prádelník, koutní skříňka); d) Časoměřičů (skříňky na hodiny); **2) Nábytek podpěrný a na postavení věcí:** a) K podpoře těla (postel, židle, lavice, dětský nábytek); b) Na postavení věcí (stůl, police, háky, držáky na světlo).

K nejstaršímu vybavení jizby náležely **lavice**, v původní formě stabilně ukotvené v roubené stěně nebo na hliněných pilířích či kůlech v podlaze. Mladší přenosné lavice na deskových nohách lemovaly stolový kout a pec. Jejich opěradlo bylo plné, deskové, žebříčkové, popř. malované, u kusů určených pro „parádní“ jizbu. Lavice s překlopným opěradlem doložená v panském prostředí v 16. stol. se v lidovém mobiliáři udržela do 19. stol, kdy sloužila ke spaní dětem. Rovněž lavice s úložným prostorem (truhlová), která pochází z gotického období, kdy sloužila k ukládání nádobí a šatstva, se udržela na venkově jako lůžko pro děti pod různými názvy: *žigla* (Valašsko), *kanape* (Haná). Mobilní lavice na hůlkových nohách se pro svou stabilitu na nerovné podlaze užívala k práci, ale i ke stolování, jak to dokumentovala na Těšínsku, na Hřčavě D. Stránská.³⁹⁶

I když ke spaní sloužily v lidovém prostředí pec, lavice, palandy ve chlévech i jizbě (*palác, palát*), pro hospodáře bylo v jizbě určeno **lůžko**. Původně stabilní, zabudované v podlaze, bylo nahrazeno mobilními řemeslnými výrobky, jejichž vrchol představovala postel s nebesy zdobená malbou. Na východní Moravě, na jižním Valašsku se zhotovovala jednoduchá lůžka, označovaná jako *prašťák*, která měla dřevěnou kostru a výplet z loubků. Šlo o lokální specifikum.

Termín **postel** označoval původně, čím je lože postláno, tj. peřiny. Jako součást vybavy byly peřiny spolu s truhlou obřadně převáženy do nové domácnosti v rámci svatebního rituálu. Ke spaní malých dětí sloužila **kolébka**. Její forma mohla být různá, od provizorií v podobě dlabaných neciček nebo plachty upevněné ke stropním trámům (*konouška*) až po truhlářské práce zdobené malbou nebo politurou. Při práci na poli se používaly plachty připevněné na dřevěné konstrukci z hůlek.

396 STRÁNSKÁ, D.: Poslední kurloky na Těšínsku. *Slezský sborník* 45, 1947, s. 16–32, 234–241.

Velký význam měl v jizbě **stůl** diagonálně situovaný proti topeništi. I když jde o novější kus převzatý z městského mobiliáře, přešly na stůl věřské představy spojené s topeništěm, pecí. Nad stolem visela holubička, symbol sv. Ducha, nebo tzv. muší ráj, kolem stolu lavice a židle. Při prodeji domu se stůl nestěhoval, ale zůstával na místě. Selský stůl z tvrdého dřeva, označovaný jako kozlový měl dva páry deskových noh propojené trnoži. Jako typ se objevuje v období gotickém. Stůl rámový měl čtyři nohy propojené po odvodu trnožemi.

Nejjednodušší formu **police** představovala deska upevněná na kolicích ve stěně. Zdobená police (*lišťva, lišta, granec, římsa*) se zábradlím a kolíky sloužila na uložení reprezentativního fajánsového nádobí (*toufarové*). Výzdoba police provedená malbou nebo slaměnou intarzií se objevuje na Hané a Brněnsku.

Základní kus lidového nábytku představovala šatní **truhla**. Jako součást výbavy si ji každá žena přinášela do nové domácnosti. Její funkci plnily už archaická praforma, ležatý kadlub nebo susek vyrobený tesařskými technikami, obě spojené s karpatskou kulturou. Běžná malovaná truhla měla hranolovitý tvar, soustružované nohy, uvnitř přítruhlíček k uchování cenných věcí a drobných devocionálií. V první polovině 19. stol. pod vlivem prádelníků je truhla opatřována zásuvkami. Zásuvkový **prádelník** (*kostn*) v druhé polovině 19. stol. vytlačuje truhlu z užívání v souvislosti se zánikem tradičního lidového interiéru. Horní plocha prádelníků sloužila k vytváření domácího oltářičku, kam se umísťovaly devocionálie, upomínky z vykonaných poutí a rodinné památky.

Nábytkovým kusem městské proveniencí jsou malované **skříně**. V lidovém prostředí se rozšiřují od 18. stol., ale jen nerovnoměrně (Čechy, západní Morava). Jako řemeslné výrobky cechovních mistrů nesou slohové ohlasy od baroka po biedermeier. Menší koutní skřínky, **koutnice** sloužily k uložení cenností, protože byly opatřeny zámkem. Výzdoba malbou, slaměnou intarzií, profilací, nakonec i politurou je řadila k reprezentativním nábytkovým kusům jako integrální součásti stolového koutu.

Literatura

BLAU, Josef: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst*, 2 sv. Prag 1917, 1918; STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidový nábytek a jeho historické vzory. *Národopisný věstník československý* 32, 1951, s. 111–127; JERÁBEK, Richard: Starší způsob získávání vody a úpravy vodních zřídél na Valašsku. *Český lid* 45, 1958, s. 163–170; JANOTKA, Miroslav: Samorosty v tradiční dřevařské výrobě. *Český lid* 48, 1961, s. 247–255; JANOTKA, Miroslav: Příprava a užití štípaného dřeva v tradiční výrobě. *Český lid* 50, 1963, s. 152–163; BEITEL, Klaus: *Landmöbel. Zeugnisse alter Handwerkskunst*. Salzburg 1976; JOHNŮVÁ, Helena: Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; JANOTKA, Miroslav – LINHART, Karel: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984; ŠENFELDOVÁ, Helena: *Lidové techniky zdobení dřeva*. Praha 1984; JANOTKA, Miroslav – LINHART, Karel: *Řemesla našich předků*. Praha 1987; VAŘEKA, Josef – PETRÁŇOVÁ, Lydia – PLESSINGE-

ROVÁ, Alena: Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátků národního obrození. *Český lid* 75, 1988, s. 202–211; JOHNOVÁ, Helena – STAŇKOVÁ, Jitka – BARAN, Ludvík: *Lidový malovaný nábytek v českých zemích*. Praha 1989; TURNSKÝ, Marek: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1989; VONDRUŠKA, Vlastimil: *Život staré Šumavy*. Plzeň 1989; SCHEUFLER, Vladimír: *Domácká výroba v českých zemích*. Etnografický atlas 2. Praha 1991; PAVLIŠTÍK, Karel: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993; VEČERKOVÁ, Eva: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994; VÁLKA, Miroslav: Dřevo. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 2. Praha 2007, s. 170–171.

6. LIDOVÁ KERAMIKA

Výrobky z pálené hlíny, označované jako keramika podle předměstí starověkých Athén, kde sídlili hrnčíři, hrály v tradiční kultuře významnou roli. Protože keramika podléhá zkáze pomaleji než jiné materiály, můžeme na ní sledovat způsob života a kulturu jednotlivých pospolitostí od pravěku. Keramika ukazuje technickou úroveň pravěkých pospolitostí a je nositelem jejich etnicity. Archeologové podle keramiky přímo označují pravěké kultury.

Souvislá keramická tradice začíná v českých zemích s příchodem Slovanů (6. stol.). Tato keramika tzv. pražského typu byla zhotovena z volné ruky bez hrnčířského kruhu a vypálena na polním ohništi. Povrch zůstával rezný, objevuje se mechanický dekor v podobě ryté vlnice a rýhy. Hrnčířský kruh se do českých zemí dostává ve střední a mladší době hradištní (pol. 10.–11. stol.), kdy se hrnčířství stává specializovanou řemeslnou výrobou a výrobky spotřebním zbožím.³⁹⁷

V období středověkém jsme svědky dalšího technického pokroku při výrobě keramiky, provázené zakuřováním a olovnatými glazurami.³⁹⁸ Na počátku novověku se zavádí dokonalejší nožní hrnčířský kruh blokový a příčkový a jako civilizační prvek se rozšiřují kachlová kamna. Výrobu kachlů převzali hrnčíři a jejich reprezentační díla jsou vyzdobena figurálním či geometrizovaným dekorem.³⁹⁹ Rozšiřuje se i morfologická stránka keramických výrobků (džbány, poháry, mísy atd.). Do českých zemí se dostávají krycí glazury a nové druhy keramiky jako fajánse.

V období 16.–1. pol. 17. stol. dochází při výrobě keramiky k výrazné diferenciaci a rozštěpení dosud jednotné keramické produkce do dvou proudů: **1) Stylová (umělecká) keramika** určená pro vyšší společenské vrstvy. Náleží k ní z hlediska funkčního stolní nádobí a druhy fajáns, kamenina a porcelán. Kuchyňská a užitková keramika je i nadále společná; **2) Lidová keramika** užívaná v prostředí rurálním a nižších společenských vrstev městských. Z hlediska technického šlo hlavně o hrnčinu, sloužící jako univerzální nádobí na vaření a k běžnému stolování. Funkci reprezentačního stolního nádobí plnily rukodělné fajánse lidových džbánkařů z 18. a 1. pol. 19. stol. a manufakturní bělniny z 19. stol. Hrnčinu nahrazují v 2. pol. 19. stol. rukodělné bělniny, polokamenina a kamenina uzavírající vývojovou řadu rukodělné keramiky.⁴⁰⁰

397 SCHEUFLER, V.: Metodologické a metodické problémy českého lidového hrnčířství. *Český lid* 56, 1969, s. 155–177.

398 NEKUDA, V. – REICHERTOVÁ, K.: *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Brno 1968.

399 LOSKOTOVÁ, I.: Ikonografie středověkých kachlů jako pramen lidové kultury. In: *Středověké a novověké zdroje tradiční kultury*. Brno 2006, s. 107–120.

400 SCHEUFLER, V.: Problémy lidovosti v keramice. *Český lid* 50, 1963, s. 35–40.

O poznání raně novověké i lidové keramiky se zasloužili z etnografů zejména V. Scheufler, a to teoreticky⁴⁰¹ i analýzou nálezů ze Vsetína,⁴⁰² Berouna,⁴⁰³ Bruntálu⁴⁰⁴ a jinde, a Jiří Pajer svými výzkumy v rodné Strážnici⁴⁰⁵ a v lokalitách, kde žili novokřtělci, mezi jejichž výrobky náležela jak užitková hrncina, tak také luxusní fajánse.⁴⁰⁶

Rozmach hrncířské výroby zaznamenáváme na počátku 18. stol., kdy došlo ke stabilizaci života po třicetileté válce a k hospodářskému vzestupu venkova. Hrnčířství jako městské řemeslo se přesunuje na venkov, zejména po zrušení nevolnictví (1781), protože zde byly nižší náklady (hlína, dřevo) a hlavní odběratelé. K modernizaci řemesla dochází v 2. pol. 19. stol., kdy tradiční hrncina je nahrazena technicky dokonalejšími druhy střepů, polokameninou a rukodělnou bělninou. Mechanizace výroby je spojena s nákupem hlíny a glazur továrně vyráběnými specializovanými firmami, vypalovacími pecemi na uhlí a dalšími technickými inovacemi. Vývoj lidové keramiky se v 1. pol. 20. stol. uzavírá v souvislosti se změnami v zemědělském hospodaření, např. mizí podomácké zpracování mléka, ale také s celkovou modernizací života. Technický pokrok a společenská poptávka si vyžádaly změnu sortimentu, mezi nímž přežívají jen některé tradiční tvary, jako formy na pečivo, pekáče, hrnce a džbány. Část dekorované produkce (fajánse) se však dostala až do kategorie kýče, zejména suvenýrové zboží nabízené turistům v lázeňských či turistických střediscích.⁴⁰⁷ Mezi držitelé ocenění „Nositel tradice lidových řemesel“ je několik keramiků, jako Antonín Moštěk, Ivo Nimrichter nebo Rudolf Volf, kteří se svou produkcí snaží udržovat tradiční hrncířské technologie.⁴⁰⁸ Současnou keramickou produkci lze v celé její různorodosti poznat na hrncířských trzích v západomoravském Kunštátě a v českém Berouně, starých střediscích hrncířské výroby.

Klasifikovat lze lidovou keramiku podle různých technických kritérií. Vycházíme ze systematiky, kterou vypracoval V. Scheufler,⁴⁰⁹ i když jiní keramologové používají pro

401 SCHEUFLER, V.: Archeologické výkopy novověké keramiky. Interpretací problémy. *Český lid* 66, 1979, s. 203–210.

402 PEROUTKA, B. – URBACHOVÁ, E. – SCHEUFLER, V.: Hromadný nález keramiky ve vsetínském zámku a vsetínští hrncíři. *Český lid* 56, 1969, s. 301–305.

403 SCHEUFLER, V. – MATOUŠEK, V.: Raně novověké berounské zboží ve světle archeologických výzkumů v Berouně. *Archaeologia historica* 8, 1983, s. 189–196.

404 SCHEUFLER, V.: Novověké nálezy z Bruntálu a bruntálské hrncířství nové doby. *Časopis Slezského muzea* 24, 1975, s. 32–42.

405 PAJER, J.: *Hromadný nález ze začátku 17. století ve Strážnici*. Strážnice 1982; PAJER, J.: *Počátky novověké keramiky ve Strážnici*. Strážnice 1983

406 PAJER, J.: Nové výzkumy novokřtěneckých fajánse na Moravě. In: *Středověké a novověké zdroje tradiční kultury*. Brno 2006, s. 121–139; PAJER, J.: *Novokřtěnecké fajánse z Moravy 1593–1620. Soupis dokladů z institucionálních a privátních sbírek*. Strážnice 2011.

407 JERÁBEK, R.: Pár slov o keramice, zvláště lidové. In: *Studie Muzea Kroměřížska '82*. Kroměříž 1983, s. 55–58.

408 ŠIMŠA, M. (ed.): *Nositelé tradice lidových řemesel*. Strážnice 2007.

409 SCHEUFLER, V.: Lidová keramika. Nástin technické a kulturněhistorické specifikace. *Studie Muzea Kroměřížska '82*. Kroměříž 1983, s. 59–70.

označení některých střepeů jiné termíny.⁴¹⁰ Diference se projevují zejména ve srovnání s terminologií uměleckohistorickou.

Hrnčina (morfologie, výrobní střediska)

Jemná keramika s barevným silně porézním střepem v odstínech od bílé až po tmavohnědou, který se vypaluje při 900–950 °C. Představuje základní keramický střep užívaný v lidovém prostředí. Podle povrchové úpravy rozlišujeme základní druhy: **1) Režná hrnčina** bez další povrchové úpravy používaná až do 19. stol. tam, kde glazury byly zbytečné nebo nevhodné. Běžné bylo glazování jen z jedné (vnitřní) strany, nebo oglazování pouze okraje nádoby; **2) Černá hrnčina** (tuhovaná, tuhová, zakuřovaná, začerňovaná). Tuhová hrnčina se vyráběla v blízkosti nalezišť grafitu (jižní Čechy, Vysočina, Jeseníky); technologii znali už Keltové, znovu se objevuje v 15.–16. stol. Naposledy se vyráběla v malých průmyslových podnicích. Začerňovanou keramiku zhotovovali ve 20.–30. letech 20. stol. v Milevsku pro Svaz českého díla v Praze. Roztok sazí rozmíchaných v octě se nanášel na ještě horký střep. Nejrozšířenější technologii výroby černé keramiky bylo **zakuřování**. Konec vypalování se prováděl v redukční atmosféře, aby uhlík obsažený v kouři pronikl do střepu a zlepšil jeho technické parametry (nasákavost). Zakuřované hrnce se používaly v mléčném hospodářství a při kvasných procesech, zakuřované džbánky sloužily na poli jako chladicí k uchování studené vody. Zakuřovaná keramika se vyráběla ve Svatce, největší moravské středisko se v 1. pol. 19. stol. nacházelo v Ivančicích na západní Moravě, ale poslední dílny pracovaly na Uherskohradištsku ještě v meziválečné době;⁴¹¹ **3) Smolená hrnčina** (*smolňáčky*) sloužila jako nádoby na pití. Vnitřek džbánů a holeb na pivo byl uvnitř potažen vrstvou smůly. Poslední dílny pracovaly na Chrudimsku na počátku 20. stol.; **4) Solná hrnčina** byla potažena vrstvou vysublimované soli, která byla vhozena do vypalovací pece ke konci pálení; **5) Glazovaná hrnčina** s čírymi nebo barevnými glazurami náležela k nejběžnějšímu typu hrnčiny, který byl vyráběn v 18. a 19. stol. Glazura jako sklovitý povlak zvyšovala mechanické vlastnosti střepu, usnadňovala údržbu a čištění nádobí a používala se i k dekorování, protože kysličníky kovů bylo možno dosáhnout různé barevnosti; **6) Engobovaná hrnčina** potažená barevným nástřepím, nejčastěji bílým, patřila vedle glazované k běžně užívaným střepům a povrchové úpravě. Engoba (nástřepí) byla jemná hlinka přírodní barvy nebo různě zabarvená, která sloužila k zakrytí střepu z hrubé nebo nečisté hlíny. Sloužila i jako dekorační prostředek často kombinovaný s glazurou.

Podle tvaru nádoby lze používané hliněné nádobí rozdělit do několika kategorií, které zahrnují všechny tvary užívané v lidovém prostředí ať už jako nádobí stolní nebo k přípravě pokrmů či v hospodářství. Na lidové hrnčině jako nejběžnějším střepu české lidové kultury lze nejlépe dokumentovat její tvarovou rozmanitost. Z hlediska morfo-

410 RADA, P.: *Kniha o technikách keramiky*. Praha 1956.

411 JANČÁŘ, J.: Lidová keramika na Slovácku od počátku 20. století. *Český lid* 52, 1965, s. 25–33.

logického lze hrnčinu členit:⁴¹² **1) Ploché nádoby** se užívalo ke stolování a k pečení. Talíř jako individuální jídelní nádoba je v lidové kultuře záležitostí mladší na rozdíl od mísy, která sloužila jako plochá hlubší nádoba ke společnému jídlu rodiny. Speciálním výrobkem byla mísa k zadělávání těsta (*zadělávačka*) nebo se zdrsněnými stěnami k tření máku (*pernice*). Do uvedené kategorie náleží také hliněné formy na pečení drobného pečiva, často výtvarně pojednané (*lívanečníky, kobližníky, belešníky*) a pánvice či rendlíky pro vaření na otevřeném ohni, které mizí se zaváděním sporáku od počátku 19. stol.; **2) Poloduté nádoby** sloužilo k pečení pečiva a drůbeže. Zástupcem první skupiny jsou formy na pečení pečiva a kaší, nejčastěji označované jako bábovky a jahelníky. Specifické formy sloužily ke zvykoslovným příležitostem v podobě beránka, raka, nemluvněte. Pekáče, vyšší hliněné plechy se užívaly na tepelnou úpravu drůbeže; **3) Duté nádoby** zahrnuje dva nejběžnější keramické typy: hrnec a džbán. Hrnec jako základní keramický typ sloužil k vaření na otevřeném ohni, k uchovávání a přenášení různých komodit, k pití. Tvar hrnce souvisel s funkcí, proto zahrnuje řadu podtypů provázenými různými regionálními názvy (*kraják, vrchlík, sádlák*). K vaření na otevřeném ohni sloužily hrnce s ohrnutým okrajem k zachycení vidlice pro manipulaci s hrncem v peci či v kamnech. *Koutní hrnec* s obloukovitým uchem se používal k přinášení darů ženě po porodu v šestinedělí, kdy ležela v tzv. *koutě* krytém obrádní plachtou. Jako zakázkový výrobek byl zdoben a opatřen ochrannými motivy, jménem či datací. Dvouuchý hrnec na ustávání mléka se na Moravě běžně označoval jako *látka*. *Cedák*, hliněný hrnec s děrovaným dnem se používal při vaření v kuchyni. Velké hrnce, které sloužily jako zásobnice, nesly na plášti zpevňovací hliněné obruče. Označovaly se podle uskladněných potravin (*zelák, povidlák* nebo *slevák*). Džbán jako dutá nádoba měl oproti hrnci užší hrdlo, které mohlo být opatřeno hubičkou nebo větší výlevkou; k uchopení sloužilo různě tvarované ucho. Z hlediska formy rovněž velmi variabilní nádoba, jejíž základní tvary byly soudkovitý, hruškovitý a kulovitý. K uchovávání tekutin ve studeném stavu sloužil chladicí džbán s úzkým hrdlem, označovaný také jako *črpák* či *kubaňa*. Kouzelný (*fexovní*) džbán umožňoval pití jen z dutého ucha či určité strany. Mistrovskými doklady hrnčířského řemesla byly cechovní džbány náležející mezi cechovní utenzilie. Podle mohovitosti cechu nesly plastickou nebo malířskou výzdobu se symboly řemesla, jmény cechmistrů a datací; **4) Kamnářská hrnčina** zahrnuje kachle tvořící plášť kamen, které se jako součást otopného systému dostávají ve středověku z italského prostředí na sever od Alp. V českém lidovém prostředí jsou od 18. stol. kachlová kamna situována nejčastěji v jizbě (světnici) vedle pece s přístupem ze sousední černé kuchyně či síně. Středověké kachle měly vysokou estetickou úroveň,⁴¹³ v lidovém prostředí byl dekor spíše technický jak na kachlích základních, tak římsových. Kamnářská produkce rozšířila výrobní sortiment řady hrnčířských dílen; po zániku výroby hrnčiny zůstal často jediným;

412 SCHEUFLER, V.: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972, s. 27–40.

413 HAZLBAUER, Z.: *Krásy středověkých kamen*. Praha 1998; LOSKOTOVÁ, I.: Ikonografie středověkých kachlů jako pramen lidové kultury. In: *Středověké a novověké zdroje tradiční kultury*. Brno 2006, s. 107–120.

5) **Stavební hrnčičina** stojí na okraji našeho zájmu z důvodu výrobní mechanizace a technického užití. Dekorační složka se uplatnila u komínových nástavců a makovic, situovaných ve štítu domu nad kabřincem. Řadíme sem také domovní čísla, ostění, okruží, klenáky, dlaždice; 6) **Hrnčířská plastika** může spadat do kategorie užitě plasty, kdy sloužila jako kamnářský nástavec ve tvaru kohouta, lva, psa, vázy⁴¹⁴ nebo jako nádoba na šňupavý tabák v podobě medvěda či jako dětská pokladnička. V případě volné plasty náboženského charakteru představuje postavy světců s funkcí výklenkové plasty (sv. Florián, sv. Jan Nepomucký, Pieta, poutní typy Madon apod.).

Výroba hrnčičiny podléhala technickému vývoji, regionální a etnické diferenciaci. V místech zdrojů kvalitních surovin vznikly širší výrobní oblasti a v rámci nich užší výrobní okruhy, které byly vymezeny na základě terénních výzkumů a muzejních sbírek V. Scheuflerem a jejich produkce dostatečně charakterizována.⁴¹⁵ Uvedeme jen ty základní výrobní střediska pracující v 1. pol. 19. stol.

V západních Čechách v oblasti německého etnika se zformovala **hrnčířská střediska** na Chebsku a Tachovsku, v oblasti českého etnika to bylo Domažlicko a zejména Kolovec, kde hrnčířské tradice přežily do současnosti a Rudolf Volf obdržel ocenění Nositel tradice lidových řemesel.

V oblasti jižních Čech se nejproduktivnější hrnčířská střediska nacházela v Soběslavi, Bechyni a v Milevsku. Východní Čechy měly svá hrnčířská střediska v Týništi nad Orlicí, kde bylo jedno z inovačních center přechodu na rukodělnou bělninu a kameninu. Významnými centry hrnčířské výroby se staly také Hlinsko, Svratka a Svratouch, odkud se produkce exportovala na západní Moravu. Z blízkosti Prahy těžily hrnčířské dílny v Berouně, Davli a Štěchovicích.

Na západní a severozápadní Moravě se zformovaly výrobní oblasti s centry v Ivančicích, Kunštátu, Lošticích a v Litovli, z nichž nejživotnější se projevil Kunštát přechodem na výroby rukodělné bělniny.⁴¹⁶ Na jižní Moravě pracovalo několik hrnčířských dílen na Znojemsku, kde se produkovaly různé druhy keramiky; vedle toho také fajánse a bělnina. Na Uherskohradištsku (Modrá u Velehradu, Tupesy, Jalubí) vyráběli hrnčíři nejdéle zakuřovanou keramiku na Moravě.⁴¹⁷

Výroba hrnčičiny, tzv. měkkoty postupně ustává v 2. polovině 19. stol., kdy je nahrazena technicky dokonalejší bělninou a kameninou.

Lidová fajáns

Keramika s jemným průlinčivým střepelem krytým neprůhlednou (opakní) ciničito-olovnatou glazurou. Vypaluje se dvakrát a původně byla zdobena jen barvami vyso-

414 KALINOVÁ, A.: Kamnářská plastika. Příspěvek k studiu lidového kamnářství. In: *Středověké a novověké zdroje tradiční kultury*. Brno 2006, s. 167–183.

415 SCHEUFLER, V.: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972, s. 115–160.

416 VÁLKA, M.: Kunštátské hrnčířství. Historie a současnost výrobního okruhu. *Národopisný věstník XXI* (63) 2004, s. 59–69.

417 JANČÁŘ, J.: Lidová keramika na Slovácku od počátku 20. století. *Český lid* 52, 1965, s. 25–33.

kého ohně (žlutá, zelená, modrá a burelová). Od 18. stol. se užívají muflové barvy nízkého ohně (fialová, červená). Název fajáns je odvozen od italského města Faenzy nedaleko Boloně, kde se nacházelo významné keramické výrobní středisko od 12. stol. Od 16. stol se fajáns vyráběla manufakturně a později továrně.⁴¹⁸

Technologie výroby fajánsi se do českých zemí dostává s **novokřtěnci** (*habány*), kteří se jako náboženská sekta usazují na jižní Moravě ve 20. letech 16. stol. (Mikulov, Slavkov u Brna).⁴¹⁹ Novokřtěnské fajánse vyráběné na Moravě od konce 16. stol. byly luxusním zbožím určeným šlechtě a městkému patriciátu. Vycházely z renesančního tvarosloví, jak dokládají charakteristické prolamované misky na nožce (*šály*), kulovité džbánky nebo mísy ve tvaru kardinálského klobouku, vyzdobené jen střídým stylizovaným rostlinným dekorem, v němž se odrazil věroučný zákaz zobrazovat lidské postavy a zvířata.⁴²⁰ Výzdobu provází datace a erby šlechtických majitelů. Nejstarším datovaným výrobkem z českých zemí je džbán z r. 1593.

Po Bílé hoře a po vydání obnoveného zemského zřízení (1628) se novokřtěnci museli jako nekatolíci vystěhovat ze země. Odchází na západní Slovensko ke svým souvěrcům. V 17. stol. jsou jejich výrobky ovlivněny holandským Delftem, jak je patrné z jejich monochromního modrého dekoru. Po r. 1680 se novokřtěnské obce na západním Slovensku rozpadají, část řemeslníků začíná podnikat ve vlastních dílnách, kde se jejich výrobky rustikalizují, rozšiřuje se motivická stránka, dekor, který pokrývá celou nádobu, se podřizuje vkusu nového spotřebitele. Proto po r. 1740 lze hovořit o lidové fajánsi. V rurálním prostředí plní rukodělné fajánse funkci reprezentačního stolního nádobí užívaného při významných rodinných a výročních událostech.

Na konci 17. stol. se potomci novokřtěnců vrací na Moravu, kde se objevují nejdříve v Nových Hvězdicích, Bučovicích a ve Ždánicích.⁴²¹ Zakládají tak na Moravě novou tradici lidového **džbánkařství**.⁴²² Mezi nejvýznamnější střediska náležely vedle zmíněných Bučovic, Vyškov,⁴²³ Olomouc,⁴²⁴ Šternberk, Prostějov, Valašské Meziříčí, nebo západomoravské Oslavany, Velká Bíteš a Ivančice⁴²⁵ ad. V Čechách představuje výroba

418 KYBALOVÁ, J.: *Evropská fajáns*. Praha 1992.

419 PAJER, J.: *Studie o novokřtěncích*. Strážnice 2006.

420 KURFÜRST, P.: K problémům identifikace moravských křtěnských fajánsů z let 1580–1622. In: *Studie Muzea Kroměřížska '82*. Kroměříž 1983, s. 71–80.

421 TVRDÝ, J.: Lidová majolika ve Ždánicích. *Národopisný věstník československý* 8, 1913, s. 153–165.

422 ČERNOHORSKÝ, K.: *Moravská lidová keramika*. Praha [1941].

423 TVRDÝ, J.: Vyškovská keramika a její vývoj. *Národopisný věstník československý* 6, 1911, s. 73–87, 97–121, 145–156; ČERNOHORSKÝ, K.: *Jak se vyráběly vyškovské fajánse*. Vyškov 1928.

424 HRBKOVÁ, R.: *Olomoucká a šternberské fajánse*. *Český lid* 45, 1958, s. 75–77; HRBKOVÁ, R.: *Olomoucká a šternberská keramika*. Olomouc 1964; MELZER, M.: Ikonografie olomoucké a šternberské keramiky. In: *Studie Muzea Kroměřížska '82*. Kroměříž 1983, s. 81–84.

425 SVOBODA, J. F.: Lidová keramika západomoravská. *Národopisný věstník československý* 20, 1927, s. 157–167, 233–248, 330–350; UHROVÁ, O.: Západomoravská keramika. *Vlastivědný věstník moravský* 26, 1974, s. 288–301; VÁLKA, M.: Lidová keramika na Horácku. *Národopisná revue* 4, 1994, s. 11–16.

rukodělných fajánsí jen okrajovou záležitostí;⁴²⁶ větší roli hrály importy ze Žitavy⁴²⁷ a z rakouských (Gmunden, Wels) a moravských dílen.

Výrobky určené pro lidového spotřebitele zahrnovaly stolní nádobí (mísy, talíře), džbány, koutní hrnce, ale také kroupky nebo devocionálie přinášené z poutí. Lidovému spotřebiteli odpovídala tematika dekoru: objevují se náboženské motivy (patroni), žánrové scény z lidového života, které mohou sloužit jako ikonografický doklad, z nepochopených architektur vznikají tzv. *boudy*. Figurální a florální dekor je provázen dekorem geometrickým. Protože rukodělné fajánse plnily v lidovém prostředí funkci reprezentačního nádobí užívaného při významných rodinných a výročních událostech, byly vystaveny v jizbě na polici, jež tvořila integrální součást stolového (*svatého*) koutu.

Zánik výroby rukodělných fajánsí po pol. 19. stol. souvisí s jejich nahrazením technicky dokonalejší tovární bělninou zejména výrobky zdobenými tzv. německými květy, naturalistickým florálním dekorem v pestrých barvách. Obnovení tradice rukodělných fajánsí na Moravě je spojeno s keramickým kurzem, který proběhl v r. 1914 v Hodoníně, kde moravské hrnčíře seznámili s technikou výroby fajánsí džbánkaři ze slovenské Modry. Nově založené fajánsérské dílny v Tupesích, Mařaticích, Uh. Hradišti a jinde jsou spojeny se stereotypním dekorem nebo kopírováním starších předloh džbánkařských, případně novokřtěnských. Tvůrčí přístup lze přiznat Heřmanu Landsfeldovi žijícímu od r. 1939 ve Strážnici.⁴²⁸

Majolika a mezzomajolika

Keramika s jemným porézním barevným střepem potaženým barevnou opakní ciničito-olovnatou glazurou je označována jako **majolika**. Název je odvozen od ostrova Mallorca v souostroví Baleáry u španělského pobřeží, kde se nacházelo významné obchodní středisko s touto keramikou. Majolika bývá běžně zaměňována s fajánsí podobných technických vlastností. Rozdíl je v barvě střepu (u fajánsí bílý) a glazury, která u majolik může být: a) jednobarevná (zelená); b) dvoubarevná (mramorovaná); c) vícebarevná (u výrobků s plastickým dekorem, např. kachlových kamen).⁴²⁹ Podle uměleckých historiků jsou kritériem pro užití obou termínů Alpy: keramika vyrobená na jih od Alp je označována jako majolika (italská majolika), na sever od Alp fajáns (habánská fajáns).

Mezzomajolika je keramika s jemným barevným střepem krytým modrou glazurou a výjimečně bílým nástřepím. Charakteristickým znakem je rytý dekor do glazury. Rozborem bylo zjištěno, že středisko výroby leželo v Jindřichově Hradci nebo v okolí. Patrně byly vyráběny v hrnčířské rodině italského původu Mattanelliů.

426 Výroba je doložena v Nových Dvorech, Čáslavi a Kutné Hoře. Viz SCHEUFLER, V. – KARPOVÁ-TOPOLOVÁ, O.: České fajánse. *Český lid* 64, 1977, s. 80–90.

427 SCHEUFLER, V.: Katalog žitavských fajánsí ze sbírek mimopražských muzeí. *Český lid* 50, 1963, s. 279–284.

428 LANDSFELD, H.: *Lidové hrnčířství a džbánkařství*. Praha 1950.

429 SCHEUFLER, V.: České majoliky. *Časopis Národního muzea*, řada hist. 147, 1978, s. 173–189.

Mezzomajoliky vznikly asi v 15. stol. v Itálii, vyráběly se také v Sedmihradsku (1780–1870). Pro jihočeské výrobky byl charakteristický bohatý dekor s květinovými motivy doplněný křesťanskými symboly. Zachované talíře se širokým okrajem jsou datované do let 1660–1740.⁴³⁰

Rukodělná bělnina a polokamenina

Bělnina je keramika s bílým průlinčitým střepem potaženým průsvitnou (transparentní) glazurou. Pálí se dvakrát a dělí se na měkkou (vápenatou) a tvrdou (živcovou). Počátky tovární výroby lze najít v Anglii (J. Wedgwood), odkud se jako projev klasicismu dostává do evropských zemí. V rakouské monarchii na výrobu přešly státní manufaktura v Holíči, šlechtické podniky v Bystřici pod Hostýnem,⁴³¹ Hranicích na Moravě,⁴³² v Týnci nad Sázavou a továrny v západních Čechách.⁴³³ Pro lidového spotřebitele byla vyráběna na Znojemsku i jinde bělnina potažená hnědou hlinkou a zdobená vyškrobovaným dekorem (*znojemáčky*). Oba druhy keramiky vznikaly ve východomoravských Rajnochovicích a okolí jako produkt drobného industriálního podnikání.⁴³⁴ Širokého uplatnění došla tovární bělnina zdobená naturalistickými (*německými*) květy, která ve funkci stolního nádobí nahradila rukodělné fajánse. Poslední výrobní středisko zastupuje továrna bratří Schützů v Olomučanech u Blanska, kde byla výroba ukončena nedlouho před první světovou válkou.⁴³⁵

Od pol. 19. stol. **bělninu** postupně vyrábí i hrnčíři rukodělně jako náhradu za hrčinu (*měkkotu*) v Kostelci nad Černými lesy, na Chodsku,⁴³⁶ v jižních Čechách, na Kunštátsku⁴³⁷ i Těšínsku.⁴³⁸ Do výroby proniká mechanizace, jako dovoz hlíny ze západních

430 SCHEUFLER, V. – ŠTAJNOCHR, V. – TURNSKÝ, M.: České mezzomajoliky. *Časopis Národního muzea*, řada historická 143, 1974, s. 171–185.

431 VÁLKA, M.: Keramická manufaktura v Bystřici pod Hostýnem. In: *Studie Muzea Kroměřížska '83*. Kroměříž 1985, s. 97–110.

432 HRBKOVÁ, R.: *Hranická keramika*. Olomouc 1968.

433 KYBALOVÁ, J. – NOVOTNÁ, J.: *Kamenina v Čechách a na Moravě*. Praha 1987.

434 VÁLKA, M.: *Rajnochovická keramika*. Kroměříž 1981; BALETKA, L.: *Rajnochovická keramika. Výrobní poměry a produkce v manufakturách na výrobu kameniny v Mikulůvce a na Lázech na Vsetínsku. Český lid 77*, 1990, s. 165–171.

435 ŠUJAN, V.: *Olomučanská keramika*. Olomučany 1968; KALINOVÁ, A.: Výrobní profil keramické továrny v Olomučanech. *Ethnographica* 16, 1982, s. 239–250; KALINOVÁ, A.: Keramická továrna v Olomučanech u Blanska a život v lidovém prostředí na přelomu 19. a 20. století. *Ethnographica* 17, 1983, s. 271–281; KALINOVÁ, A.: Olomučanská keramika a její místo v lidové kultuře. In: *Studie Muzea Kroměřížska '82*. Kroměříž 1983, s. 89–92.

436 SCHEUFLER, V.: *Dějiny chodské keramiky*. Plzeň 1959.

437 PRAŽÁK, V.: *Dějinný vývoj a výrobní poměry hrnčířského řemesla v Kunštátě na Moravě. Národopisný věstník československý* 33, 1953–56, s. 207–277; PRAŽÁK, V.: *Technologie hrnčířské výroby v Kunštátě. Československá etnografie* 8, 1960, s. 371–383; 9, 1961, s. 16–58; VÁLKA, M.: Kunštátské hrnčířství. *Historie a současnost výrobního okruhu. Národopisný věstník XXI* (63) 2004, s. 59–69.

438 ŠTAJNOCHR, V. – SCHEUFLER, V.: Rukodělné bělniny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. *Sborník Národního muzea* 47, 1993, s. 1–30.

Čech, Rudic, či Znojma, uplatňují se továrně vyráběné glazury, zatáčení, lití a lisování výrobků, u uměleckého a suvenýrového zboží spolupráce s výtvarníky.⁴³⁹

Technickými parametry je rukodělné bělnině blízká **polokamenina**. Tato keramika s porézním střepem, lehkým a pevným, potaženým hnědými zemítkami glazurami (*šlemovka*) se vyráběla spolu s rukodělnými bělninami např. v Kunštátě na Moravě, Kostelci n. Č. l., Davli, ve Štěchovicích a na Podorlicku. Dekor výrobků byl minimální, jen technický, rytý do glazury. Do českých zemí se dostávaly také importy z Dolního Slezska (Bunzlau, dnes Boleslawiec), do Prahy, která byla v 19. stol. obchodním střediskem s tímto zbožím. Džbány označované jako *buncláky* nesly bílý plastický nalepovaný dekor. Ve starší literatuře je polokamenina označována také jako kamenina, bělnina či kameninová hrnčina.

Kamenina

Keramika se slinutým střepem a nasákavostí do 5%, která se vypaluje při teplotě nad 1200 st. C. Pravlastí kameniny je Čína, v Evropě se objevuje ve 12. stol. a je charakteristická pro německé země (Porýní, Sasko). V době rozkvětu německých kamenin v 15. a 16. stol. se vyvážely do mnoha do evropských zemí. V českých zemích se uplatnily importy hlavně ze Saska a z Lužice (Mužakov), méně porýnské výrobky.⁴⁴⁰

Za kameninu jsou považovány také tzv. **loštické poháry** vyráběné od konce 14. do poč. 16. stol. v Lošticích u Šumperka. Charakteristický puchýřovitý a bublinkovitý povrch, způsobený větším obsahem železa v hlíně, z nich činil obchodní artikl, který se importoval do zahraničí. V evropských muzejních sbírkách se objevují doplněné zlatým a stříbrným kováním. Jako symbol alkoholismu, kožních a pohlavních chorob se loštický pohár objevuje na obraze nizozemského malíře Hieronyma Bosche *Rajská zahrada* (poč. 16. stol.).⁴⁴¹

Porcelán

Keramika s bílým zcela slinutým střepem, v tenké vrstvě průsvitným, s povrchem režným (bisquitovým u plastik) nebo glazovaným. Porcelánová hmota byla čínským obje- vem; z Číny byl porcelán dovážen do Evropy jako luxusní zboží. Snaha o jeho napodobování vedla k pokusům o objevení složení porcelánové hmoty na evropském kontinentu, což se povedlo v Míšni Johannu Ch. Böttgerovi (1709). Výroba porcelánu se postupně rozšířila po celé Evropě, protože prestiží každého královského dvora bylo vlastnit porcelánku. Monopol vídeňské porcelánky způsobil, že v západních Čechách vznikla první továrna v Horním Slavkově až r. 1792. Porcelánové zboží bylo určeno

439 KALINOVÁ, A.: K situaci keramické výroby na Moravě v letech 1918–1945. *Folia ethnographica* 42, 2008, s. 21–42.

440 HORSCHIK, J.: *Steinzeug 15. bis 19. Jahrhundert. Vom Bürgel bis Muskau*. Dresden 1978; SCHEUFLEDER, V. – ŠTAJNOCHR, V.: Rukodělné kameniny a příbuzná keramika v českých zemích od nejstarších dob do 50. let 20. století. *Sklář a keramik* 41, 1991, s. 177–186.

441 TOGNER, M.: Moravská keramika a Hieronymus Bosch. *Umění a řemesla* 1995, č. 1, s. 47–52.

vyšším společenským vrstvám a dekorem a tvaroslovím sledovalo měnící se životní styly 18. a 19. stol.

Do lidového prostředí proniká porcelán od 70. let 19. stol. po zlevnění výroby v důsledku technického pokroku. Jednalo se z počátku o stolní nádobí s jednoduchým technickým dekorem. Z porcelánu se vyráběly také upomínkové předměty, jako hrnky a talíře s vedutami poutních míst či postavami světců a poutních typů madon, stejně jako další devocionálie, které tvořily základ domácích oltářníků na zásuvkových prádelnicích. Nahrazují v 2. pol. 19. stol. svatý (stolový) kout v tradiční jizbě vesnických usedlostí.

Literatura

ČERNOHORSKÝ, Karel: *Moravská lidová keramika*. Praha [1941]; LANDSFELD, Heřman: *Lidové hrnčířství a džbánkařství*. Praha 1950; SCHEUFLER, Vladimír: *Dějiny chodské keramiky*. Plzeň 1959; PLICKOVÁ, Ester – SCHEUFLER, Vladimír: *Lidová hrnčina v Československu*. Uherské Hradiště 1966; SCHEUFLER, Vladimír: *Metodologické a metodické problémy českého lidového hrnčířství*. *Český lid* 56, 1969, s. 155–177; SCHEUFLER, Vladimír: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972; HORSCHIK, Josef: *Steinzeug 15. bis 19. Jahrhundert. Vom Bürgel bis Muskau*. Dresden 1978; KALESNÝ, František: *Habáni na Slovensku*. Bratislava 1981; KYBALOVÁ, Jana – NOVOTNÁ, Jarmila: *Habánská fajáns 1590–1730*. Praha 1981; PIŠŮTOVÁ, Irena: *Fajansa*. Bratislava 1981; SCHEUFLER, Vladimír: *Lidová keramika. Nástin technické a kulturněhistorické specifikace*. *Studie Muzea Kroměřížska '82*. Kroměříž 1983, s. 59–70; KYBALOVÁ, Jana – NOVOTNÁ, Jarmila: *Kamenina v Čechách a na Moravě*. Praha 1987; KYBALOVÁ, Jana: *Evropská fajáns*. Praha 1992; PAJER, Jiří: *Novokřtěnské fajánse ze Strachotína*. Mikulov 2001; KALINOVÁ, Alena: *Nejstarší doklady lidové fajánse z Moravy*. *Folia ethnographica* 39, 2005, s. 3–15; PAJER, Jiří: *Studie o novokřtěncích*. Strážnice 2006; KALINOVÁ, Alena: *Lidová fajánsová plastika ze sbírky Etnografického ústavu Moravského zemského muzea v Brně*. *Folia ethnographica* 44, 2010, s. 101–112.

7. LIDOVÝ TEXTIL. MODROTISK. KRAJKÁŘSTVÍ

Pod pojmem textil zahrnujeme textilní surovinu i hotový výrobek, tzn. sprádaný materiál i tkaninu, pleteninu, krajkou, prýmek, stuhu, netkanou textilií a plst. Vznikají širokou škálou technologií, které lze rozdělit na: **1) Pletení** (pomocí prstů, na rámu, jehlicemi, háčkem, paličkami, na formě); **2) Vázání** (sítě); **3) Tkaní** (na rámu, na desce, na karetkách, na tkalcovském stavu). Zatímco první dvě kategorie pracují s jednou nití, tkaní pracuje se soustavou osnovních a útkových nití. V rámci studia lidového textilu sledujeme také výzdobné techniky jako výšivku nebo barvení látek a jejich potiskování (barevný tisk, modrotisk).

Vzhledem k malé životnosti textilních materiálů většina dokladů z lidového prostředí není v českých zemích starší než ze 17. stol. Nálezy z období slovanského zpracoval L. Niederle,⁴⁴² na velkomoravský textilní materiál se zaměřila M. Moravcová,⁴⁴³ M. Kostelníková⁴⁴⁴ a J. Staňková.⁴⁴⁵ Otázkou zůstává, jaká byla domácí produkce a co jsou importy z Byzance. V období středověkém se vydělují některé textilní výroby jako specializovaná řemesla řízená cechovními artikulemi. Vedle nich existuje domácí textilní výroba pro vlastní potřebu, ale zdrojem inovací jsou městská řemesla. Až do poloviny 19. stol. se v textilní výrobě prolínají domácí výroba s řemeslnou a od pol. 18. stol. i manufakturní výroba, do které jsou zapojováni venkovští tkalci. Tyto industriální formy textilní výroby byly předmětem výzkumu historiků,⁴⁴⁶ zatímco etnografové sledovali tradiční rukodělné technologie, kde přežívají archaické technologie.⁴⁴⁷ V 2. pol. 19. stol. v souvislosti s rozvojem textilního průmyslu rukodělná výroba postupně zaniká, ale zároveň se objevují obrodné snahy o její záchranu a využití v soudobé bytové a oděvní kultuře. Po neúspěšné éře svérázové došlo po druhé světové válce k založení Ústředí lidové umělecké výroby, kde tyto snahy našly odpovídající platformu.⁴⁴⁸

Rukodělné textilní techniky

V lidovém prostředí našly uplatnění textilní materiály rostlinného nebo živočišného původu, které bylo možno získat ve vlastním hospodářství. Z materiálů rostlinného původu se jednalo o **len** pěstovaný v horských oblastech a **konopí**, vyžadující teplejší

442 NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů I/2*. Praha 1913, s. 405–418; III/1. Praha 1921, s. 331–342.

443 MORAVCOVÁ, M.: Lněné a konopné tkaniny u západních a východních Slovanů v době raně historické. *Český lid* 53, 1966, s. 71–84.

444 KOSTELNÍKOVÁ, M.: *Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě*. Praha 1973.

445 STAŇKOVÁ, J.: Etnografické marginálie k textiliím z období velkomoravské říše. *Český lid* 51, 1964, s. 334–347.

446 MAINUŠ, F.: *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*. Ostrava 1959; MAINUŠ, F.: *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*. Praha 1960.

447 SVOBODOVÁ, V.: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989.

448 RABAN, J. (ed.): *Česká lidová umělecká výroba*. Praha 1975.

klima jihovýchodní Moravy. Od 18. stol. se uplatňuje jako dovážená surovina bavlna zpracovávaná řemeslníky i v textilních industriálních podnicích. Materiál živočišného původu představuje **ovčí vlna**, jejímž zdrojem byly nížinný chov ovcí spojený s úhorovou soustavou a vysokohorské pastevectví provozované v karpatské oblasti českých zemí. Jen marginální roli v lidové kultuře hrálo hedvábí, zlaté a stříbrné nitě a další výzdobné přípravy.

Nejjednodušší zpracovatelskou technologii představovalo pletení, analogické ke splétání přírodních materiálů. Mezi rudimentální techniky patřila také výroba provazů, které se mohly zhotovovat pouhým stáčením na noze a sesoukáním v dlani. Pevnější, silnější provazy se zkrucovaly na provaznických vozících.⁴⁴⁹

Plošné textilie se zhotovovaly buď z 1 nitě, nebo ze soustavy nití. Nejrozšířenější textilní techniky pracující s 1 nití byly: **1) Pletení na jehlicích**, které v minulosti nepatřilo jen mezi ženskou práci, ale v městském prostředí se zformovalo do cechovního řemesla – punčochářství. I na venkově se pletení punčoch věnovali jako domácí práci muži. Velká spotřeba punčoch souvisela s tím, že byly základní součástí mužského i ženského oděvu. Upletené punčochy se různě upravovaly, barvily a valchovaly, kromě hladkých se pletly i různě vzorované. V karpatské oblasti ženy nosily tzv. ubírané punčochy, valchované a vrapené;⁴⁵⁰ **2) Síťování**, zhotovování sítí k lovu ryb a zvěře i oděvních doplňků pomocí síťovací jehly je doloženo v různých kulturách po celém světě. V českých zemích máme od 15. stol. doklady o řemeslném zhotovování sítí, nevodů a tenat; ze 16. stol. ikonografické doklady užívání vlasových sítěk. Síť bylo možno zdobit výšivkou a užít jako krajku na obřadní textilie (antependia, úvodnice). Koncem 19. stol. se síťování rozšířilo na Českomoravské vrchovině a v Orlických horách jako forma domácí práce;⁴⁵¹ **3) Pletení na rámu** pracuje také jen s jednou soustavou nití (osnovou) navinutou na dřevěném rámu. Křížením a vzájemným zajišťováním jen osnovních nití vzniká pružná pletenina užívaná v lidovém prostředí na hotovení ženských čepců a pásů. Technika známá ve starověkých civilizacích (Egypt) se v 16. stol. objevuje v německých textilních vzornících. Do 20. stol. se zachovala v českých zemích na Valašsku (Zděchov) a na Moravských Kopicích. Zděchovské čepce, které se prodávaly i na slovenské straně hranice, nesly geometrický ornament tvořený plnými a řídkými kosočtverečnými ploškami. O dokumentaci se zasloužila etnografka vsetínského muzea Eva Urbachová,⁴⁵² na Slovensku téma zpracovala pracovnice ÚLUV Ema Marková.⁴⁵³

K předtkalcovským technikám, které pracovaly s 2 soustavami nití, náležely: **1) Tkaní na desce**, pomocí kterého se podomácku zhotovovaly tkanice, popruhy a tkalouny. Opět stará technika je doložena archeologickými nálezy v sousedním Polsku a ikono-

449 STAŇKOVÁ, J.: Provaznictví na Žďársku. *Český lid* 39, 1952, s. 176–181.

450 URBACHOVÁ, E.: Valašské „ubírané pančochy“. *Český lid* 48, 1961, s. 70–75.

451 LUDVÍKOVÁ, M. – OREL, J.: *Podomácké síťování na Žďársku*. Žďár n. S. 1970.

452 STAŇKOVÁ, J. – OREL, J. – URBACHOVÁ, E.: Práce na rámu a její dnešní využití. *Umění a řemesla* 1963, č. 2. s. 74–80.

453 MARKOVÁ, E.: Po stopách krosienok. *Slovenský národopis* 5, 1954, s. 47–86.

graficky v 15. stol.; na Chodsku či na Horácku přetrvala do minulého století. Tkací prkénko mělo kulaté a podélné otvory, kterými procházely osnovní nitě. Pohybem desky nahoru a jejím spouštěním se vytvářel nový prostup, kterým se prohazoval útek. Vedle hladkých tkanic bylo možno zhotovit i různě vzorované s odlišnými barevnými kombinacemi;⁴⁵⁴ **2) Tkaní na karetkách**, stará technika doložená na různých místech světa a v různých civilizacích. V lidovém prostředí se užívala ještě v minulém století na východní Moravě, na Slovensku, Balkánu, v Rusku a Skandinávii. Osnovní nitě, provlečené čtyřmi otvory v rozích karetek, se po protažení útku a pootočením karetek o 90 stupňů nebo 180 stupňů zkroutily a vytvořily nový prostup. Po určitém počtu provlečených útků se karetky otáčely opačným směrem. Vznikající tkanina měla šikmé vzorování; mohly se vytvářet bohaté barevné a ornamentální řešení;⁴⁵⁵ **3) Pletení na formě** (*desce, modle*), označované slovensky také jako *zapiastková* technika. Možno ji považovat za jakýsi předstupeň vlastních tkalcovských technik. V karpatské oblasti sloužila k zhotovení rukavic, ale také papučí a čepic; doložena je i z jiných kontinentů k výrobě koberců, oděvních látek, pásů a stuh. Osnova se napínala na pletařském rámu nebo příslušné formě a kolem ní se proplétaly v každé řadě současně dva útky;⁴⁵⁶ **4) Ruční tkalcovství**, tkaní, pomocí kterého se zhotovovaly rozměrnější (plošné) textilie na tkalcovském stavu. Tkaní lze definovat jako vzájemné opakované provazování a sjednocování soustavy osnovních a útkových nití v plošnou textilii pomocí některého ze tří systémů vazeb (plátňová, keprová, atlasová). Vynález tkalcovského stavu lze klást do pravěkých kultur. Původní forma tkaní byla domácí prací žen pro potřebu rodiny a tato forma přežívala v karpatských oblastech, u východních Slovanů i na Balkánu v různé míře do 20. stol. V raném středověku se v západní a jižní Evropě konstituovala v městském prostředí řemeslná forma textilní výroby provozovaná vyškolenými specialisty. V českých zemích se plátenictví a soukenictví uvádí mezi městskými řemesly ve 13. a 14. stol. Většina soukenických cechů vznikla v 14. stol., tkalcovské cechy pak v 1. pol. 15. stol. a v 16. stol. S rozšířením řemeslné výroby domácí tkalcování nezaniklo a až do zrušení cechů (1859) se v pramenech objevují spory mezi cechovními mistry a vesnickými tkalci. V 18. stol. je plátenictví prohlášeno za svobodnou živnost (1740), vznikají soukenické a plátenické manufaktury, které zaměstnávají domácí tkalce formou nákladnického systému. Ještě v 19. stol. tak vedle sebe pracovali vyučení řemeslníci v ceších, manufakturní tkalci a venkovští výrobci zpracovávající především místní suroviny pro domácí zákazníky.⁴⁵⁷ Docházelo k vzájemnému ovlivňování a šíření inovací zejména z prostředí manufakturního. Domácí lidová výroba se udržela až do 1. světové války, kdy pro venkovského spotřebitele produkovala plátno několika kvalit i polovlněné látky, naposledy textilní (*hadrové*) koberce.⁴⁵⁸

454 SVOBODOVÁ, V.: Tkaní na destičce na Horácku. *Český lid* 49, 1962, s. 30–33.

455 STRÁNSKÁ, D.: Nové příspěvky o tkaní na destičkách. *Slavia* 1937, s. 546–571.

456 STAŇKOVÁ, J.: Zapiastky. *Český lid* 4, 1949, s. 146–152.

457 SVOBODOVÁ, V.: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983.

458 STAŇKOVÁ, J.: Hadrové koberce. *Český lid* 63, 1976, s. 73–83.

Textilní materiály a jejich zpracování

Prvním krokem při zpracování textilních vláken bylo předení. Vyčesaná vlákna se upevnila na **přeslici** a ručně nebo pomocí kolovratu spřádala. Přeslice, zvaná též kužel (*krůžel*), náležela k tradičnímu vybavení rolnických usedlostí na venkově do 20. stol. Jako starý kulturní fenomén byla symbolem ženského pokolení, ikonograficky je doložena ve Velislavově bibli (kolem r. 1340), její typologii na základě slovanského a evropského materiálu zpracoval K. Moszyński.⁴⁵⁹ V českých zemích se užívaly přeslice jehlicovité. Jako dárek z lásky mohly být vyzdobené řezbou, vyléváním kovem nebo polychromií, datací a nápisy. Výrazný doklad lidového umění představují vyřezávané přeslice lopatkovité používané u jižních a východních Slovanů, ale i mimo slovanský svět. Přeslici mohla žena upevnit pod paží, u přeslice stojánkové byla umístěna na stojan, který se přidržoval nohou. Přeslice sedátková měla příčku, již přadlena přisedla na lavici.

Předení bylo možno provádět ručně pomocí **vřetene** zatíženého přeslenem, jak je doloženo od pravěku a v historických dobách až do minulého století. Mechanizaci představuje používání **kolovratu**, který se v českých zemích objevuje ve středověku a běžně se používal v 18. a 19. stol.. Starý typ kolovratu doložený ve 14. stol. (*hvězda*) se uváděl do pohybu pomocí kliky umístěné přímo na kole. Přes strunu se pohyb přenášel na cívku upevněnou ve stojánku na druhém konci podnože. Nejrozšířenějším typem byl kolovrat na nožní pohon se šlapadlem pod hnacím kolem a s vřetenem a cívkou na držáku nad kolem. Rozšířený typ představoval kolovrat na čtyřech nožkách s vřetenem umístěným na vodorovné podpěře vysunutě ve výšce osy kola. Označoval se jako *kozlík*, *vosnovák*, *helvét*. Na vřetenu byla nasazena cívka, na kterou se upředená nit navíjela pomocí obloukovitých křídel vřetene. Aby kolovrat dobře „táhl“, tj. struna byla správně napnutá, k tomu sloužil šroub regulující vzdálenost mezi hnacím kolem a vřetenem s nasazenou cívkou.

Podle kvality, tj. síly spředené nitě se příze dělila: a) koudelovou; b) pačesnou; c) lněnou (konopnou), která byla nejjemnější. Výjimečně tenké příze, z nichž se paličkovaly krajky, se vyvážely do Belgie (Flander). Upředená příze se stáčela do přáden na **motovidle**, které představovalo zároveň určitou míru. Ruční motovidlo mělo délku 1 lokte,⁴⁶⁰ u motovidla na stojánku (*praskací*) se čtyřmi či šesti rameny zasazenými do otáčivého hřídele mělo jedno pootočení délku 3–5 loktů. Při navíjení a měření příze se počítalo na tzv. *malé pásmo* (20–24 nití), 20 pásem tvořilo *šteník* (400–480 nití), 3 šteníky tvořily *přadeno*, 4 přadena *štuka*, 15 štuk *mandel*, 4 mandele *kopu*.⁴⁶¹

Před vlastním tkaním bylo nutno natáhnout na tkalcovský stav osnovu, tj. vytvořit soustavu podélných nití souběžných s pevnými okraji tkaniny. Přízi z přáden musel tkadlec nejdříve převinout na cívky. K tomu sloužil **viják** (*sviják*), na který navlékl předenou a nit převinul na cívku upevněnou ve **špulíři** (*sukadlo*, *kružec*, *kozlík*). Cívka se uváděla do pohybu přes strunu ručním otáčením kola špulíře. Nasoukané osnovní

459 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Slowian*. Kraków 1929, s. 304–312.

460 Délka lokte byla rozdílná: 1 loket český = 0,59 m, 1 loket vídeňský = 0,77 m.

461 STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989, s. 17.

cívky (*osnůvky, fajky, hrubé cívky*) tkadlec zasadil do **cívečnice** (*píščalník, šrák*), asi dva metry vysokého stojanu, v němž byly navléknuty na tenké pruty nebo na dráty. Obvykle se snovalo 12–24 cívek podle toho, jak bylo zvykem nebo jak vyžadoval vzor. Vlastní **snovadlo** představoval stojan otočný podle osy se 4 až 6 křídlů upevnovaný v podlaze či trámu ve stropě. Rozevření se zajišťovalo dvěma příčkami (*rohatiny*) – na horní byly tři kolíčky, na dolní dva kolíčky a na nich se vytvářel tzv. **tkalcovský kříž** důležitý při navíjení osnovy na tkalcovský stav. Nitě mezi cívečnicí a snovadlem procházely **snovací deskou** (*píst, destička, probíračka*) s 12 i více otvory. Nitě provlečené snovací destičkou se připevňovaly k prvnímu kolíčku na horní rohatině a rozdělené na sudé a liché se vedly nad (pod) druhým a pod (nad) třetím kolíčkem a pak se spirálovitě otáčely kolem snovadel. U dolní rohatiny se otočily mezi oběma kolíčky a začaly zpět spirálovitě navíjet směrem nahoru. Ze snovadel se osnova snímala tak, že se splétala do jakéhosi řetězu, stáčela se do koule nebo skládala na plachtu. Odtud se navíjela na tkalcovský stav.

Tradiční horizontální **tkalcovský stav**⁴⁶² tvořily dvě vysoké postranice propojené čtyřmi příčkami. Aby se stav při práci nepohyboval, byly v podlaze dřevěné zarážky. Na jednom konci měl stav sedačku pro tkalce, na opačném konci osnovní válec (horní vratidlo) přibližně ve výši jednoho metru. Druhé vratidlo, zbožové (dolní, balicí) bylo u země asi uprostřed postranic. K základnímu vybavení stavu patřily listy (*nitělnice*) a hřeben. V listech byly nataženy textilní (později kovová) oka, kterými procházely osnovní niti. Počet listů se pohyboval mezi dvěma až čtyřmi, byly propojené přes kolečko a dolní příčka listů spojená s podnožkami. Šlapáním tkadlec uváděl listy do pohybu a potažmo tak ovládal osnovu. Další důležitá součást stavu, hřeben, visel na masivním rámu a měl třtinové či kovové příčky (paprsek), mezi nimiž procházely jednotlivé osnovní niti. Celému rámu se říkalo bidlen. Tkalci, kteří se pod vlivem manufaktur modernizovali, měli bidleny dole rozšířeny do truhlíku (*škatulky*), kam vbíhaly člunky s kolečky uváděnými do pohybu trháčím šňůrou.

Natažené osnovní niti rozdělené do soustav (nejjednodušší na sudé a liché) se ovládaly přešlapováním podnožek, čímž vznikal nový prostup (*prošlup*), kterým se prohazovala útková nit navinutá na útkové cívce vložené v člunku. Po prohození člunku se útková nit pomocí paprsku přirazila k předchozí, přešlapem se vytvořil nový prostup a proces tkaní pokračoval stejným způsobem dále.

Látky se tkaly s pomocí různých textilních vazeb. Lidoví tkalci užívali následující: **1) Vazba plátňová** váže nejhustěji pravidelným křížením osnovních a útkových nití, a to tak, že vazné body se dotýkají. Touto vazbou se tkala plátna různé kvality, kanafasy i polovlněné látky na sukně i na hrubé mužské kabáty a kalhoty. Z plátňové vazby je odvozena vazba rypsová. Charakteristické jsou pro ni podélná žebra na látce, protože útková niť se vážala s dvěma osnovními nitěmi. Střídáním rypsových útků dvou barev

462 STAŇKOVÁ, J.: Tkalcovský stav. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3. Praha 2007, s. 1060–1063.

bylo možno docílit drobných kostiček, sloupečků, žebříčků. Takto vzorované plátno, tkané rypsovou vazbou (také čtyřvazného kepru), se označuje jako *činovat*, která se v užívání nejdéle udržela do 50. let 20. stol. na východní Moravě (Hornácku).⁴⁶³ Technika byla běžná v řemeslném cechovním tkalcovství nejen u nás, ale i v jiných evropských zemích; 2) **Vazba keprová** je charakteristická šikmými liniemi na povrchu tkaniny. V lidovém prostředí se nejčastěji užíval čtyřvazný útkový kepr, kde útek kryl tři osnovní nitě vrchem a pod čtvrtou podcházal spodem (vazný bod). V následující řadě se vazný bod posune o jednu nit doprava a tím vznikají uvedené šikmé linie. Tkalci tuto vazbu označovali jako *trilich*. Alternativou kepru je *cirkas*, oboulicný kepr, v němž se střídaly pravidelně dvě nitě nahoře a dvě dole s oním posunutím. Složitější vzory vytvářeli jen školení tkalci; 3) **Vazba atlasová** je třetí základní vazbou, která se v lidovém prostředí užívala jen při výrobě rozměrnějších vzorovaných ubrusů, ručníků apod. Charakteristickým znakem je hladký povrch, který vzniká tím, že vazné body se navzájem nedotýkají. Nejjednodušší je pětivazný atlas (stav musel mít nejméně pět podnožek): útková nit kryje čtyři osnovní niti a pod pátou podchází (vazný bod). Atlasové látky se užívaly na sváteční oděvní součásti a vyráběli je jen školení tkalci.

Tkaniny vyráběné lidovými tkalci

Základním výrobkem lidových tkalců bylo **plátno**. Nejčastěji se lněná (konopná) příze prohazovala lněným (konopným) útkem, ale od 18. stol. se vytvářely varianty lněné příze s bavlnou. Před použitím se jemnější plátna bělila po jedné i z obou stran. Bělení plátna je doloženo prameny ve 14. stol. a bělidla se nejdéle udržela na Českomoravské vysočině. Jeho podstatou je oxidace vlákna slunečními paprsky za stálého kropení vodou.

Rozlišovalo se pět kvalit lněných a konopných pláten, ale v praxi se pracovalo se třemi základními druhy: 1) Jemné lněné plátno, husté, tence a stejnoměrně tkané i z bílené příze. Sloužilo na šití svátečních košil, šátků, zástěr a čepců zdobených výšivkou; 2) Hrubší pačesné plátno se užívalo na spodní a ložní prádlo, koutní plachty, rozsívky, mužské kabáty. Speciální *cvilinky* na spodnice se dávaly barvit na modro a potiskovat. Z modrotisku se šily sukně, zástěry, kacabajky, šátky, povlečení na postele, ubrusy; 3) Koudelné plátno ze surové nebílené příze sloužilo na šití mužského pracovního oblečení pro práci v lese i na poli; zhotovovaly se z něho plachty (*poslamky*) do postelí a pytle.

Ze vzorovaných tkanin neznámější byly **kanafasy**. Ve středověku lněné, později také pololněné i čistě bavlněné látky měly kostkovaný nebo proužkovaný dezén. V 16. stol. se užíval název *kanevaz* nebo *kanavač*. Název kanafas se běžně rozšířil od 18. stol. a má spojitost s latinským názvem konopí (*cannabis sativa*). Objevuje se často v pozůstatostech (kanafasové sukně, fěrtochy), zachovaly se i vzorníky s ukázkami kanafasů. V lidovém prostředí českých zemí se kanafasy používaly jako lůžkoviny tkané z hrubších přízí

463 STAŇKOVÁ, J.: Ruční tkalcovství na Hornácku. *Československá ethnografie* 1, 1952, s. 4–12.

plátňovou vazbou. Ve vzoru (kostky nebo pruhy) se uplatňovala jedna barva, nejčastěji modrá či červená. Jako oděvní látka sloužil kanafas na sukně a zástěry na Chodsku (*vyrážený kanafas*), Českomoravské vrchovině (*kolovanky*)⁴⁶⁴ a v jižních Čechách (*nevo-lické fěrtochy*). Typologii zpracovala J. Staňková.⁴⁶⁵

K výrobkům lidových tkalců náležely také polovlněné nevalchované tkaniny, označované jako **šerka** (*šarka*) nebo **mezulán**.⁴⁶⁶ Lněná (bavlněná) osnova se protkávala vlněným útkem. Vazby plátňová nebo keprová zajišťovaly trvanlivost látky používané na ženské sukně, různě regionálně nazývané (*trajdy, kronrašky, moldonky*).

Vlněné a polovlněné valchované látky v 18. a 19. stol. vyráběli cechovní řemeslníci, soukeníci. Jen na východní Moravě se tkaly čisté vlněné látky také podomácku a dávaly se valchovat, aby došlo ke splstnatění. Látka se v dřevěném korytu zalila horkou vodou a pak tloukla dřevěnými kladivý. Řemeslně a továrně vyráběná sukna se barvila, valašská sukna (*huňa*) se užívala rezné, přírodní barvy. Do valchy se dávaly i polovlněné látky na kabáty a pracovní mužské kalhoty.⁴⁶⁷

Výroba tradičních tkanin se udržela ojediněle až do r. 1945. Po vzniku Ústředí lidové umělecké výroby se organizace snažila o udržení tohoto odvětví rukodělné výroby. Textilní dílny pracovaly na jihovýchodní Moravě (Kuželov) a na Vysočině (Strmilov).

Literatura

LEBEDĚVA, N. I.: Prjadenie i tkačestvo vostočnych Slavjan v 19.–načale 20. veka. In: *Vostočnoslavjanskij etnografičeskij sbornik*. Moskva 1956, s. 461–538; PÁVEK, Miloslav: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1971; GEIJER, Agnes: *History of textile art*. Stockholm 1979; SVOBODOVÁ, Vlasta: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; STAŇKOVÁ, Jitka: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Technologie lidové výroby 8. Praha 1989; TERŠL, Stanislav: *Abeceda textilu a odívání*. Praha 1994; ZAJONC, Juraj: *Premeny vlákna*. Trnava 2012.

Modrotisk a barevný tisk

Zdobení látek tiskem je možno provádět dvěma technikami, které se lišily postupem vytvoření vzoru: **1) Pozitivní tisk** měl barevný vzor přímo nanesen na bílý či barevný podklad; **2) Negativní tisk** se vytvářel pomocí rezervy, která se na látku natiskne a zabrání proniknutí barviva do podkladu. Po odstranění rezervy se objeví bílý dekor na modrém podkladu. S využitím chemických látek bylo možno vytvořit i dekor barevný (zelený, žlutý, oranžový).

464 STAŇKOVÁ, J.: Lidové tkaniny na Žďársku koncem 19. a počátkem 20. století. *Český lid* 46, 1959, s. 206–218.

465 STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989, s. 71–148.

466 Z italského mezzolana (polovina). HYNKOVÁ, H.: Mezulán a mezulánky v oblasti Orlických hor. *Český lid* 46, 1959, s. 104–113.

467 STAŇKOVÁ, J.: Lidové tkaniny v tradičním oděvu a interiéru. *Československá etnografie* 8, 1960, s. 384–413.

První zprávy o zdobení látek malbou nebo tiskem s využitím voskové rezerváže uvádějí antičtí autoři. Po celý středověk se užíval tisk pozitivní, který se do Evropy dostává ve 13. stol. z Byzance a Benátek, jednak přes Španělsko maurskou cestou podobně jako majolika. Potištěné látky (s užitím zlatého a stříbrného prášku) sloužily středním společenským vrstvám jako náhrada za cenově nedostupné protkávané látky (brokáty). Italský malíř Cennino Cennini ve své knize o malířství vydané v Padově 1440 uvádí vedle malířských technik také návod na tisk látek. Popisuje pozitivní tisk černou barvou doplněný malbou žlutou, červenou a zelenou barvou s cílem urychlení práce při zhotovování opakujícího se ornamentu. Další návod na pozitivní tisk máme z konce 17. stol. od Andree Gloreze von Mähren, jenž byl původně řezačem forem v Moravské Třebové, pak žil v Bavorsku jako barvíř. V Řezně (Regensburg) r. 1699 vydal *Vollständige Haus- und Landbibliothek*, kde doporučuje nové mechanizované postupy při výrobě tištěných tapet a potiskování plátna pomocí měděných válců.

Podle tradice techniku rezervážního tisku měl do Evropy, do Holandska přinést r. 1550 malíř Pietor (Peter) Coecke (Cock, Kock) von Aelst, po cestách do Turecka a do Orientu. Otázkou zůstává, zda se jednalo o tisk pozitivní či už negativní (modrotisk), jehož rozvoj v Evropě se datuje od konce 17. stol. v souvislosti s návštěvou poselstva z Thajska, které r. 1680 navštívilo dvůr francouzského krále Ludvíka XIV. Modrotisk se stal celoevropskou módou. Výroby se ve velkém ujali Holanďané, kam se dováželo indigo, základní surovina pro výrobu barviva. Modrý, monochromní dekor se objevuje i na dováženém čínském porcelánu a tuzemských fajánsech. Z Holandska se modrotisk rozšířil do Anglie a do německých zemí; přes Hamburk do Bavorska (Augšpurk, Norimberk), Saska, Slezska a dále do střední Evropy (české země, Slovensko). Počátky výroby modrotisku jsou ale v českých zemích nejasné, protože archivní prameny zmiňují barvíře bez specializace. K té dochází v 2. pol. 18. stol.: **1) Krásnobarvíři** (*Schönfärber*) barvili vlněné látky a hedvábí různými barvami; **2) Černobarvíři** (*Schwarzfärber*) barvili přízi a plátno modrou, červenou, zelenou a hnědou barvou. K nim náleželi i výrobci modrotisku. Z konce 18. stol. jsou dochovány datované modrotiskové látky ze Slovenska, svědčící o technických i uměleckých kvalitách místních modrotiskařů.⁴⁶⁸ V 19. stol., když se modrotisk stává majetkem lidových vrstev jako oděvní látka i bytový textil, vedla poptávka ke vzniku modrotiskařských dílen v každém venkovském městě. Od počátku 20. stol. zájem o modrotisk upadá spolu se zánikem podomáckého tkalcovství. Poslední modrotiskaři pracovali v Nové Pace ve východních Čechách a v Kdyni u Domažlic do počátku druhé světové války (1942). Na Moravě se významná střediska výroby modrotisku nacházela na jiho-východě v Uherském Hradišti a Uh. Brodě, ve Strážnici,⁴⁶⁹ Valašských Kloboukách a v Rožnově pod Radhoštěm,⁴⁷⁰ na západní Moravě ve Velké Bíteši a v Olešnici.

468 VYDRA, J.: *Lidová modrotlač na Slovensku*. Bratislava 1954.

469 BINDEROVÁ, K.: *Modré z kypy. Modrotisk a strážnická dílna Jochových*. Boskovice 2013.

470 SALICHOVÁ, M.: *Modrotisk na Valašsku*. Rožnov pod Radhoštěm 1975.

Po druhé světové válce zůstaly činné jen Danzingerova dílna v Olešnici⁴⁷¹ a Jochova ve Strážnici, které po určité přestávce začaly pracovat v rámci Ústředí lidové umělecké výroby.⁴⁷² Modrotisk se zde vyrábí i po zániku ÚLUV.

Technologie výroby modrotisku

Jak jsme už uvedli, modrotisk je svou podstatou negativní tisk: vzor se vykryl rezerváží látkou a tkanina se obarvila na modro. V rámci přípravných prací se zhotovila lázeň, která svou kvalitou ovlivňovala stálobarevnost a jasnost tónu. Kusové **indigo**, rostlinné barvivo z indigovníku dovážené z Indie, v 19. stol. vyráběné synteticky, se roztlouklo v moždíři a pak rozmělnělo v železném kotlíku pomocí železných koulí. Vlastní lázeň připravoval modrotiskař ve velké nádobě, dřevěné **kypě** nebo modernizované betonové kádi. Složení lázně patřilo mezi výrobní tajemství dílny: základní složky vytvářela indigová kaše, dále hašené vápno, zelená skalice a jiné přísady. Barvilo se redukčním způsobem, tj. plátno zmodralo až po vytažení z kádě při styku se vzduchem, kdy se indigo změnilo na indigovou běl. Obdobně si modrotiskař připravoval další důležitou látku, tiskařský **pap** (*pop*), který se jako rezerva nanášel na plátno. Jeho složení zahrnovalo malířskou hlinku, arabskou gumu, modrou skalici a další přísady. Vlastní tisk probíhal tiskařskými formami namočenými do papu, které kladl pravidelně třikrát vedle sebe na šířku plátna; na délku to bylo desetkrát. Když pap na plátně uschl, následovalo barvení. Potištěné plátno se ve vrstvách připevnilo na železný kruh (*ráf, koruna*) opatřený po obvodu háčky. Pomocí kladky tiskař kruh spustil do kádě s barvou a podle žádaného odstínu postup opakoval. Obarvené plátno se pralo v tekoucí vodě, aby bylo zbaveno papu a přebytečného barviva. Praní se střídalo s ustalováním barvy v kyselém roztoku. Po důkladném proprání a ustálení se modrotisk sušil a následovala závěrečná úprava, škrobení a mandlování, které nahradilo starší leštění skleněnými hladítky.

Základní barevnost modrotisku tvořil – bílý vzor na různých sytých modrých půdách. V 19. stol. se do papu přidávaly chemické sloučeniny, pomocí kterých se docílovalo také barvy žluté, zelené či oranžové. Kombinací a pozitivním tiskem byla barevná škála ještě pestřejší, jak je patrné na tzv. hunčovských tiscích z dílny v hanáckém Uničově a z Bayerovy dílny v Přerově.

K ručnímu potiskování látek sloužily **tiskařské formy**, většinou čtvercového nebo obdélníkového tvaru o rozměrech 30 x 20 cm. Skládají se ze dvou částí. Spodní díl, nejčastěji z hruškového dřeva, nesl na spodní straně vzor, druhá horní část měla ve středu vydlabané držadlo a byla vyrobena z dřeva měkkého. Produkci forem zajišťovali profesionální řezbáři. Mezi významná střediska náležely Dvůr Králové, Semily, Mladá Boleslav, Moravská Třebová, Nový Jičín; z českých zemí se formy zasílaly také do Uher (na Slovensko). Odtud vychází podobnost motivů užívaných v různých dílnách.

471 SVOBODOVÁ, V.: *O horáckém modrotisku*. Nové Město na Moravě. 1979.

472 JANČÁŘ, J.: Modrotisková tvorba Ústředí lidové umělecké výroby. *Umění a řemesla* 1964, č. 6, s. 225–230.

Původně celodřevěné formy se od poč. 19. stol. nahrazovaly formami, jejichž vzor byl doplňován hřebičky, mosaznými nýtky a plíšky až se celý motiv vytvořil z kovu, pomocí kterého mohl vzniknout jemný vzor s ostrými konturami. Výzdobné motivy lze rozdělit do několika kategorií: **1) Figurální motivy** (antropomorfní, zoomorfní) jsou vesměs staré z 18. stol. a námětově okruhy tvoří galantní a lovecké scény, chinoiserie, náboženské výjevy, jako vzkříšení Krista, Izákova oběť;⁴⁷³ **2) Florální motivy** (rostlinné) ovlivněné dobovým stylizovaným ornamentem. Velké motivy s kyticemi a úponky vycházejí ještě z barokní ornamentiky, květinové motivy s vlnícími se stuhami odpovídají módě klasicismu Ludvíka XVI., drobné kvítky a věnečky souvisí s módou empiru a *biedermeieru*; **3) Geometrické motivy** různé velikosti s hustoty vycházely z obliby u spotřebitelů a z dané regionální tradice.⁴⁷⁴

Modrotisk v tradiční kultuře našel široké uplatnění jako materiál na lidový oděv i jako bytový textil. U ženského oděvu se z modrotisku šily sukně a zástěry, používal se na šátky v Čechách, zejména na Českomoravské vrchovině, na Litomyšlsku, Podorlicku a v Podkrkonoší, na Moravě na Valašsku, na západní Moravě i v některých oblastech Slovácka (Hornácko, Kopanice), kde našly uplatnění i vícebarevné tisky v kombinaci se žlutou, zelenou a oranžovou (*prešpurské zástěry*). Na Hané se negativní tisk kombinoval s pozitivním, jak dokládají tisky z Jeřábkovy dílny v Přerově a obdobné v Uničově. Látky na sukně zdobily drobný vícebarevný tisk, na zástěry se tiskly široké bordury (*cesty*) ze stylizovaných rostlinných motivů. Charakterizují poslední vývojovou fázi hanáckého kroje před jeho odložením v šedesátých letech 19. stol.

Na formování dekoru a barevnosti tisku měly od konce 18. stol. vliv i průmyslové tisky, zejména z manufaktury v Kosmonosech a továren v České Lípě, Dvoře Králové a v Praze. Vedle domácí textilní produkce se uplatnily importy ze Saska a Rakouska (Vorarlbersko), jak dokládají i názvy šátků na hlavu (*saské*).

Batika

Rukodělný rezervázní tisk, jehož vzor se vykrýval voskem (vosková batika). Do Evropy se dostal z Indie a z Indonésie. V českém lidovém prostředí se batika zhotovovala jinou technikou – zavazováním malých plošek pomocí nití, tkanic, lýka a dalších materiálů nebo prošíváním a přišíváním tkanic, odtud označovaná jako vyvazovaná nebo šitá batika. Barevnost dekoru může být různá a závisí na dalším zpracování látky do složitějších útvarů před ponořením do druhé a dalších barevných lázní.

Batikou se zdobily tkaniny užívané jako oděvní doplňky (závoje, šerpy, šály, turbany, kapesníky, šátky), oděvní součásti (sukně, košile), nebo bytový textil (závěsy). V českých zemích se šitou a vyvazovanou batikou zdobilo plátno (lněné i bavlněné), které se za studena barvilo indigem. Látky vlněné se barvily na červeno a na zeleno. Batikované plátno se používalo na zástěry na Hané (*ditátkové*) a na Slovácku v okolí Klobouk u Brna, Ždánic, Veselí nad Moravou, nejdéle na Kyjovsku. V Čechách je vyvazovaná

473 VYDRA, J.: *Eudová modrotlač na Slovensku*. Bratislava 1954.

474 STRÁNSKÁ, D.: Vzory lidových modrotisků. *Český lid* 6, 1951, s. 18–23.

batika doložena na Hořicku a Krumlovsku. Techniku batiky zařadil do svého programu také ÚLUV.⁴⁷⁵

Literatura

JIŘÍK, František: *O látkách potisknutých*. Praha 1912; STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidové barvené a tištěné tkaniny. *Národopisný věstník československý* 31, 1949–50, s. 249–271; STADLER, Marius: Dějiny textilního tisku. *Věci a lidé* 3, 1951–52, s. 193–219; STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidový modrotisk v Čechách a na Moravě. *Věci a lidé* 3, 1951–52, s. 238–258; VYDRA, Josef: *Lidová modrotlač na Slovensku*. Bratislava 1954; SVOBODOVÁ, Vlasta: Modrotisk ve Velké Bíteši. *Český lid* 45, 1958, s. 84–88; SVOBODOVÁ, Vlasta: Poslední barvířská dílna na Horácku. *Vlastivědný věstník moravský* 15, 1960, s. 101–109; STADLER, Marius: Zur Entwicklung des Volksblaudruckes in der Tschechoslowakei. *Ethnographica* 3–4, 1961–62, s. 393–428; BACHMANN, Manfred – REITZ, Günter: *Der Blaudruck*. Leipzig 1962; SVOBODOVÁ, Vlasta: *O horáckém modrotisku*. Nové Město na Moravě 1971; JOHNOVÁ, Helena: Modrotisk v českých zemích. *Umění a řemesla* 1973, č. 2, s. 4–8; STAŇKOVÁ, Jitka: Minulý a současný vývoj modrotisku. *Umění a řemesla* 1973, č. 2, s. 18–28; SALICHOVÁ, Marie: *Modrotisk na Valašsku*. Rožnov pod Radhoštěm 1975; MELZER, Miloš: *Modrotisk na Moravě*. Olomouc 1977; DOMONKOS, Otto: *Blaudruckhandwerk in Ungarn*. Budapest 1981; PECHOVÁ, Jarmila: Formy na modrotisk ve sbírce pracovního nářadí EÚ MZM. *Folia ethnographica* 32, 1998, s. 82–102; HYNKOVÁ, Hana: *Modrotisk z Orlických hor*. Dobré 2000; MELZER, Miloš: Modrotisk. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 2. Praha 2007, s. 576–577; BINDEROVÁ, Klára: *Modré z kypy. Modrotisk a strážnická dílna Jochových*. Boskovice 2013.

Krajkářství

Odvětví textilní výroby stojící na okraji zájmu oboru, protože v celkovém obraze lidové kultury tvořila krajka jen doprovodný element. V mnoha oblastech českých zemí se s ní ani nesetkáváme. V minulosti však krajkářství hrálo důležitou hospodářskou roli a mělo společenský význam. Při studiu krajky se kladl větší důraz na otázky technologické než kulturně historické a etnografické.

Klíčovou otázkou etnologického studia krajky je její **lidovost**, vzhledem k tomu, že se do českých zemí dostává z ciziny a v lidovém prostředí se užívala až poměrně pozdě a omezeně.⁴⁷⁶ Musíme však konstatovat, že znalost krajkářských technik široce pronikla do lidových vrstev jako forma domácí výroby, ale produkce byla určena pro vyšší společenské vrstvy a pro zahraniční trhy. Jiný řešený problém byla **autochtonnost** české krajky. Autorky základní práce Marie Smolková a Regína Bíbová⁴⁷⁷ publikovaly roman-

475 STAŇKOVÁ, J. – OREL, J.: Vyzvazovaná a šitá batika. *Umění a řemesla* 1960, č. 4, s. 150–156.

476 JEŘÁBEK, R.: Na okraj o krajce. In: *O lidové krajce*. Praha 1982, s. 2–7.

477 SMOLKOVÁ, M. – BÍBOVÁ, R.: *Krajka a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uh. Slovensku*. Praha 1908.

tické názory o staroslovanských kořenech české krajky a o východním původu krajky slovanských národů. Znovu se tyto názory objevily v padesátých letech.⁴⁷⁸ Přesné zařazení naší lidové krajky do evropského kontextu chybí, ale ze shromážděného materiálu vyplývá, že převažují vlivy italské a západoevropské, které spíše hovoří o neslovanském původu. Napomáhá tomu i skutečnost, že se na rozvoji krajčářství v českých zemích podílelo jak německé, tak i polské etnikum, protože hlavní výrobní střediska byla soustředěna v pohraničních oblastech a na těšínském Slezsku. V kontaktních oblastech (Pošumaví, Krušné hory, Orlické hory) se nacházejí střediska nejintenzivnější výroby.

Krajka měla internacionální charakter, což se projevilo v technologii i terminologii. Souvisí s tím čilý obchod s výrobky, jež na rozdíl od výšivky vykazují menší regionální diferencovanost. Způsobilo to i pozdní a nerovnoměrné zdomácnění v lidové kultuře od 16. do 18. stol., kde se s ní setkáváme převážně v ženském oděvu, hlavně ve svátečním a obřadním a v úrodných oblastech. Další charakteristický rys byla vysoká míra organizovanosti výroby a péči státu o ni od doby císařovny Marie Terezie. Velmi brzy se zakládají školy a pořádají kurzy v místech větší koncentrace pracovních sil.

Nejstarší typ krajky, **šitá krajka** se objevuje v antice. Techniku uchovala Byzanc, odkud se dostala do Itálie a od 13. stol. dále do Evropy. Uměleckého vrcholu dosáhla v 18. stol. v Benátkách a ve Francii (Alençon). Do českých zemí byla zavedena na počátku 19. stol. do krušnohorské domácké výroby, odtud se dostala na Podorlicko a do Strážova v Českém lese. **Paličkovaná krajka** je ikonograficky doložena v 15. stol. v Itálii na malířských dílech. Vedle benátských krajek největšího vřhlasu dosáhly výrobky janovské a milánské a podle vydávaných vzorníků se italské vzory rozšířily po celé Evropě. V 16. stol. krajčářské umění zdomácnělo ve Francii, Flandrech (Belgie) a v Nizozemí, které výrobu od 17. stol. ovládly. Produkce krajek tu byla důležitá z národohospodářského hlediska, protože přinášela značné příjmy pro státní pokladnu. Výroba krajek zde dosáhla značně vysokého stupně dokonalosti a podle místa výroby krajka dostávala označení.⁴⁷⁹ Charakteristické zlaté, stříbrné a hedvábné krajky se nosily také v renesančním oděvu španělském, což přetrvalo v podobě závojų a mantil.

Počátkem 16. stol. se paličkovaná krajka dostává i do Německa. Hlavním německým krajčářským střediskem se stává Zwickau (Cvikov) na saské straně Krušných hor (Erzgebirge). První německý vzorník vyšel v Augsburgu v r. 1525. Zdejší podnikatelé měli spojení s Krušnohořím a krajčářství programově šířili. Spojení hornictví a krajčářství bylo ve střední Evropě typické. V 16. stol. se objevuje nejstarší zpráva o paličkované krajce (krajčářství) v českých zemích a je spojena se jménem **Barbory Uttmannové**. Ta pocházela z Krušných hor z Elterleinu a provdala se za těžaře a podnikatele původem ze Slezska. Po jeho smrti r. 1553 vedla rodinný podnik včetně výroby krajek, při níž zaměstnávala až 900 osob na české i saské straně Krušných hor.⁴⁸⁰ Paličkování a obchod s paličkovanou krajkou organizovala nákladnickým systémem. I když výrobu paličko-

478 HASALOVÁ, V. (ed.): *Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě*. Praha 1953.

479 BEVER, G. Van: *La dentelle*. Bruxelles 1945.

480 SCHEUFLER, V.: Krajčářství v českých zemích v 16.–19. stol. In: *O lidové krajce*. Praha 1982, s. 8–20.

vaných krajek v Krušnohoří patrně nezavedla, přispěla k jejímu značnému rozšíření. Dvě starší zprávy z 50. let 16. stol. dokládají, že se s organizovanou výrobou krajek započalo.

V 16. stol. se objevují zprávy o krajkářství v dalších oblastech českých zemí. K vesnicím v Českém lese a na Šumavě se vztahuje list císaře Rudolfa II z r. 1587, kde uvádí, že v Hostouni se vedle jiných řemeslníků mohou usazovat i krajkáři.⁴⁸¹ I zde krajkářství přesahovalo zemské hranice. Zmínka o třetí významné krajkářské oblasti českých zemí o Orlických horách pochází z r. 1642, kdy zde **Magdalena Grambová**, původem z Flander, zavedla paličkování krajek na svém vambereckém panství. V 18. stol. česká střediska produkovala jednodušší krajky z domácích surovin a z hedvábí, část spotřeby se kryla dovozem z klasických krajkářských zemí z Flander a z Francie.

Z Německa a z českých zemí, ale také z jihu z Chorvatska a z Dalmácie se v 16. stol. dostala výroba krajek do Uher; na Slovensku se vytvořila tradice krajky spojené s hornickým prostředím a tradice vázaná na rolnickou kulturu. Zatímco první zachovávala vazby na západoevropskou krajkou, rolnická produkce měla vývoj samostatný vázaný na krajkou chorvatskou, polskou a ruskou. Slovo *čipka*, společné Slovákům, balkánským Slovanům, Albáncům, Řekům, Rumunům a Maďarům, je slovanského původu.⁴⁸² U jižních Slovanů se střediska výroby nacházela v Dalmácii,⁴⁸³ Kraňsku (Slovinsku) a v Chorvatsku. Ve východní Evropě jsou první krajky doloženy v 17. stol. O povznesení výroby se v 18. stol. zasloužil Petr Veliký, ale propagované západoevropské vzory neuspěly a ruská krajka šla vlastní cestou.⁴⁸⁴

R. 1753 bylo krajkářství v Rakousku prohlášeno za svobodnou živnost a začíná péče státu o tuto výrobní oblast.⁴⁸⁵ První krajkářská škola byla založena v Praze r. 1767, v níž se vyučovalo paličkování módních bruselských krajek, které měly největší odbyt. Příznivý vliv na rozvoj krajkářství mělo také zavedení povinné školní docházky a ručních prací. V 19. stol. vznikají specializované krajkářské školy v Krušnohoří, kde se počet krajkářek uvádí na 16.000. Podobný vývoj lze sledovat v Českém lese a na Šumavě. Centra výroby byly Hostouň, Poběžovice a Mutenín, odkud se krajkářství šířilo dále do jiných lokalit (Nýrsko, Strážov, Záblatí u Prachatic, Horní Planá, Kašperské Hory) a patrně i do jižních a středních Čech (Sedlice u Blatné, Březnice u Rožmitálu, Rudolfovo u Českých Budějovic, Horky na Novobystřicku).⁴⁸⁶ Ve Slezsku se krajkářství rozšířilo na Těšínsku se středisky v Řece a ve Skočově (Skoczów), kde výroba pokrývala místní spotřebu.⁴⁸⁷ Naopak v Osoblaze byla výroba krajek zavedena až v polovině 19. stol. obchodníky z důvodu dostatku pracovních sil, takže osoblazské krajky se vyvážely

481 LANGHAMMEROVÁ, J.: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992, s. 4.

482 MARKOVÁ, E.: *Slovenské čipky*. Bratislava 1962.

483 BRUCK-AUFFENBERGOVÁ, N.: *Dalmatien und seine Volkskunst*. Wien 1910.

484 HOKOVÁ, J.: Ruské krajky. *Věci a lidé* 3, 1951, s. 121–135; FALEJEVA, V. A.: *Russkoje pletenoje kruževo*. Leningrad 1983.

485 LANGHAMMEROVÁ, J.: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*, c. d., s. 5.

486 DŘÍZA, A.: *Jihočeské ruční krajkářství*. Praha 1925.

487 STRÁNSKÁ, D.: Poznámky ke krajkářství na Těšínsku. *Radostná země* 2, 1952, s. 83–88.

do Brna a do Vratislavi. Starší tradici mělo krajčářství v moravských Hodslavicích a nedalekém Kuníně (Kunvald) u Nového Jičína, kde iniciátorkou výroby byla hraběnka Truchsess-Zeilová. Na Valašsku se paličkované krajky zhotovovaly vedle šité (zuberské) krajky na Rožnovsku.

Druhá polovina 19. stol. byla obdobím rozmachu krajčářství, ale také dobou pozvolného úpadku. Krajčářství se stalo typickou **domáckou výrobou** označovanou v dobové literatuře jako domácí průmysl (*Hausindustrie*). Krajčářky pracovaly pro gestora nebo faktora, který dodával materiál a odebíral hotovou práci, ale vedle toho využívaly možnosti vlastního prodeje a práce na zakázku. Částečně konkurenci paličkované krajce tvořila výroba strojová (Aš, Kraslice, Nejdek, Drnovice). Podle dobových statistických údajů se v r. 1860 věnovalo krajčářství na 80.000 žen, na konci 19. stol. jejich počet klesl na dvacet tisíc. Snahy o záchranu a obrodu krajčářství vedly státní orgány ke zřízení Ústředního krajčářského kurzu ve Vídni (1879), jemuž podléhaly jednotlivé krajčářské školy, prováděl školení pracovníků a později organizoval i obchod s krajkou. Další podpora přicházela od Obchodních a živnostenských komor. Po pádu Bachova absolutismu vznikají podpůrné spolky jako české, tak německé, budované na národním principu. Nacionalistický element se projevuje také v odborných pracích.⁴⁸⁸ Po vzniku Československa pečoval o krajčářství státní Školský ústav pro domácí průmysl v Praze a Obchodní a živnostenská komora v Chebu. Do výroby vstoupily profesionální výtvarnice jako profesorka **Emilie Paličková**, jejíž návrhy získaly úspěch na světových výstavách v Paříži r. 1925 a 1937. S krajčářkami v Orlických horách umělecky spolupracovala **Marie Sedláčková-Serbousková**, jejíž realizace byly vystaveny na světové výstavě v Paříži (1923). Formuje se česká krajčářská škola, která získávala ceny v zahraničí. Po vzniku ÚLUV péče o krajčářství přechází také na tuto instituci, kde domácí krajčářky spolupracují se školenými výtvarníky. Autorská krajka vzniká v nových souvislostech a je adekvátní soudobým uměleckým názorům, jako dílo **Ludmily Kaprasové**, která za krajčářskou kompozici *Nebořte katedrály* obdržela v r. 1983 první cenu na mezinárodním bienále krajky v Bruselu. Vedle vysokého umění a prací ateliérových vzniká drobná tradiční produkce v oblastech, jako je Vamberecko a Domažlicko⁴⁸⁹, které udržují krajčářské tradice i po r. 1989.

Krajčářské techniky

Krajku lze charakterizovat jako samostatný textilní útvar transparentní povahy tvořený několika technikami: **1) Sítování** je technikou známou v Evropě od renesance. Pomocí síťovací jehly a nekonečné nitě se diagonálně vytváří soustava ok spojovaných do sítě. Síť se dále zdobila výšivkou, jak se s tím setkáváme v lidovém prostředí v podobě

488 SMOLKOVÁ, M. – BÍBOVÁ, R.: *Krajka a krajčářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uh. Slovensku*, c. d.; BLAU, J.: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst II*. Prag 1918.

489 LANGHAMMEROVÁ, J.: Krajčářství na Domažlicku. *Časopis národního muzea*, řada historická 34, 1983, s. 158–178; NOSKOVÁ, K.: Současní nositelé krajčářských tradic na Chodsku. *Národopisná revue* 4, 1994, s. 140.

krajkových vložek do obřadních plachet a lemů čepců; **2) Pletení a háčkování** krajek, jehož základem je nekonečné vlákno, které se pomocí jehlic či háčku proplétá a vrství v řadách smyček. Kombinací ok se dá vytvořit krajkový vzor, např. u ženských punčoch. Na Valašsku a těšínském Slezsku se pletly z jemné bavlněné příze měkké krajkové čepce, v Čechách dětské čepečky. Háčkováná krajka se uplatnila na konci 19. stol. jako bytová textilie. V oblastech, kde se ještě chodilo v kroji, se užívala i tam; **3) Šití** náleželo k nejpracnějším a nejsložitějším krajkářským technikám. Vzor se vytváří šitím výplní, které se upevňují na vnitřních konturách vzoru přichycených k původnímu textilnímu podkladu, jemnému plátnu. Technika představuje pomezí krajky a výšivky. V lidovém prostředí se užívala minimálně, např. na Litomyšlsku se jí lemovaly konce ženských šatek. Mezi šitou krajku lze zařadit také tzv. zuby k čepcům na Rožnovsku (*zuberská krajka*); **4) Vázání** představuje jednoduchou a prostou techniku, kdy krajkový vzor vytváří soustava nití vycházejících z osnovy nebo speciálně připravených. V lidovém prostředí se vzor sestavoval z třásní u šátků vázáním z volné ruky nebo pomocí háčků. Některé krajky jsou vázané (či pletené) na různých rámech nebo tkané na jednoduchých zařízeních. Nejčastěji vytvářely lemy plachet.⁴⁹⁰ Do této skupiny náležely i známé čepce z Valaška pletené na rámu; **5) Paličkování**, klasická krajkářská technika, specifická pouze pro výrobu krajek. Paličkováním bylo možno zhotovit jednotlivé kusy i metráž. Základním nástrojem je válcovitá podložka (*herdule*), na kterou se připevňoval papírový vzor. Do podložky se vpichují špendlíky, kolem nichž se v různých vazbách proplétají nitě po párech, spojené a navinuté na paličkách, malých vřetánkách. Nejjednodušší vzor lze zhotovit několika málo páry (*krajka pásková*), nejsložitější i s několika sty; odtud také označení jednoho typu krajky jako *mnohopárová*. Základní vazby jsou: pláténko, polohod, tylová vazba, hrachovinka, dírková vazba; jednoduché prvky jsou řetízek, lupínek, pavouček. Kombinací vzniká vzor.

Podle J. Langhammerové je základním typologickým kritériem vedení osnovních nití. Paličkovanou krajku člení: 1) Krajky s vertikálním průběhem osnovy (mnohopárové): a) pracované s malým množstvím párů (tkanice), krajky přezné, krajky kovové); b) krajky mnohopárové (*krajka valencienská* a *vláčková*); 2) Krajky s různosměrným průběhem osnovy (*pásková*): a) *krajka pásková* jednoduchá; b) *krajka pásková* s půdicí.⁴⁹¹

Valencienské krajky se užívaly v lidovém oděvu ponejvíce v první polovině 19. stol. Paličkovaly se z jemné bavlněné příze, měly rovný okraj a hustší „barokní“ vzor. Sloužily k lemování ženských čepců a plachetek na hlavu zdobených výšivkou ve středních a severovýchodních Čechách a na opavském Slezsku. Mladší typ, **vláčková krajka** z jemné lněné příze měla kontrastní vzor vystupující z řídké pudy. Motivy rámovala silnější nit. Tzv. vláčka byla typickou krajkou v českém lidovém prostředí. Vyráběly se ve Strážově a Postřekově, Sedlicích u Blatné a hlavně ve Vamberku. Užívaly se po celé 19. stol. Starší měly hustší pudy a geometrizovaný vzor s rovným okrajem, od poloviny 19. stol. jsou ornamentálně uvolněnější a mají na okrajích zuby. Sloužily k výzdobě

490 STAŇKOVÁ, J.: K historii tkaných krajek. In: *O lidové krajece*. Praha 1982, s. 30–37.

491 LANGHAMMEROVÁ, J.: Lidová krajka v českých zemích. In: *O lidové krajece*. Praha 1982, s. 21–29.

svátečního a obřadního oděvu, kde lemovaly ženské pleny, čepce, zástěry v jižních a západních Čechách a na střední a jižní Moravě. K jednoduššímu typu paličkované krajky patřily **krajky přezné** vyráběné ze silnější příze, s použitím jednoduché vazby a prvků, takže nevykazují regionální ani časové rozdíly. Objevují se už na konci 18. stol. a ještě ve vambereckém vzorníku z r. 1900. Na Chodsku náležely do kategorie krajkářské abecedy. Lemovaly ženské všední a spodní oděvní součásti. Obdobnou strukturu vykazuje **kovová krajka** v barvách zlata a stříbra. Neohebný materiál umožnil jen základní vzor, kterým se stal stereotypní vějířek. Na židovských textiliích vykazují starší původ, už ze 17. a 18. stol.,⁴⁹² v lidovém prostředí se objevují jako součást výzdoby zlatých a stříbrných čepců a na soukenných oděvních součástech, na ženských živůtcích a kabátcích, např. na Hané. Specifické postavení má **pásková krajka s půdicí**, protože stojí na rozmezí mezi krajkami mnohopárovými a páskovými. Představují jakýsi přechod mezi západním a východním stylem a vyskytují se ve východních Čechách a na střední Moravě, např. na ženských šatkách na Litomyšlsku, kde představují svěbytný projev české krajky počátku 19. stol. Užívaly se k lemování koutních plachet a u zástěr na Kyjovsku, kde se označovaly jako charvátská krajka. **Pásková krajka**, zástupce práce s málo páry paliček, se zhotovovala z různého materiálu, z rezné příze, hedvábí i barevné vlny. Importovaly se ze slovenského Pováží a užívaly jak na bytovém textilu tak i oděvních součástech. Výroba na jižní Moravě (Podluží) dodávala bohaté páskové krajky k ženským šatkám.

Literatura

SMOLKOVÁ, Marie – BÍBOVÁ, Regina: *Krajky a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uherském Slovensku*. Praha 1908; ZÍBRT, Čeněk: *Krajkářství v zemích Koruny české a na Slovensku. Český lid* 17, 1908, s. 375–389; BLAU, Josef: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst II*. Prag 1918; DŘÍZA, Antonín: *Jihočeské ruční krajkářství*. Praha 1925; VYDRA, Josef: *Krajkářské školství v Československu*. Praha 1928; SEDLÁČKOVÁ-SERBOUSKOVÁ, Marie: *Techniky lidového krajkářství v Československu. Věci a lidé* 2, 1949–50, s. 140–170; VYDRA, Josef: *Staré tradice krajkářství v Československu. Věci a lidé* 2, 1949–50, s. 97–131; KYBALOVÁ, Ludmila: *Emilie Paličková*. Praha 1962; MARKOVÁ, Ema: *Slovenské čipky*. Bratislava 1962; *O lidové krajce*. Praha 1982; LANGHAMMEROVÁ, Jiřina: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992; SCHEUFLER, Vladimír: *Lidová výroba*. Etnografický atlas 2. Praha 1992; LANGHAMMEROVÁ, Jiřina: *Krajka*. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2007, s. 421–422; LANGHAMMEROVÁ, Jiřina: *Krajkářství*. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2007, s. 422–423; MERTOVIÁ, Petra: *Výsledky dotazníkového průzkumu současné podoby krajkářství*. *Folia ethnographica* 44, 2010, s. 135–148.

492 KYBALOVÁ, L.: *Datované krajky na synagogálních textiliích*. In: *O lidové krajce*. Praha 1982, s. 38–46.

8. PERSPEKTIVY LIDOVÝCH TECHNOLOGIÍ

Celosvětové globalizační tendence vedly v r. 1989 25. generální konferenci UNESCO k vydání dokumentu „Doporučení k ochraně tradiční a lidové kultury“, v němž vyzývá své členy k péči o uvedené kulturní jevy, jejich dokumentaci a výzkum. Základní premisou mezinárodní snahy o ochranu a dokumentaci tradičních technologií a jejich nositelů je přesvědčení, které zmíněné fenomény zcela adekvátně považuje za důležitý prvek nehmotného kulturního dědictví, jež je potřeba poznat a případně i předat dalším generacím. V rámci České republiky byl pověřen uvedenými úkoly Ústav lidové kultury ve Strážnici, kde vznikl projekt filmové dokumentace *Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v ČR* koncepčně zpracovaný J. Jančářem a realizovaný od r. 1997 také dalšími spolupracovníky, např. Olgou Floriánovou, Romanou Habartovou, Danielem Drápalou, Martinem Šimšou, Petrou Hrbáčovou, Věrou Kovářů.⁴⁹³

Návazný projekt UNESCO „Žijící lidské poklady“ dostal v ČR podobu ocenění *Nositel tradice lidových řemesel*, které je možno udělit výrobcům, kteří splňují daná kritéria.⁴⁹⁴ Ocenění bylo zřízeno Ministerstvem kultury České republiky v roce 2001. Jeho udělování se řídí Statutem titulu „Nositel tradice lidových řemesel“ vypracovaným Ministerstvem kultury České republiky (Č.j. 2210/2001 ze dne 21. 3. 2001). Výběr a hodnocení odměňovaných výrobců provádí komise složená ze specialistů na tradiční rukodělnou výrobu.

Při výběru oceňovaných řemeslníků se zohledňuje kvalita a výjimečnost užívané technologie, estetická hodnota a kvalita výrobků i tzv. tradičnost řemesla. S tím souvisí i akcentovaná snaha oceňovat profesionální výrobce postupující své znalosti a dovednosti mladším následovníkům. Podle nařízení vlády č. 5/2003 může být titul „Nositel tradice lidových řemesel“ udělen nejvýše pěti osobám v průběhu jednoho roku. Tituly jsou předávány v rámci Dnů evropského kulturního dědictví organizovaných Sdružením historických sídel Čech, Moravy a Slezska.

Oba projekty jsou včleněny také do „Koncepce účinnější péče o tradiční lidovou kulturu“, kterou projednala a schválila vláda ČR v r. 2003. Obsahuje identifikaci jevů a zjištění současného stavu⁴⁹⁵ a u vytipovaných jevů se počítá s jejich podporou z veřejných zdrojů s cílem zachování příštím generacím. Podpora jevů tradiční kultury probíhá nejen v rezortu Ministerstva kultury, ale také v rámci Ministerstva pro místní rozvoj či nevládních organizací zaměřených na rozvoj lokální kultury.⁴⁹⁶

493 V řadě I. byly zpracovány: I. Lidová keramika (1–3), II. Pletiva (1–2), III. Práce ze dřeva (1–4), IV. Textilní techniky (1–8), V. Drobné umění (1–5), VI. Sklo (1–2), VII. Kovářství a práce z kovu (1–5), VIII. Kůže (1–3); řada II.: Stavební techniky a otopný systém (1–5). Viz www.nulk.cz [21. 7. 2014].

494 ŠIMŠA, M.: *Nositelé tradice lidových řemesel I*. Strážnice 2007.

495 BLAHUŠEK, J.: Závěrečná zpráva o realizaci projektu identifikace a dokumentace tradiční lidové kultury v České republice. *Národopisná revue* 21, 2011, s. 234–235.

496 VÁLKA, M.: *Sociokulturní proměny vesnice*. Brno 2011, s. 154–160.

Literatura

JANČÁŘ, Josef: Tradice a současnost lidové rukodělné práce v České republice. *Národopisná revue* 9, 1999, s. 123–128; *Statut titulu „Nositel tradice lidových řemesel“*. MK ČR Č.j. 2210/2001 ze dne 21. 3. 2001; *Koncepce účinnější péče o tradiční lidovou kulturu*. Praha 2003; JANČÁŘ, Josef: Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice. *Český lid* 91, 2004, s. 204–219.

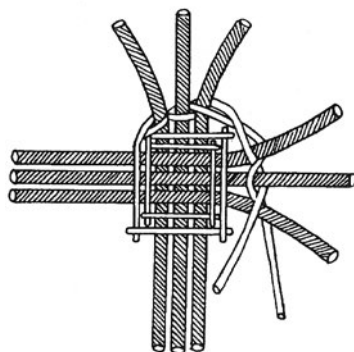
Obr. 1. Idealizovaná světnice s lidovým nábytkem z Turnovska.
Kresba Jana Prouška z r. 1890.

Obr. 2. Frekventanti II. rukodělného kurzu v Příboře 1913.
Fotoarchiv Muzea Beskyd, Frýdek-Místek.

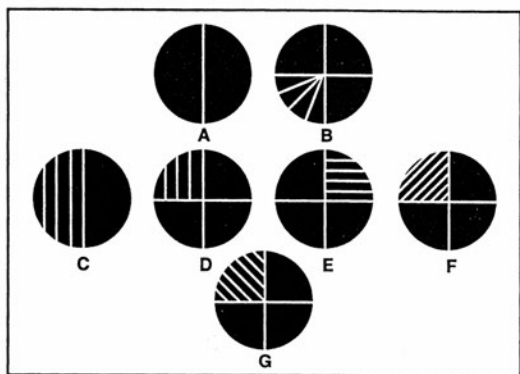
Obr. 3. Pletení ošatky ze slámy spirálovou technikou. Fotoarchiv Muzea regionu Valašsko, Vsetín.

Obr. 4. Košíkářský kříž.
J. Jančář: *Pletiva II.*
Strážnice 1998.

Obr. 5. Košíky z neloupaného proutí. Kunštát. Foto M. Válka, 2007.

Obr. 8 - Způsoby podélného dělení kmene rozštěpem: A-B rozštěp středový- radiální, C-F rozštěp tečnový - tangenciální, G- rozštěp šikmý

Obr. 6. Způsoby dělení dřeva.
K. Pavliščík: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín. 1993.

Obr. 7. Postup výroby šindele na Valašsku. Kresba J. Kobzáně.

Obr. 8. Stoličky ze samorostu v karpatské jizbě. Etnografické muzeum v Krakově.
Foto M. Válka 2004.

Obr. 7. Koutní skříňka zdobená slaměnou intarzií.
Fotoarchiv Ústavu evropské etnologie FF MU, Brno.

Obr. 10. Zakládání milíře k pálení dřevěného uhlí.
Fotoarchiv Muzea regionu Valašsko, Vsetín.

Obr. 11. Hrnčířský jarmark v Kunštátě na západní Moravě. Foto M. Válka, 2007.

Obr. 12. Stáčení provazu na provaznickém vozíku.
Fotoarchiv Muzea regionu Valašsko, Vsetín.

Obr. 13. Převíjení příze na špulíři.
Fotoarchiv Muzea regionu Valašsko, Vsetín.

Obr. 14. Tkadlec při práci na tkalcovském stavu.
Fotoarchiv Ústavu evropské etnologie FF MU, Brno.

Obr. 15. Modrotiskařská dílna s kypou a ráfem (korunou). Rekonstrukce
v muzejní expozici. Fotoarchiv Ústavu evropské etnologie FF MU, Brno.

Homo faber

Tradiční zemědělství a lidová výroba

Miroslav Válka

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Sazba: ASTRON studio CZ, Veselská 699, 199 00 Praha

ISBN 978-80-210-7113-1